Mustafa Kemal Atatürk

Vikipedi, özgür ansiklopedi

"Atatürk", "Mustafa Kemal" ve "Mustafa Kemal Paşa" buraya yönlendirilmektedir. Diğer kullanımlar için Atatürk (anlam ayrımı), Mustafa Kemal (anlam ayrımı) ve Mustafa Kemal Paşa (anlam ayrımı) sayfalarına bakınız.

Mustafa Kemal Atatürk[c] (1881[d] - 10 Kasım 1938), Türk asker, devlet adamı ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusudur.

Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı ordusunda görev yapan Atatürk; Çanakkale Cephesi'nde miralaylığa, Sina ve Filistin Cephesi'nde ise Yıldırım Orduları komutanlığına atandı. Savaşın sonunda Osmanlı İmparatorluğu'nun yenilgisini takiben Kurtuluş Savaşı ile simgelenen Türk Ulusal Hareketi'ne önderlik etti. Türk Kurtuluş Savaşı sürecinde Ankara Hükûmeti'ni kurdu, Türk Orduları Başkomutanı olarak Sakarya Meydan Muharebesi'ndeki başarısından dolayı 19 Eylül 1921 tarihinde "Gazi" unvanını aldı ve mareşalliğe yükseldi; askerî ve siyasi eylemleriyle İtilaf Devletleri ve onların iş birlikçilerine karşı zafer kazandı. Savaşın ardından Cumhuriyet Halk Partisi'ni Halk Fırkası adıyla kurdu ve ilk genel başkanı oldu. 29 Ekim 1923'te cumhuriyetin ilanının akabinde cumhurbaşkanı seçildi. 1938'deki ölümüne dek dört dönem bu görevi yürüterek Türkiye'de en uzun süre cumhurbaşkanlığı yapmış kişi oldu.

Atatürk modern, ilerici ve laik bir ulus devlet kurmak için politik, ekonomik ve kültürel alanlarda sekülarist ve milliyetçi karakterde reformlar gerçekleştirmiştir: Yabancılara tanınan ekonomik imtiyazlar kaldırıldı ve onlara ait üretim araçları ve demiryolları millîleştirildi. Tevhîd-i Tedrîsât Kanunu ile eğitim Türk hükûmetinin denetimine girdi. Seküler ve bilimsel eğitim esas alındı. Binlerce yeni okul inşa edildi. İlköğretim ücretsiz ve zorunlu hale getirildi. Yabancı okullar devlet denetimine alındı. Köylülerin sırtına yüklenen ağır vergiler azaltıldı. Erkeklerin serpuşlarında ve kıyafetlerinde değişiklikler yapıldı. Takvim, saat ve ölçülerde değişikliklere gidildi. Mecelle kaldırılarak yerine seküler Türk Kanunu Medenisi yürürlüğe konuldu. Kadınların sivil ve politik hakları pek çok Batı ülkesinden önce tanındı. Çok eşlilik yasaklandı. Kadınların şahitliği ve miras hakkı erkeklerinkiyle eşit hâle getirildi. Benzer şekilde, dünyanın çoğu ülkesinden önce olarak Türkiye'de kadınların ilkin yerel seçimlerde (1930), sonra genel seçimlerde (1934) seçme ve seçilme hakkı tanındı. Ceza ve borçlar hukukunda seküler yasalar yürürlüğe konuldu. Sanayi Teşvik Kanunu kabul edildi. Toprak reformu için çabalandı. Arap harfleri temelli Osmanlı alfabesinin yerine Latin harfleri temelli yeni Türk alfabesi kabul edildi. Halkı okuryazar kılmak için eğitim seferberliği başlatıldı. Üniversite Reformu gerçekleştirildi. Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı yürürlüğe konuldu. Sınıf ve statü farkı gözeten lâkap ve unvanlar kaldırıldı ve soyadları yürürlüğe konuldu. Homojen ve birleşmiş bir ulus yaratılması için Türkleştirme politikası yürütüldü.

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Demiryolları, Türk Hava Yolları, Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü, Hıfzıssıhha Enstitüsü, Türkkuşu, Sümerbank, Etibank, Türk Tarih Kurumu, Türk Dil Kurumu ve daha birçok kamu kurumu Atatürk tarafından veya Atatürk'ün desteğiyle kuruldu. Millî tarım, tekstil,[4][5][6] makine, uçak[7][8][9] ve otomobil[10] endüstrilerinin gelişimini destekledi. Tüm bunlara rağmen Atatürk'ün hedefleri ile ülkenin sosyo-politik yapısı arasındaki uçurum kapanmadı.[11]

İçindekiler

- **Çocukluk ve gençlik (1881-1904)**
- **Askerlik (1905-1918)**
  - Erken dönem
  - Trablusgarp Savaşı
  - Balkan Savaşları
    - Birinci Balkan Savaşı
    - İkinci Balkan Savaşı
  - Askerî ataşelik
  - I. Dünya Savaşı
    - Çanakkale Savaşı
    - Kafkasya Cephesi
    - Sina ve Filistin Cephesi
- **Millî Mücadele (1919-1923)**
  - Örgütlenme
    - İşgal dönemi
    - Samsun'a çıkışı
    - Amasya Genelgesi
    - Erzurum Kongresi
    - Sivas Kongresi
    - TBMM'nin açılışı
  - Hâkimiyetin sağlanması
    - Düzenli orduya geçiş
    - Teşkîlât-ı Esâsîye Kanunu
    - İnönü Muharebeleri
    - Kütahya-Eskişehir Muharebeleri

Halaskâr[a] · Gazi · Mareşal · Ebedi Şef[b]

Mustafa Kemal Atatürk

1. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı	
Görev süresi	29 Ekim 1923 - 10 Kasım 1938
Başbakan	İsmet İnönü (1923-24, 25-37) Ali Fethi Bey (1924-25) Celâl Bayar (1937-39)
Yerine gelen	İsmet İnönü
1. İcra Vekilleri Heyeti Reisi	
Görev süresi	3 Mayıs 1920 - 24 Ocak 1921
Yerine gelen	Fevzi Paşa (Çakmak)
Türk Ordusu Başkumandanı	
Görev süresi	5 Ağustos 1921 - 29 Ekim 1923
Atayan	Türkiye Büyük Millet Meclisi
1. Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı	
Görev süresi	24 Nisan 1920 - 29 Ekim 1923
Yerine gelen	Ali Fethi Bey (Okyar)
1. Cumhuriyet Halk Partisi Genel Başkanı	
Görev süresi	9 Eylül 1923 - 10 Kasım 1938
Yerine gelen	İsmet İnönü
Türkiye Büyük Millet Meclisi 1, 2, 3, 4 ve 5. Dönem Milletvekili	
Görev süresi	23 Nisan 1920 - 10 Kasım 1938
Seçim Bölgesi	**1920-35 - Ankara**
Anadolu ve Rumeli Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti Umumî Reisi	
Görev süresi	7 Eylül 1919 - 9 Eylül 1923
Heyet-i Temsiliye Reisi	
Görev süresi	24 Ağustos 1919 - 9 Eylül 1923
Fahri Yaver-i Hazret-i Şehriyâri	

- Sakarya Meydan Muharebesi
- Büyük Taarruz
- Çanakkale Krizi
- Mudanya Ateşkes Antlaşması
- Lozan Barış Antlaşması
- Cumhuriyetin ilanı

Cumhurbaşkanlığı (1923-1938)
- İç politika
  - Devrimler
  - Siyasi olaylar
  - Ekonomi
- Dış politika
  - Musul Sorunu
  - Türk-Yunan ilişkileri
  - Milletler Cemiyeti
  - Balkan Antantı
  - Montrö Boğazlar Sözleşmesi
  - Sadabat Paktı
  - Hatay Sorunu
  - Trakya Manevraları

Özel hayatı
- Doğum tarihi
  - Nüfus cüzdanı
- Doğum yeri
- Adı ve soyadı
- İlgi alanları
- Şahsi ilişkileri
- Dinî inancı
- Ölümü

Zaman dizini

Hatırası

Yapıtları

Atatürk tarafından kurulan kurumlar

Notlar

Kaynakça

Konuyla ilgili yayınlar

Dış bağlantılar

Çocukluk ve gençlik (1881-1904)

Mustafa Kemal'in Manastır Mekteb-i İdâdî-i Şâhânesi karnesi.

1839'da Kocacık'ta doğduğu sanılan[12] babası Ali Rıza Efendi, aslen Manastır'a bağlı Debre-i Bâlâ'dandır.[13] Falih Rıfkı Atay, Vamık Volkan, Norman Itzkowitz, Müjgân Cunbur, Numan Kartal ve Hasan İzzettin Dinamo'ya göre, babasının ailesi 14-15. yüzyılda Anadolu'dan bölgeye göç etmiş olan Kocacık Yörüklerindendir.[12][13][14][15] Bazı yabancı kaynaklara göre ise babasının ailesinde Arnavut veya Slav kökenli Müslümanlar olabilir.[16][17][18] Ali Rıza Bey öncelikle dini vakıfları denetleyen bir memur olarak çalışmış, 93 Harbi öncesinde 1876-77 yıllarında yerel birliklerde gönüllü teğmen olarak görev yapmıştır.[16][19] Zübeyde Hanım ile evlendikten sonra Selanik'te gümrük memurluğu ve kereste ticaretiyle meşgul oldu.[20][21]

Annesi Zübeyde Hanım, 1857 yılında Selanik'in batısındaki Langaza'da çiftçi bir ailede doğmuştur. Annesinin kökeni ise Karaman'dan Rumeli'ye gelen Türkmenlerdendir.[22]

Ali Rıza Bey ile Zübeyde Hanım 1871 yılında evlendi ve Ali Rıza Bey'in babasına ait olan Yenikapı, Selanik'teki eve yerleştiler.[23][24][25] Atatürk, bu çiftin çocuğu olarak rumî 1296 (miladî 1880-1881) yılında Selanik'te doğmuştur. Samsun'a çıktığı 19 Mayıs tarihini doğum günü kabul etmiştir.[e][26] Fatma, Ömer, Ahmet, Naciye ve Makbule adlı beş kardeşinin ilk dördü küçük yaşta ölmüştür.[27][28]

Öğrenim çağına gelen Mustafa'nın hangi okula gideceği konusunda annesi ile babası arasında anlaşmazlık çıkmıştı. Annesi Mustafa'nın Hafız Mehmet Efendi'nin mahalle mektebine gitmesini istiyor, babası ise o dönemki yeni yöntemlerle eğitim yapan seküler[19] Mektebi Şemsi İbtidai'nde (Şemsi Efendi Mektebi) okumasını istiyordu. En sonunda önce mahalle mektebine başlayan Mustafa, birkaç gün sonra Şemsi Efendi Mektebine geçti.[29] Atatürk, okul seçimindeki bu kararı için hayatı boyunca babasına minnettarlık duymuştur.[19] 1888'de babasını kaybetti.[30] Bir süre Rapla Çiftliği'nde annesinin üvey kardeşi[19] Hüseyin'in yanında kalıp hafif çiftlik işleriyle

Görev süresi
15 Ağustos 1918 - 9 Temmuz 1919

Hükümdar VI. Mehmed

9. Ordu Kıtaatı Müfettişi
(sonradan 3. Ordu Müfettişi)

Görev süresi
16 Mayıs 1919 - 9 Temmuz 1919

Yıldırım Ordular Grubu Kumandanı

Görev süresi
31 Ekim 1918 - 7 Kasım 1918

Yerine geldiği Otto Liman von Sanders

7. Ordu Kumandanı

Görev süresi
7 Ağustos 1918 - 7 Kasım 1918

Yerine geldiği Fevzi Paşa

2. Ordu Kumandanı

Görev süresi
7 Ağustos 1918 - 7 Kasım 1918

Yerine geldiği Ahmed İzzed Paşa

Kişisel bilgiler

Doğum Ali Rıza oğlu Mustafa
1881
Selanik, Selanik Vilayeti, Osmanlı İmparatorluğu

Ölüm 10 Kasım 1938
(57 yaşında)
Dolmabahçe Sarayı, İstanbul, Türkiye

Ölüm nedeni Siroz

Yattığı yer Etnografya Müzesi, Ankara (21 Kasım 1938 - 10 Kasım 1953)
Anıtkabir, Ankara (10 Kasım 1953'ten beri)

Milliyeti Türk

Partisi Cumhuriyet Halk Partisi

Diğer siyasi bağlantıları Vatan ve Hürriyet Cemiyeti
İttihat ve Terakki Cemiyeti
Anadolu ve Rumeli Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti

Evlilik(ler) Latife Hanım (29 Ocak 1923 - 5 Ağustos 1925)

Bitirdiği okul Mekteb-i Harbiye-i Şahâne
Mekteb-i Erkân-ı Harbiyye-i Şâhâne

Hükûmeti I. İcra Vekilleri Heyeti

Ödülleri Liste (24 madalya)

İmzası

Askerî hizmeti

Takma adı Mustafa Şerif Bey[2]
(Trablusgarp Savaşı'nda)

Bağlılığı Osmanlı İmparatorluğu
Ankara Hükûmeti
Türkiye Cumhuriyeti

Branşı Piyade[1]

Hizmet yılları 1893-1927

Rütbesi Mareşal

Komutası

Harp Okulu'nda arkadaşları ile birlikte, 1901

Makbule Hanım, Zübeyde Hanım ve Mustafa Kemal

	19. Tümen · 16. Kolordu · 2. Ordu · 7. Ordu · Yıldırım Orduları Grubu · TBMM Orduları
Çatışma/savaşları	31 Mart Ayaklanması Trablusgarp Savaşı Balkan Savaşları I. Dünya Savaşı (Çanakkale Cephesi · Kafkasya Cephesi · Sina ve Filistin Cephesi) Türk Kurtuluş Savaşı (Batı Cephesi)

uğraştıktan sonra, eğitimsiz kalacağından endişe eden annesinin isteğiyle Selanik'e döndü, halasının yanına yerleşti ve okulunu bitirdi.[31][32] Bu arada Zübeyde Hanım, Selanik'te gümrük memuru olan Ragıp Bey ile evlendi.[33]

Şimdi müze olan Koca Kasım Paşa Mahallesi, Islahhane Caddesi'ndeki ev 1870'te Rodoslu müderris Hacı Mehmed Vakfı tarafından yaptırılmış ve 1878'de yeni evlenen Ali Rıza Bey tarafından kiralanmıştır ancak o öldükten sonra Mustafa ve ailesi bu evden yanındaki 2 katlı, 3 odalı ve mutfaklı daha küçük eve taşınmışlardır.[34] Mustafa, seküler bir okul olan ve bürokrat yetiştiren Selânik Mülkiye Rüştiyesine kaydoldu.[19] Ancak muhitindeki askerî öğrencilerin üniformalarından da etkilenerek annesinin karşı çıkmasına rağmen 1893'te Selânik Askerî Rüştiyesine girdi.[35] Bu okulda matematik öğretmeni Yüzbaşı Üsküplü Mustafa Sabri Bey, ona anlamı "mükemmellik, olgunluk" olan *Kemal* ismini verdi.[36] Fransızca öğretmeni Yüzbaşı Nakiyüddin Bey (Yücekök), özgürlük düşüncesiyle genç Mustafa Kemal'in düşünce yapısını etkiledi. 1895'te sınıf dördüncüsü olarak mezun oldu.[37] Mustafa Kemal Kuleli Askerî İdadisine girmeyi düşündüyse de ona ağabeylik yapan Selânikli subay Hasan Bey'in Manastır'daki eğitimin daha iyi olduğu yönündeki tavsiyesine uyarak 1896'da Manastır Askerî İdadisine kaydoldu.[37]

1896-1899 arasında eğitim gördüğü Manastır Askerî İdadisinde tarih öğretmeni Kolağası Mehmet Tevfik Bey (Bilge), Mustafa Kemal'in tarihe olan merakını güçlendirdi.[38] Okulda Fransızca öğrendi, Selanik'te geçirdiği yaz tatillerinde de Fransızca kurslarına devam etti.[39] 19 Nisan 1897'de başlayan Osmanlı-Yunan Savaşı'na gönüllü olarak katılmak istediyse de hem idadi öğrencisi olduğu için hem de 16 yaşında olduğundan dolayı cepheye gidememiştir.[40] Kasım 1898'de Manastır Askeri İdadisinden sınıf ikincisi olarak mezun oldu.[41][42] 13 Mart 1899'da[43][44] İstanbul'da Mekteb-i Harbiye-i Şahaneye girdi. Harbiye'ye girdikten iki ay sonra sınıf çavuşu oldu.[45] Birinci sınıfı 27., ikinci sınıfı 11., üçüncü sınıfı 549 kişi arasından piyade sınıf sekizincisi (1317 - P.8) olarak bitirdi ve 10 Şubat 1902'de piyade mülazım (bugünkü ismiyle Teğmen) rütbesiyle kurmay subayların yetiştirildiği Harp Akademisine girmeye hak kazandı.[42][46]

Mekteb-i Harbiye-i Şahane'nin akabinde Erkan-ı Harbiye Mektebine (Harp Akademisi) devam etti ve kurmay subaylık eğitimi aldı. Harp Akademisi'ndeyken arkadaşları ile birlikte hükûmetin yönetimi ve politikaları konusunda fark ettikleri eksiklik ve hataları açıklamak için elle yazılmış bir gazete çıkardılar. Okul yönetimi tarafından takip edilseler de ceza almadılar ve okul bitene kadar gazete çalışmalarına devam ettiler.[46] 11 Ocak 1905'te *kurmay yüzbaşı* rütbesiyle mezun oldu.[47]

Askerlik (1905-1918)

Erken dönem

Mustafa Kemal'in Harp Akademisi'nden mezun olduğu gün Andriomenos Fotoğrafhanesi'nde çektirdiği fotoğraf.

Kurmay Yüzbaşı Mustafa Kemal, mezuniyetinin ardından merkezi Şam'da bulunan 5. Ordu'ya staj amacıyla gönderildi. Bu stajında piyade, süvari ve topçu sınıflarında görev aldı. 1905-1907 yılları arasında Şam'da Lütfi Müfit Bey (Özdeş) 5. Ordu emrinde görev yaptı. İlk stajı 5. Ordu'ya bağlı 30. Süvari Alayı'nda gerçekleşti.[48] Bu dönemde düşük rütbeli stajyer bir kurmay subay olarak Suriye'nin çeşitli bölgelerindeki isyanlarla ilgilenen Mustafa Kemal, "küçük savaş" (gerilla savaşı) üzerine tecrübe kazandı. İsyanlarla uğraştığı dört aydan sonra Şam'a döndü. Ekim 1906'da Binbaşı Lütfi Bey, Dr. Mahmut Bey, Lüfti Müfit (Özdeş) Bey ve askerî tabip Mustafa Cantekin ile Vatan ve Hürriyet adlı bir cemiyeti kurduktan sonra ordudan izinsiz Selânik'e gitti. Selânik Merkez Komutan Muavini Yüzbaşı Cemil Bey (Uybadın)'in yardımıyla karaya çıktı ve orada cemiyetinin şubesini açtı. Bir süre sonra arandığını öğrendi ve ona ağabeylik yapan Albay Hasan Bey, Tel Aviv'e dönüp oranın komutanı Ahmet Bey'e Mısır sınırında Bîrüssebi'ye gönderildiğini bildirmesini önerdi. Ahmet Bey de Mustafa Kemal'i Bîrüssebi'ye tayin etti ve bir süre sonra topçu staj için tekrar Şam'a gönderildi.[49] 20 Haziran 1907'de Kolağası (kıdemli yüzbaşı) oldu ve 13 Ekim 1907'de 3. Ordu'ya kurmay olarak atandı[47] ancak Selânik'e vardığında 'Vatan ve Hürriyet'in şubesinin İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne ilhak edildiğini öğrendi. Bu yüzden kendisi de Şubat 1908'de İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne üye oldu (üye numarası: 322).[50] 22 Haziran 1908'de Rumeli Doğu Bölgesi Demiryolları Müfettişliğine atandı.[47]

23 Temmuz 1908'de meşrutiyetin ilanından sonra Aralık 1908 sonlarında[51] İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından toplumsal ve siyasal sorunları ve güvenlik problemlerini incelemek üzere bugünkü Libya'nın bir parçası olan Trablusgarp'a gönderildi. Burada 1908 Devrimi'nin fikirlerini Libyalılara yaymaya ve buradaki nüfusun farklı kesimlerinden gelenleri Jön Türk politikasına kazanmaya çalıştı.[52] Bu siyasi görevin yanı sıra bölge halkının güvenliği ile de ilgilendi. Kentin dışında yapılan bir savaş tatbikatında Bingazi Garnizonuna önderlik ederek askerlere modern taktikler öğretti. Bu tatbikat süresince isyana meyilli Şeyh Mansur'un evini sararak bölgede sistem karşıtı başka güçlü kişilere örnek olması amacıyla onu kontrol altına aldı. Ayrıca hem kentli insanları hem de kırsal bölge insanlarını korumak için bir yedek ordu planlamaya başladı.[51][53]

Osmanlı ordusunun stajyer subayları. Soldan sağa: Halil, Mustafa Kemal ve Lütfi Müfit (Beyrut, 1906)

13 Ocak 1909'da 3. Ordu'ya bağlı Selânik Redif Fırkasının Kurmay Başkanı oldu ve 13 Nisan 1909'da Meşrutiyet'e karşı 3. Ordu'ya bağlı Taşkışla'da konuşlanmış 2. ve 4. Avcı Taburlarının isyanıyla başlayan, diğer birliklerin katılımıyla genişleyen 31 Mart Ayaklanması'nı bastırmak üzere Selânik ve Edirne'den yola çıkarak Mirliva Mahmud Şevket Paşa komutasında 19 Nisan 1909'da İstanbul'a girecek olan Hareket Ordusu'na bağlı birinci kademe birliklerinin kurmay başkanı oldu. Daha sonra 3. Ordu Kurmaylığı, 3. Ordu Subay Talimgâhı Komutanlığı, 5. Kolordu Kurmaylığı, 38. Piyade Alayı Komutanlığı görevlerinde bulundu.[47][51]

Stuart Kline'ın *Türk Havacılık Kronolojisi* kitabına göre,[54] Mustafa Kemal, 1910'da Fransa'da düzenlenen Picardie Manevraları'na katıldı. Burada yeni üretilen uçakların deneme uçuşları yapılıyordu. Ali Rıza Paşa, bu uçuşlardan birine katılmak isteyen Mustafa Kemal'i önledi. Ve akabinde uçuş yapan o uçak dönüş esnasında yere çakıldı.[55] Bazı kaynaklar tarafından, bu hikâyeye dayanarak Atatürk'ün uçağa binmekten korktuğu iddia edilse de kitabın yazarı Kline, Atatürk'ün olaydan sonra 3 defa uçağa bindiğinden bahseder.[56]

Mustafa Kemal, dönüşünün ardından 27 Eylül 1911'de İstanbul'da Genelkurmay Karargâhı'nda görev aldı.[57]

Trablusgarp Savaşı

Ayrıca bakınız: Trablusgarp Savaşı

1911'de İtalyanlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuzey Afrika'daki son toprakları olan Trablus vilayeti ile doğrudan merkeze bağlı olan ve müstakil sancak da denilen Bingazi'yi ele geçirmek amacıyla savaş ilan etti.[58][59] 29 Eylül 1911'de verilen bir nota ile bu savaşın belirli sebeplerle başlayacağı bildirildi.[58] Bunun üzerine İtalyan kuvvetleri herhangi bir müzakere olmaksızın[58] 4 Ekim 1911'de Trablus'a saldırdı.[60] Osmanlılar, başlayan Trablusgarp Savaşı'nda zor durumdaydı; Harbiye

Nazırı olarak görevini sürdüren Mahmud Şevket Paşa, Mekteb-i Harbiye'de subaylarla yaptığı bir toplantıda kara ordusunun ve donanmanın zayıflığı sebebiyle Trablus'un savunulamayacağını itiraf etmişti.[61] İtalya tarafında da durum pek farklı değildi, onlar da yeterince gelişmiş olmadıkları için bu mücadeleye iyi hazırlanamamışlardı.[60] Mustafa Kemal bu esnada İstanbul'daki Genelkurmay'a atanmıştı ancak bu göreve başlamadan Trablusgarp'a doğru yola çıkacaktı.[62] Bunun üzerine Binbaşı Enver Bey, Fuat, Nuri ve Binbaşı Fethi gibi diğer İttihatçı subaylar gibi Kolağası Mustafa Kemal de Trablusgarp'a gitmeye karar verdi.[61] Mustafa Kemal İstanbul'dan ayrılmadan önce İttihat ve Terakki merkez komitesinden para istemiş, Enver'e katılması söylenip para verilmeyince kendi imzaladığı senetlerle 200 sterlin toplayarak Trablusgarp'a doğru yola çıkmıştı.[63]

Trablusgarp Savaşı'nda Kurmay Binbaşı Mustafa Kemal (solda), Mücahit Bedevi Kuvvetleri önünde emirlerini yazdırıyor.

İtalyan kuvvetleri bir ay içerisinde Trablus'tan Bingazi'ye kadar olan kıyıları işgal etmişti.[64] Osmanlı kuvvetleri, bir saldırı beklenmediği için buradaki kuvvetlerini Yemen'e sevk etmiş ve bu nedenle İtalyanlara karşı savunmasız kalınmıştı.[65] O bölgede yalnızca 4.000 asker bulunuyordu.[66] Bunun üzerine, 15 Ekim 1911'de, *Tanin* gazetesi muhabiri *Mustafa Şerif Bey*[2] kimliğini kullanan Mustafa Kemal, Ömer Naci ile Sapancalı Hakkı ve Yakub Cemil adında iki fedai eşliğinde bir Rus gemisiyle İstanbul'dan ayrıldı.[f][68] Mustafa Kemal ile grubu, Mısır'da Kahire ve İskenderiye üzerinden Bingazi'ye gitmeyi amaçlıyordu.[2] Mustafa Kemal 29 Ekim'de İskenderiye'den yola çıktıktan kısa bir süre sonra yaralandı ve geri dönerek iki hafta İskenderiye'de hastanede yatmak zorunda kaldı.[69] Çocukluk arkadaşları Nuri ve Fuat ile burada buluşup tekrar yola çıktı. 29 Kasım'da trenle İskenderiye'den ayrıldılar, aynı gün vardıkları son istasyondan 1 Aralık'ta develerle ayrılarak 8 günlük yolculuğun ardından Libya sınırına, 12 Aralık'ta ise sınırın 80 km batısındaki Resuldefne'ye vardılar.[70][71] Mustafa Kemal yoldayken Bingazi bölgesi komutanı olan Enver Bey'e 30 Kasım'da genelkurmay başkanlığı Mustafa Kemal'in binbaşılığa terfi ettiğini bildirdi. Mustafa Kemal 18 Aralık 1911 günü Enver'in Harbiye Nazırlığı'na çektiği bir telgrafa göre, "kendi isteğiyle" orduya katıldı.[70]

Mustafa Kemal Trablus'ta. (1912)

Mustafa Kemal ilk olarak 22 Aralık'ta Tobruk yakınında İtalyanlarla çarpıştı. İtalyanlar Tobruk'u 4 Ekim'de ele geçirmişti ancak tüm sahil boyunda olduğu gibi Tobruk bölgesinde de Osmanlı birlikleri ve Arap kabilelerinin gerilla savaşı sebebiyle ülkenin iç kesimlerine ilerleyememişlerdi.[72][62] Bununla birlikte, Türk subaylarındaki teşkilatlanmacılık[2] ve İtalya'nın tam anlamıyla gelişimini tamamlayamamış, geri kalmış olması da iç kesimlere kadar ilerleyememelerinin bir sebebi olarak görülmektedir.[60] Buna rağmen, İtalyanlar, Osmanlıları zorlamak için On İki Adalar'a da saldırdı.[73] İlk başta doğudaki birliği Mustafa Kemal, batıyı ise Enver komuta ediyordu; harekât hacmi büyüyünce Enver tüm cepheyi, Mustafa Kemal ise Derne bölgesini komuta etmeye başladı.[72] Derne'deki 16-17 Ocak 1912 taarruzunda gözünden yaralanıp bir ay hastanede tedavi gördü ve 6 Mart'ta Derne Komutanlığı'na getirildi.[74] Fakat daha sonra gözünden tekrar rahatsızlandı ve bir hafta boyunca yataktan kalkamadı.[75]

Mustafa Kemal ve Nuri (Conker) Trablus'ta, 1912.

3 Mart 1912'deki Derne Muharebesi'nde Osmanlı kuvvetleri 63 ölü ve 168 yaralı verirken, İtalyanlar yaklaşık 200 ölü verdiler.[67] Bu esnada Mustafa Kemal Derne hattının tümünü komuta ediyordu ve komutası altında sekiz Osmanlı subayı, 160 asker, bazı gönüllüler, bir topçu bölüğü, İtalyanlardan ele geçirilen iki makineli tüfek ve 7.742 Arap askeri vardı.[76][67] Arap askerlerini Senusi zaviyeleri sağlıyordu ve başlarındaki şeyhleri Osmanlı subaylarına bağlıydı. Bu kuvvet 15.000-16.000 İtalyan askerini Ekim 1911-Eylül 1912 arasında Derne'de tutmayı başardı.[76][67] 11 Eylül 1912'de İtalyanlar, başarısızlıkların ardından yapılan komuta değişikliğinin ardından Derne'den çıkmak için güçlü bir hücum başlattılar ancak Mustafa Kemal komutasındaki Türk ve Araplar tarafından tekrar durduruldular.[77][59]

Sahil şeridinde sıkışan İtalyan kuvvetleri, Osmanlıları barışa zorlamak için Doğu Akdeniz ve Kızıldeniz'e saldırılar düzenlemeye karar verdi. 1912 Mart ayında Beyrut, Nisan ayında Çanakkale Boğazı, Mayıs ayında ise Rodos ve ve On İki Adalar'a saldırdılar.[78] Bu nedenlerle Orta Doğu'da Berlin Konferansı ile sağlanan barış ortamının bozulacağından endişe eden Rusya, İngiltere ve Fransa ara buluculuk faaliyetlerine başladı. Fakat Libya'nın İtalyanlara verilmesine yönelik şartların konuşulduğu bu girişimler, İttihatçılar tarafından kabul görmedi.[78]

Savaş devam ederken, Mustafa Kemal Temmuz 1912'de savaşın ilerleyen zamanda daha iyi incelenmesine olanak sağlayan[79] iki emir verdi. Emirlerden 13/14 Temmuz'da verdiği birincisi, tüm subayların iki askeri gazeteyi okumaları ve dünyadaki gelişmeler ile Osmanlı ordusunun başarılarından haberdar olmalarını içeriyordu.[79] İkinci emir ise 22 Temmuz'da verdiği, tüm subayların savaştaki tecrübelerini tarih, bulunulan şartlar, komutanın emirleri, yapılan harekât ve sonuçları ve askerlerin psikolojik durumunu da içerek şekilde bir ay içerisinde yazmaları konusundaki emirdi.[79] Bu sayede Batılı bir düşmana karşı savaşta edinilen tecrübeleri yazılı hale getirmeyi amaçladı.[80] Mustafa Kemal bu savaşta özellikle gerilla savaşı, derme çatma birlikleri yönetme, istihbarat toplama, lojistik destek gibi askeri tecrübenin yanı sıra, Arap kabile liderleriyle yaptığı görüşmeler ve pazarlıklar ile diplomasi alanında da önemli tecrübe kazandı.[80][81] Nitekim buradaki başarısı kendisinin de adının yayılmasını sağladı.[82]

Aynı yılın Eylül ayında başlayan barış görüşmelerine rağmen çatışmalar sürerken, Karadağ'ın 8 Ekim'de Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmesi ile I. Balkan Savaşı başladı.[83][81] Karadağ'ı takiben, Bulgaristan, Sırbistan ve Yunanistan da Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etti.[84] İlk başta Enver'in İstanbul'a dönmesi ve Mustafa Kemal'in cepheyi devralmasına karar verilmişti ancak Osmanlıların karşılaştığı tehlikenin boyutları ortaya çıkınca çoğu subay İstanbul'a geri döndü ve cephe Enver'in kardeşi Nuri komutasına girdi.[85] Bu esnada Balkan Savaşı nedeniyle Osmanlı hükûmeti İtalyanlarla barışa razı oldu. Balkan Savaşları başladığında Trablusgarp'ta görev yapan Derne Komutanı Mustafa Kemal ve Binbaşı Nuri Bey, bu savaşlarda görev almak istediler.[86] Mustafa Kemal, dönemin Osmanlı Harbiye Nazırı Enver Bey'in de izni ile 24 Ekim 1912'de Trablusgarp'tan ayrıldı.[86] Viyana, Macaristan ve Romanya üzerinden İstanbul'a döndü. Bunu tercih etme nedeni ise gözlerini Avusturya'da tedavi ettirebilmekti.[87]

Bununla birlikte, bölgede direnişe devam eden subaylar da vardı. Şehzade Osman Fuad Efendi de bu isimlerden biriydi.[88] Diğer subaylarla beraber Trablusgarp'ı terk eden Mustafa Kemal, Kasım 1912'de İstanbul'a vardı.[83] Osmanlı hükûmeti ile İtalya arasında 18 Ekim 1912'de Uşi Antlaşması imzalandı.[84] Bu antlaşma ile, Trablus İtalyanlara verilirken İtalya da savaş tazminatı olarak 90 bin altın ödeyecek ve sahip olduğu kapitülasyonlar da ilga edilecekti.[81] Ayrıca savaş sırasında İtalyanlarca işgal edilen On İki Adalar da geçici olarak İtalyanlara bırakıldı.[73] İtalyanlar, Osmanlı güçleri Trablus'u boşalttıktan sonra adalardan ayrılacaktı.[78] Padişah naibi olarak vezir rütbeli bir memur Trablus'a gönderilecek,[66] vakıflar ile halkın dini haklarına uyulup uyulmadığı denetlenecek, din görevlerinin tayini ise İstanbul'dan Şeyhülislamlık tarafından yapılacaktı.[81] Halk ise Senusi tarikatı şeyhi Ahmed eş-Şerif es-Senusi önderliğinde Trablus'ta Mondros Mütarekesi'ne kadar direnmeye devam etti.[66]

Balkan Savaşları

Ayrıca bakınız: Balkan Savaşları

Birinci Balkan Savaşı

Ayrıca bakınız: Birinci Balkan Savaşı

Mustafa Kemal 1912 Kasımında İstanbul'a vardığında Osmanlıların Avrupa kıtasındaki topraklarından geriye sadece başkent İstanbul ile hemen batısı, Çanakkale yarımadası ve kuşatılmış üç kent olan İşkodra, Yanya ve doğu Trakya'nın en büyük şehri olan Edirne kalmıştı. Bulgar kuvvetleri Çatalca'ya kadar gelmiş, başkent İstanbul'u tehdit ediyordu.[89]

21 Kasım 1912'de karargâhı Bolayır'da bulunan Bahr-i Sefit Boğazı Kuvayi Mürettebesi (Akdeniz Boğazı Bileşik Gücü) Harekât Şubesi Müdürlüğü'ne atandı. Gücün komutanı Fahri Paşa, kurmay başkanı ise okul arkadaşı Fethi (Okyar) idi.[90] Mustafa Kemal Bolayır'dayken, 23 Ocak 1913'te Enver ve taraftarlarının yaptığı Bâb-ı Âli Baskını ile iktidar İttihat ve Terakki'ye geçmişti. 30 Ocak tarihinde Mahmut Şevket Paşa hükûmeti büyük güçlerin önerdiği barış koşullarını reddetti. 3 Şubat'ta ateşkesin süresi doldu ve Bulgarlar tekrar Edirne'yi bombalamaya başladılar.[91]

Bulgar saldırısı üzerine Genelkurmay Başkanı İzzet Paşa tarafından Akdeniz Boğazı Bileşik Gücü'nün batıdan Bulgarlara saldıracağı, Hurşit Paşa'nın komutasında ve Enver'in kurmay başkanı olduğu 10. Kolordu'nun denizden Şarköy'e çıkarak güneyden Bulgarların arkasına saldıracağı bir hücum planlandı.[92][93] Operasyon detaylıca planlandı ve Ocak sonlarında prova edildi.[94] Bir fırtına sebebiyle 8 Şubat'a ertelenen hücumda, Şarköy'e çıkacak birlikler gecikti.[94][95] 10. Kolordu yarım gün geç şekilde Şarköy'e çıkartma yaptı ancak Bileşik Güç bu esnada askerlerinin yarısını yitirerek geri püskürtüldü.[94] Bulgarların kıskaca alınamayacağı ortaya çıkınca, 10 Şubat'ta çıkartma kuvveti geri çekildi.[94][95] Gereken ateş desteği sağlayacak savaş gemilerinin geç gelmesi, koordinasyonun sağlanamaması ve Bulgarların hatlarını güçlendirmesi sebebiyle operasyon başarısız oldu.[94]

Ortak harekâtın başarısızlığının ardından 17-18 Şubat'ta iki birliğin komuta heyetleri arasında tartışma çıktı; tartışmada 10. Kolordu komutanı Hurşit Paşa'nın tarafını tutan Mahmut Şevket Paşa, politik sebeplerle onu her iki gücün komutanlığına getirdi. Gelibolu açıklarında bekleyen 10. Kolordu'yu Çatalca'ya gönderme önerileri kabul edilmeyen ve Hurşit Paşa'nın komutan olduğu kendilerine bildirilen Fahri Paşa, Fethi ve Mustafa Kemal görevlerinden istifa ettiler.[96] Bunun üzerine Mahmut Şevket Paşa, Hurşit Paşa ve Enver'le birlikte Bolayır'a gidip komutanlar arasında uzlaşma sağladı. Fahri Paşa görevden alındı, rağmen Fethi Bolayır'dan ayrılarak İstanbul'a gitti,[97] ikna edilen Mustafa Kemal ise Boğazlar'dan ayrı bir komutanlık haline getirilen Bolayır kolordusunun kurmay başkanı oldu.[98]

19 Mart'ta Yanya Yunanların, 24 Mart 1913'te Edirne Bulgarların eline geçti. Çatalca cephesinde ise son Bulgar hücumu 30 Mart'ta gerçekleşti.[98] 16 Nisan'da ateşkes imzalandı.[97] Bunun üzerine Mahmut Şevket Paşa Trakya'da Midye-Enez hattının batısında kalan topraklar ile Edirne'yi vermeyi kabul etmek zorunda kaldı ve 30 Mayıs 1913'te Londra'da barış anlaşması imzalandı.[98] 11 Haziran'da Mahmut Şevket Paşa bir suikast sonucu öldürüldü, yerine Sait Halim Paşa geçti.[99]

İkinci Balkan Savaşı

Ayrıca bakınız: İkinci Balkan Savaşı

Birinci Balkan Savaşı'nı kazanan Balkan devletleri, savaşın hemen ardından ele geçirdikleri bölgeleri paylaşma konusunda anlaşmazlığa düştüler. Yunanistan ile Sırbistan, Romanya'nın toprak isteminde bulunduğu Bulgaristan'a karşı birlikte harekete geçmeye karar verdiler. Ancak Bulgaristan ilk saldıran taraf oldu.[99] 29-30 Haziran gecesi Bulgarlar, Makedonya'daki Sırp ordusuna saldırdılar ancak yenildiler. Yunanlar da Selanik'ten doğuya doğru ilerleyip Güney Makedonya'nın tümünü işgal ettiler. Bu durum üzerine Bulgarlar, Osmanlı ordusu karşısındaki güçlerinin ana bölümünü diğer cephelere kaydırdılar.[99]

İttihat ve Terakki Cemiyeti, kaybedilen toprakları yeniden ele geçirmek için bu fırsatı değerlendirdi. 18 Temmuz'da Osmanlı ordusu Edirne'ye doğru bir harekâta başladı ve 21 Temmuz 1913'te çok az direnişle karşılaşarak şehri aldı.[99] Bir yazara göre Edirne'ye ilk giren birlik Mustafa Kemal'in Bolayır kolordusuna bağlı bir tugaydı ancak saldırıya katılan birliklerin başında Hurşit Paşa bulunuyordu.[100] Mustafa Kemal'in Bolayır kolordusu ayrıca Dedeağaç'ı da ele geçirdi.[101] 29 Eylül 1913'te Bulgar temsilcilerinin İstanbul'da imzalanan barış anlaşması ile savaş sona erdi.[100]

Savaşın sonunda Batı Trakya'daki Türk nüfusu, İstanbul ve İzmir başta olmak üzere Osmanlı topraklarına göçe başladı. Mustafa Kemal annesi Zübeyde Hanım için Dolmabahçe Sarayı'na inen Akaretler yokuşunda bir ev buldu. Üvey babası Ragıp'ın on altı yaşındaki yeğeni Fikriye de Sultan Ahmet Camii yakınında bir eve yerleşti.[102]

Askerî ataşelik

İkinci Balkan Savaşı'nın ardından Mustafa Kemal, İstanbul'da Fethi'nin (Okyar) evine yerleşti.[103] Fethi kendini politikaya verme amacıyla, olasılıkla Şarköy harekâtının başarısızlığı sebebiyle askerlikten ayrılmıştı. Ancak İttihat ve Terakki içindeki çekişmelerin ardından Talat, Fethi'ye Sofya büyükelçiliği görevini önerdi. Cemal'e de danışan Fethi, Balkanlar'da dengeyi sağlamak üzere Bulgaristan'la dostluk kurulması göreviyle büyükelçiliği kabul etti ve Mustafa Kemal'i askerî ataşe olarak yanına istedi.[103][101] Bu isteğin kabul edilmesi üzerine Mustafa Kemal, 27 Ekim 1913'te Sofya askerî ataşeliğine atanarak yakın arkadaşı Sofya sefiri (elçisi) Fethi'nin (Okyar) emri altında çalıştı.[104] Teoride Romanya, Sırbistan ve Karadağ krallıklarının başkentleri Bükreş, Belgrad ve Çetine için de aynı görevi sürdürüyordu ancak uygulamada çalışmaları Bulgaristan sınırları içindeydi.[103][104]

Mustafa Kemal Sofya Ataşemiliteri iken, verilen kostümlü baloya Yeniçeri kıyafeti ile katılmıştır.

Mustafa Kemal 20 Kasım 1913 tarihinde Sofya'ya vardı.[105] Burada Dondukov Bulvarındaki Splendid Palas Oteli'ne yerleşti ve yedi ay boyunca burada kaldı. Ardından Ferdinand Bulvarı'nda bir daireye yerleşti.[106] Askerî ataşe olarak kendisine ulaşan bilgileri İstanbul'a aktarmakla görevliydi.[107] Burada Bulgaristan başta olmak üzere Balkan devletlerinin politik ve askerî durumlarına dair raporlar hazırladı.[108] Görevi esnasında Bulgaristan'ın Osmanlı'dan bağımsızlığını kazandıktan sonraki askerî, idari ve kültürel gelişmesini yakından inceleme şansı bulduğu gibi[108] Bulgar ordusundan bazı subaylarla da ilişkiler kurdu.[106] Bu görevde iken 1 Mart 1914'te yarbaylığa (kaymakam) yükseldi.[104] Sofya'ya varışından kısa süre sonra Bulgar Genelkurmay başkanından aldığı İstanbul'daki Alman subayların, özellikle Goltz Paşa'nın Osmanlı askerî hareketlilikleri konusunda Bulgarları bilgilendirdiğine dair istihbaratı İstanbul ile paylaşmış, Kâzım Karabekir'den İstanbul'daki Almanların buna öfkelendiği yanıtını almıştı.[107]

Mustafa Kemal'in Sofya'da en önemli istihbarat toplama yöntemlerinden biri sosyal etkinliklerdi. Bulgar ordusunun üst ve alt rütbeli subayları, politikacılar ve toplumun önce gelenleri ile görüşmek görevinin bir parçasıydı.[109] Burada iken yazdığı ve 1918'de yayımlanan ilk kitabı *Zabit ve Kumandan ile Hasbihal* sayesinde Harbiye Nazırı Stiliyan Kovaçev ve kızı Dimitrina ile tanıştı.[110] Burada özellikle Bulgaristan'daki Müslüman Pomaklara yapılan din değiştirme baskısı konusuna (Fethi'nin yanında) müdahil oldu.[111] Sosyal yaşamında en önemli olay 11 Mayıs 1914'te Kral I. Ferdinand'ın da katıldığı bir kıyafet balosuna davet edilmesiydi.[105] Baloya Enver'in özel izniyle İstanbul'daki askerî müzeden gönderilen gerçek bir Yeniçeri üniformasıyla katıldı. Üniformayı geri gönderirken arkadaşı Kâzım'a (Özalp) yazdığı bir mektupta tüm dikkatleri üzerine topladığını ve sorulan soruların Türklerin eski askerî gücü ve zaferleri hakkında konuşma fırsatı sunduğunu anlatmıştı.[105]

Sofya'da görevi devam ederken 28 Haziran 1914'te Avusturya tahtının veliahdı Arşidük Franz Ferdinand öldürüldü ve ardından 28 Temmuz 1914'te I. Dünya Savaşı başladı. Enver'in Alman Amiral Souchon'a verdiği gizli emir ile Osmanlı donanması Karadeniz'e açılarak 29 Ekim 1914'te Rus limanlarına hücum etti.[112] Bunun üzerine 2 Kasımda Rusya, 5 Kasımda İngiltere ve Fransa Osmanlılara, Osmanlı hükûmeti de 11 Kasım'da bu ülkelere savaş ilan etti.[112]

Savaş ilanının ardından Mustafa Kemal, Harbiye Nazırlığı'na ve Enver'e başvurarak ön cephede aktif göreve gelmek istedi,[113][114][115] ancak Enver askerî ataşelik görevinin daha önemli olduğunu söyleyerek reddetti.[116] Enver'in Kafkasya'da Ruslara karşı savaşmak üzere İstanbul'dan ayrılmasının ardından Enver'in vekili İsmail Hakkı imzasını taşıyan telgrafla Sofya'dan ayrılıp Çanakkale'ye gönderilmek üzere Tekirdağ'da toplanmakta olan 19. Tümen'in komutasına atandı.[116][101] 20 Ocak 1915'te Sofya'dan ayrıldı.[116][114]

Kurmay Yarbay Mustafa Kemal arkadaşlarıyla Sofya'da, 1914.

I. Dünya Savaşı

Ayrıca bakınız: Çanakkale Savaşı, Kafkasya Cephesi (I. Dünya Savaşı) ve Sina ve Filistin Cephesi

Mustafa Kemal'in askerî ataşe görevi Ocak 1915'te sona erdi. Bu sırada 28 Temmuz 1914'te I. Dünya Savaşı başladı, Osmanlı Devleti de 29 Ekim 1914'te savaşa girdi. 20 Ocak 1915'te Mustafa Kemal 3. Kolordu emrinde Tekfurdağ'da kurulacak olan 19. Fırka Komutanlığına atandı.[47]

Çanakkale Savaşı

Ayrıca bakınız: Çanakkale Savaşı

2 Kasım 1914'te Rusya, Osmanlı'ya savaş ilan etti. Bunun ardından İngiliz ve Fransız savaş gemileri Çanakkale Boğazındaki Seddülbahir, Kumkapı ve Orhaniye tabyalarını bombaladı. Bu donanmaya karşı yapılan savunmada beş subay ve seksen asker öldü.[117] Türk ordusu 3 ay boyunca hazırlık yaptı ve genel olarak kara ordularının yapacağı savunmaya dikkat etti.[117] Mustafa Kemal henüz tümenin istendiği gibi kurulmasına fırsat olmadan, İtilaf Devletleri'nin Çanakkale Boğazı'nı tehdit eder bir pozisyon alması üzerine 25 Şubat'ta yalnızca tümene bağlı 57. Alay ile Maydos'a (günümüzde Eceabat) hareket emri aldı.[118] Bu esnada İngiliz ve Fransız gemileri 19 ve 25 Şubat'ta Boğaz girişindeki istihkamları bombalamış, donanma topçusuna atış düzeltmelerinde yardımcı olacak birlikleri karaya çıkartmıştı. Seddülbahir'de Bigalı Mehmet isminde bir çavuş tüfeği tutukluk yapınca İngilizlere taşla saldırmış, Mustafa Kemal de bu olayın yayımlanmasına yardımcı olarak günümüzde Türk askeri için kullanılan "Mehmetçik" adının doğmasını sağlamıştır.[118] 19. Tümen'e destek olması için 72. ve 77. alaylar da bölgeye kaydırıldı. Mustafa Kemal kolordu karargahından eğitimi zayıf Arap askerlerden oluşan bu alaylar yerine kendi eğittiği ve yedekte tutulan Türk alayları istedi ancak bu isteği reddedildi.[118] 18 Mart 1915'te Çanakkale'deki en önemli deniz harekatı gerçekleşti ancak Mustafa Kemal'in bu harekâtla sadece dolaylı ilgisi vardı.[119] Bu harekâttan hemen önce Nusret gemisi tarafından boğaza mayın döşendi. Bu mayınlar; Queen Elizabeth, Ocean ve Bouver gibi zırhlı gemilere zarar vererek geri çekilmelerine neden oldu.[120] Bu sırada 19. Tümen ise, 23 Mart 1915'te Müstahkem Mevki Komutanlığı emriyle Eceabat bölgesinde ihtiyata alındı.

Gelibolu'da siperlerde.

25 Nisan 1915'te Gelibolu Yarımadası'na İtilaf Devletleri'nin yaptığı çıkartmalarıyla Çanakkale Savaşı'nın ana kara harekâtları başladı. İtilaf Devletleri, Türklerin yoğun direnişine rağmen kuzeyden güneye doğru Gelibolu Yarımadası'nın Saros Körfezi tarafındaki Arıburnu, güney ucundaki Seddülbahir ve Anadolu yakasında Kumkale yakınlarında karaya asker çıkardılar. Kumkale'deki Fransız askerleri kısa sürede geri çekildi ancak Arıburnu'ndaki İngiliz ve Anzaklar doğuya, Seddülbahir'deki İngiliz ve Fransızlar kuzeye ilerlemeye çalışıyordu.[121] 3. Kolordu komutanı Mehmet Esat Paşa'nın emrinde savaşan Kaymakam (Yarbay) Mustafa Kemal'in 19. Tümeni bu esnada Arıburnu'na 8 km mesafede, yarımadanın Boğaz'a bakan kısmında yer alan Eceabat'ta yedek olarak bekletiliyordu. Seddülbahir'den Arıburnu'na kadarki İtilaf öncü güçleriyle Albay Halil Sami komutasındaki 9. Tümen karşılaşmıştı.[121]

İstanbul'dan gelen gazetecilere savaş alanını anlatırken, 1915.

Halil Sami, Mustafa Kemal'den Arıburnu'nun doğusundaki tepeleri elde tutmak için derhal bir tabur istedi.[122] von Sanders ve Esad Paşa'yla iletişime geçemeyen Mustafa Kemal ise inisiyatif alarak süvariler, tümenin topçu dağ taburu ve sıhhiyecilerden oluşan 57. Alay'ı sevk etti.[122][123] Bu çarpışmayı anlatırken, bir tepeye tırmanıp arkadan gelen birliğini beklerken 9. Tümen'den geri çekilmekte olan askerlere rastladığını, Conk Bayırı'na doğru giden 261 rakımlı tepeye doğru serbest biçimde çıkan düşman askerlerini gördüğünü, düşmanın kendi askerlerinden daha yakında olduğunu belirtmiştir. Bunun üzerine cephanesi kalmadığını belirten askerlere "cephaneniz yoksa süngünüz var" diyerek süngü taktırıp mevzi aldırmış, bunu gören düşman da yatınca zaman kazanmıştır. Kendi 57. Alay'ı ulaşınca düşmanın kuzey kanadına saldırmak üzere "Size ben taarruz emretmiyorum, ölmeyi emrediyorum. Biz ölünceye kadar geçecek zaman içinde, yerimizi başka kuvvetler ve kumandanlar alabilir" emrini vermiştir. 25 Nisan çatışmalarında kritik bir nokta olan Conk Bayırı tepesini elde tutmayı başardı.[122] İlk günün çatışmalarının ardından Anzak kuvvetleri dar bir köprübaşında sıkıştırılmıştı.[124] Ertesi gece 77. Alay paniğe kapılıp kaçınca durumu kritikleşti ancak yeni birliklerin varışı ile hatları yeniden güç kazandı. 29 Nisan'da Mustafa Kemal'e Arıburnu'nda gösterdiği yararlılık için İmtiyaz Nişanı verildi.[122]

Cevat Paşa ve Mustafa Kemal Bey *Tasvîr-i Efkâr* gazetesinin 29 Ekim 1915 tarihli sayısında.

Mayıs ayında kuzey grubu tarafından savunulan cephe üç bölgeye ayrılmış, Mustafa Kemal grubun sağ kanadının kuzey bölgesinin komutanlığına getirilmişti. Liman von Sanders tüm kuvvetlerin komutanlığını sürdürüyordu. 29-30 Mayıs'ta Mustafa Kemal, Conk Bayırı'ndan Sazlıdere sel yatağına büyük çaplı bir hücum düzenledi. 1 Haziran'da albay rütbesine terfi etti.[125][126]

Gelibolu cephesinin ikinci aşaması, İngiliz, Anzak ve Hint birliklerinin Mustafa Kemal'in savunduğu Arıburnu'nun kuzeyindeki Suvla Koyu'na 6 Ağustos gecesi yaptıkları çıkartma ile başladı. Çıkartma, Arıburnu'ndan kuzeye doğru bir saldırı ve ilerleme ile desteklendi ve Anafartalar Cephesi açıldı. Conk Bayırı tekrar tehdit edilince, Mustafa Kemal çocukluk arkadaşı Nuri'yi 24. Alay'ın başında burayı savunmaya gönderdi. Nuri, daha sonra Conk Bayırı Muharebesi'ndeki rolüyle Atatürk'ten "Conker" soyadını alacaktı.[127] İtilaf kuvvetleri Suvla sahiline yerleşmeye başlayınca Liman von Sanders, Bolayır kıstağını koruyan iki tümene güneye inerek İngilizlere karşı saldırı yapma emri verdi. Kuvvetler bölgeye vardığında başlarındaki Albay Fevzi, askerlerin kırk kilometre yürüdüğü, yorgun oldukları ve tümünün bulunmaları gereken yerlere varamadıkları gerekçesiyle ek zaman istedi. Bunun üzerine von Sanders, 8 Ağustos 21.50'de Fevzi'yi görevden alarak yerine Mustafa Kemal'i getirdi.[122][128] Haberi alan Mustafa Kemal, Arıburnu kuzeyindeki tüm güçlerin komutasını istedi; von Sanders kabul ederek onu 9 Ağustos'ta Suvla Koyu'nun kuzeyindeki Kireçtepe'den, güneydeki Conk Bayırı'na kadar bölgede yer alan altı tümenin komutasına geçirdi. Komutasındaki birlikler "Anafartalar Ordu Grubu" olarak yeniden adlandırıldı. Anafartalar Grup Komutanı olarak 9-10 Ağustos'ta Anafartalar Zaferi'ni kazandı.[127] Conk Bayırı'nda karşı saldırıyı bizzat yönetti. Çarpışma sırasında bir şarapnel parçası göğsündeki saate isabet etti.Parçalanan saat yaralanmasını önledi. Bu saati daha sona Liman von Sanders'a armağan etmişti. 10 Ağustos'ta cephenin güney ucundaki sırtları kontrol altına aldı.[129][130] Alınan başarı üzerine 5. Ordu komutanı Müşîr Otto Liman von Sanders'in takdirini kazandı. Bu zaferi 17 Ağustos'ta Kireçtepe ve 21 Ağustos'ta II. Anafartalar Zaferi takip etti.[131]

Miralay Mustafa Kemal, Ruşen Eşref Bey (Ünaydın) başta olmak üzere İstanbul basını tarafından "Anafartalar Kahramanı" olarak kamuoyuna tanıtıldı.[132][133] *Harb Mecmuası* dergisinde boy fotoğrafı yer aldı.[134] 20 Eylül'de hastalandı, sıtmaya yakalandığından kuşkulanıldı ancak Gelibolu'da görevine devam etti.[135] Osmanlı ordusunu yöneten Alman subaylarla savaşın başından itibaren sorun yaşayan Mustafa Kemal, Eylül ayından sonra Çanakkale'deki savaşın kazanılacağını

öngörerek daha faydalı olacağını düşündüğü başka bir cephede görev almak istedi.[136][137]

5 Aralık'ta Liman von Sanders, Mustafa Kemal'e sağlık nedeniyle ayrılma izni verdi. Sonunda Mustafa Kemal, Anafartalar Grubu komutanlığını Fevzi Paşa'ya (Çakmak) teslim ederek Fethi, Tevfik Rüştü (Aras) ve Doktor Bahattin Şakir ile birlikte 10 Aralık'ta İstanbul'a doğru yola çıktı. 19-20 Aralık tarihinde İtilaf kuvvetlerini Arıburnu-Anafartalar sahilini terk etti.[138] 28 Aralık 1915'te Alman İmparatoru Kayzer II. Wilhelm tarafından tarafından Demir Haç nişanı ile ödüllendirildi.[139]

Kafkasya Cephesi

Ayrıca bakınız: Kafkasya Cephesi (I. Dünya Savaşı)

16. Kolordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa Bitlis'te, 16 Kasım 1916.

14 Ocak 1916'da Gelibolu'dan Edirne'ye sevk edilmiş olan 16. Kolordu komutanlığına atandı. Edirne'de bulunduğu 2 ay kadar süre boyunca 16. Kolordu'nun ikmali, toparlanması ve eğitimi ile ilgilendi. Eğitim amacıyla *Ta'biye Mes'elesinin Halli ve Emirlerin Sûret-i Tahrîrine Dâir Nasâyih* (*Taktik Meselesinin Çözümü ve Emirlerin Yazılmasına İlişkin Öğütler*[140]) eserini hazırladı ve yayımladı.[141] Doğu Cephesinde Rus birlikleri Osmanlı 3. Ordusu'nu püskürtmüş ve 16 Şubat'ta Erzurum'u,[142] 3 Mart'ta Bitlis, Muş, Van ve Hakkâri'yi işgal etmişti. Albay Mustafa Kemal 11 Mart tarihinde 3. Orduyu desteklemesi için emrindeki 16. Kolordu ile birlikte Diyarbakır'a gönderildi; Halep üzerinden gerçekleşen uzun bir yolculuğun ardından 27 Mart'ta Diyarbakır'a vardı. Rütbesine göre kendisine ağır bir sorumluluk verilen 16. Kolordu Komutanı Mustafa Kemal 1 Nisan 1916'da Diyarbakır'da iken Tuğgeneralliğe (Mirliva) yükseltildi ve Paşa unvanını aldı. 35 yaşında ulaştığı bu rütbe, I. Dünya Savaşı'nda aldığı en üst rütbe olacaktı. 16 Nisan'da karargahını Silvan'da kurdu.[143] Bitlis-Muş arasındaki yaklaşık 100 kilometrelik bir cepheden sorumluydu, elindeki güç 13.741 asker, 9.297 tüfek, yedi makineli tüfek, 19 toptan oluşuyordu.[144]

Enver'in Doğu Cephesindeki planı, 2. ve 3. Ordu'nun ortak bir harekâtını öngörüyordu. Ancak 2. Ordu daha güneyde yerini alamadan Ruslar, 3. Ordu'ya saldırıp bozguna uğrattılar ve 15 Nisan 1916'da Trabzon'u işgal ettiler; temmuzda ise Gümüşhane, Bayburt ve Erzincan'ın da bulunduğu daha geniş bir alanı ele geçirdiler ve 2. Ordu'yu Diyarbakır'a gerilettiler. Osmanlı ordusu 3 Ağustos'ta karşı saldırıya geçti; 6 Ağustos'ta Mustafa Kemal'in 16. Tümen'i Muş ve Bitlis'i Ruslardan kurtararak Osmanlı birliklerine stratejik bir üstünlük sağladı. Kafkas Cephesindeki bu başarısından dolayı altın kılıçlı imtiyaz madalyası ile ödüllendirildi. Rusların ağustos sonundaki karşı saldırısı üzerine Mustafa Kemal 21 Ağustos'ta orduyu tekrar Silvan'a çekti. Muş Rusların elinde kalırken, Bitlis Osmanlı hakimiyetindeydi.[145][144]

Mustafa Kemal Diyarbakır'dayken, İttihatçı fedailerden Yakub Cemil bir hükûmet darbesi yapmaya karar vermiştir. Savaşın kaybedildiğini düşünmektedir. Tek kurtuluş yolunun Bâb-ı Âli'yi basıp hükûmeti devirerek Başkomutan Vekili ve Harbiye Nazırı'nı değiştirmek olduğuna inanmaktadır. Yeni Başkomutan Vekili ve Harbiye Nazırı olarak da Mustafa Kemal'i düşünmektedir. Anlaştığı arkadaşlarından biri komployu Enver Paşa'ya haber vermiştir. Bunun üzerine Yakub Cemil kurşuna dizilerek öldürülmüştür. Mustafa Kemal Falih Rıfkı Atay'a anlattığı hatıralarında şöyle demektedir: "*O vakit tümenlerimden birine komuta eden Ali Fuad (Cebesoy)'a, 'Yakub Cemil asılmış. Sebebi de ben Başkomutan Vekili ve Harbiye Nazırı olmadıkça kurtuluş yoktur,' demiş. Dediğini yapmış bile olsaydı ben İstanbul'a gittiğimde ilk iş olarak Yakub Cemil'i cezalandırırdım. Eğer ben, o ve onun gibiler tarafından iktidara getirilecek bir adamsam, adam değilim!*" demiştir.[146][147]

Erken gelen 1916 kışı, bölgede daha fazla çatışma olmasını önledi. 25 Kasım'da 2. Ordu komutanı Ahmet İzzet Paşa izin alıp İstanbul'a döndüğünde Mustafa Kemal komutan vekili olarak ordunun başına geçti. Vekil olduğunda, gelecekte Kurtuluş Savaşı'nda beraber çalışacağı subaylar İsmet (İnönü), Cafer Tayyar (Eğilmez) ve Harbiye'den arkadaşı Ali Fuat (Cebesoy) komutası altına girmişti.[148]

18 Şubat 1917'de Mustafa Kemal, Hicaz seferine katılan birliklerin komutanlığına atandığını öğrendi.[149] 26 Şubat'ta Enver'in başkanlık edeceği toplantılara katılmak üzere Şam'a gitti. Görüşmelerin ardından planlarda değişiklik yapıldı; Fahrettin Paşa'nın birliklerinin Filistin cephesine kaydırılması ve Mustafa Kemal'in 2. Ordu'nun komutasına asaleten atanmasına karar verildi. Bu karar sadrazam Talat Paşa tarafından veto edildi.[150]

Sina ve Filistin Cephesi

Ayrıca bakınız: Sina ve Filistin Cephesi

Sina ve Filistin Cephesi'nde.

7 Mart 1917'de karargâhı Diyarbakır'da bulunan 2. Ordu Komutan Vekilliğine atandıktan sonra Hicaz Kuvve-i Seferiyesi Komutanlığına getirilmek istendi. Ancak bunu kabul etmeyerek 5 Temmuz 1917'de Yıldırım Ordular Grubu emrindeki 7. Ordu Komutanlığına atandı.[47][151] 8 Ağustos'ta Halep'e gitmek üzere İstanbul'dan ayrıldı.[152] Bölgedeki değerlendirmelerinin ardından Yıldırım Ordular Grubu komutanı Alman Falkenhayn ile stratejik konularda anlaşamayarak 4 Ekim'de komutanlıktan istifa etti ve ay sonuna doğru İstanbul'a geldi ve Pera Palas'a yerleşti.[153][151]

15 Aralık 1917 ile 5 Ocak 1918 tarihleri arasında Veliaht Vahdettin Efendi'nin maiyetinde Almanya'ya giderek Berlin'de Kayzer II. Wilhelm, Hindenburg, Ludendorff ve Genel Karargâh ile savaşın stratejik durumuna dair görüşmelerde yer aldı, Alsas bölgesini ve cepheyi ziyaret ederek subaylarla görüştü.[151] Ziyaret dönüşünde sol böbreğinin iltihap kapması üzerine uzun süre hasta olarak yattı. 25 Mayıs'ta yola çıktı; Haziran ve Temmuz 1918'de Viyana ve Karlsbad'da tedavi gördü. Tedavisi esnasında Almanca ve Fransızca dersleri aldı. Sultan Mehmed Reşad'ın ölümü ve Vahdettin'in cülûsu üzerine İstanbul'a dönmek üzere 27 Temmuz'da Karlsbad'dan ayrıldı ancak Viyana'da İspanyol gribine yakalandığı için İstanbul'a 4 Ağustos'ta varabildi.[154][151]

7 Ağustos'ta 7. Ordu Komutanı olarak Filistin Cephesi'ne atandı.[155][156] 26 Ağustos'ta Halep'e ulaştı, daha sonra 1 Eylül'de[151] Nablus'taki karargahına geçti. Suriye'de ve muharebe hattındaki incelemesinin ardından Enver'in kendisini yanlış bilgilendirdiğini ve elindeki kuvvetin zayıflığını tespit etti. 19 Eylül'de General Allenby komutasındaki İngiliz kuvvetleri, General Sanders komutasındaki Yıldırım Ordular Grubu'na saldırıya geçerek Megiddo Muharebesi'ni başlattılar. Muharebe sonucunda Yıldırım Ordular Grubu'nu oluşturan 8. Ordu tamamen, 4. Ordu ise büyük ölçüde imha oldu. Sadece Mustafa Kemal Paşa komutasındaki 7. Ordu Şam ve Halep'ten kuzeye çekilerek, Kilis güneyindeki Müslimiye'de savunma hattı oluşturdu. Mondros Ateşkes Anlaşması'na kadar geçen zamanda, Britanya İmparatorluğu birliklerinin Toros geçitlerinden Anadolu içlerine sızmasını önledi.[157] Savaş sürerken 20 Eylül'de *Fahri Yaver Hazreti Şehriyari* (Padişahın Onursal Yaveri) unvanı verildi.[158] Mustafa Kemal Paşa, aynı gün Vahdettin'in başyaveri Naci (Eldeniz) Bey'e bir telgraf çekerek Yıldırım Ordular Grubu'nun savaş gücünün kalmadığını bildirerek mütareke istemesini önerdi. Ayrıca yeni hükûmette kendisinin Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili olarak görevlendirilmesini istedi.[159] 27 Eylül'de İngiliz kuvvetlerinin 7. Ordu'nun geri bölgesini tehdit etmesi üzerine Şam'ın güneyindeki Kisve'ye geri çekilme emri verdi. Sanders şehri savunma emri verdi ve 8. Ordu'yu Mustafa Kemal komutasına verdi; ancak Şam 30 Eylül'de düştü. Mustafa Kemal kuvvetlerini Halep'e geri çekerek savunma düzeni aldı. Burada sokak çatışmaları da içeren uzun bir savunmanın ardından 25 Ekim'de Halep düştü. Mustafa Kemal elde kalan kuvvetlerini Anadolu'ya geri çekti.[160]

30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi imzalandı ve ertesi gün öğle vaktinde yürürlüğe girdi. Mondros Mütarekenamesi 19. maddesi gereğince, Yıldırım Ordular Grubu kumandanı olan Otto Liman von Sanders Paşa'nın görevden alınması üzerine Mustafa Kemal Paşa bu göreve getirildi.[161]

Mondros Mütarekesi'nden sonra Anadolu'da milisler (Kuvâ-yi Milliye) şeklinde örgütlenen direniş hareketleri başlamıştı. 5 Kasım'da Suriye'deki İngiliz koutanı, Halep'teki birliklerine malzeme taşımak üzere İskenderun Limanı'nı kullanacağını söyleyerek kenti işgal edeceğini bildirdi; Mustafa Kemal iki gün öncesinde bir telgrafla mütareke koşullarını öğrenmek istemişti. 6 Kasım'da sadrazama gönderdiği uyarıda İngiliz işgaline silahla karşı koyacağını bildirdi; ancak Ahmet İzzet Paşa'nın ertesi günkü telegrafıyla emri geri almak zorunda kaldı.[162] 7 Kasım'da Yıldırım Ordular Grubu ile 7. Ordu lağvedildi.[161] Kendisi son görev yeri Adana'dan ayrılmadan Ulukışla'ya gelerek ilk örgütlenmeyi başlatmıştır.[163] Yakındaki Antep'te kentin ileri gelenlerinden Ali Cenani ile görüşerek direniş düzenlemesi durumunda silahları kendisinin sağlayacağına söz vermişti; bu silahlar daha sonra halka dağıtıldı ve işgal güçlerine karşı kullanıldı.[162]

10 Kasım 1918 tarihinde Yıldırım Kıt'alarının komutasını 2. Ordu Komutanı Nihat Paşa'ya bırakarak Adana'dan İstanbul'a hareket etti.[164] Geri çağrılmasından sonra bölgedeki düzenli Osmanlı orduları mümkün olan tüm malzemeleriyle beraber Toroslar'ın kuzeyine çekildi, 2. Ordu dışında tüm birlikler dağıtıldı.[162]

Kemal Paşa, Yıldırım Ordular Grubu Komutanlığı sırasında (1918). Üzerindeki, Padişahın Onursal Yaveri olduğunu simgeleyen şerittir.

Millî Mücadele (1919-1923)

Ayrıca bakınız: Türk Kurtuluş Savaşı

Örgütlenme

İşgal dönemi

Mustafa Kemal 13 Kasım'da İstanbul'a Haydarpaşa Garı'na ulaştı. Haydarpaşa'dan İstanbul'a geçerken şehrin işgali için boğaza demirli düşman savaş gemilerini gördüğünde ünlü "*Geldikleri gibi giderler!*" sözünü söyledi. İşgal altındaki İstanbul'da geçirdiği altı aylık süre boyunca ülkenin işgali ve parçalanmasına karşı direnmek isteyen diğer yurtsever subaylarla gizli görüşmeler yaptı.[164] Mütareke döneminde Fethi Bey (Okyar) ile birlikte Ahmet İzzet (Furgaç) Paşa yanlısı ve Ahmet Tevfik Paşa (Okday) karşıtı bir tavrı koyan *Minber* gazetesini çıkararak siyasi girişimlerde bulundu.[165][164] Yıl sonuna doğru daha önce yazdığı *Zâbit ve Kumandan ile Hasb-ı Hâl* kitabını yayımlattı.[164] İstanbul'da önce Pera Palas'ta kaldı, kısa bir süre sonra Halep'te tanıştığı Suriyeli bir Hristiyan Arap olan Salih Fansa'nın Beyoğlu'ndaki evine taşındı. Ardından 21 Aralık 1918'de, Akaretler'de oturan annesi Zübeyde Hanım ve kız kardeşi Makbule'yi de yanına alarak günümüzde Atatürk Müzesi olan eve yerleşti.[166] İstanbul'un işgal altında bulunduğu günlerde Mustafa Kemal arkadaşlarıyla bu evde sık sık toplandı.[167] Bu toplantılarda önceleri İstanbul'daki hükûmeti değiştirme, daha sonra ise ülkenin işgaline karşı ordunun dağıtılmasının durdurulması, silah ve mühimmatın saklanması, genç subayların Anadolu'ya geçirilmesi, ulusal görüşlere bağlı bürokratların yerlerinde kalması ve halkın moralinin yükseltilmesi konularında kararlar alındı.[168] Samsun'a hareket ettiği gün olan 16 Mayıs 1919'a kadar bu evde oturdu.[169]

Büyük Mecmua'nın 20 Mart 1919 tarihli 3. sayısının 44. sayfasında çıkan "Büyüklerimiz - Mustafa Kemal Paşa" başlıklı yazı.

Parlamentoyu Ahmet Tevfik Paşa aleyhine etkilemeye çalışan Mustafa Kemal, başkentte kaldığı altı ay boyunca birkaç kez padişahın huzuruna çıktı.[g] Vahdeddin, Mustafa Kemal'i kullanmak istemesine rağmen onun siyasi güç sahibi olmasına karşıydı ve Damad Ferid Paşa ve Tevfik Paşa gibi hanedana mensup kadınlarla evlenmiş olanlarla çalışmayı yeğliyordu. 18 Kasım'da parlamento Tevfik Paşa hükûmetinin programını görüşmek üzere toplandı ancak Fethi'nin (Okyar) partisine destek veren yirmi yedi milletvekili hükûmet aleyhine oy kullandığı için oylama sonuçsuz kaldı. Ancak bu çabalar sonuçsuz kaldı, 19 Kasım'da yapılan oylamada Tevfik Paşa hükûmeti basit çoğunlukla görevde kaldı.[171] Politikacılar arasında tartışmalar sürerken, aralarında Mustafa Kemal'in de yer aldığı subaylar Osmanlı ordusundan geri kalan parçaları denetim altına almaya ve İtilaf devletleri planlarına direnmeye uğraşıyordu. Meclisin güvenini kaybeden Tevfik Paşa 21 Aralık'ta padişah huzuruna çıkarak meclisin dağıtılmasını istedi ve İkinci Meşrutiyet dönemi sona erdi, padişahın şahsi yönetimine geri dönüldü.[170] 4 Ocak 1919'da seçimler süresiz olarak ertelendi.[168]

9. Ordu Müfettişi Mustafa Kemal Paşa, 17 Nisan 1919.

20 Aralık'ta bir kez daha padişah huzuruna çıktı ancak hükûmete katılma girişimleri sonuç vermedi. 29-30 Ocak 1919'da İttihat ve Terakki eski üyelerinden otuzu tutuklandı; tutuklananlar arasında Mustafa Kemal'in arkadaşı Dr. Tevfik Rüştü (Aras) da yer alıyordu. İtalyan Yüksek Komiseri Kont Carlo Sforza anılarında 1919 başında İstanbul'daki İngiliz ajanlarının Mustafa Kemal'i de tutuklayıp Malta'ya göndermeye hazırlandıklarını ancak diplomatik sorunlar yaratmamak için bu hazırlıkların uygulamaya geçmediğini yazmıştır. 1919'un başında İstanbul'da birçok siyasi kriz yaşandı, sonunda 4 Mart'ta Damad Ferid Paşa liderliğinde İttihatçılardan arınmış yeni bir hükûmet kuruldu. Milliyetçiler ordunun kontrolünü ellerinde tuttular ama yeni Harbiye Nazın Şakir Paşa, genelkurmay başkanı Fevzi'nin (Çakmak) yerine Cevat Paşa'yı (Çobanlı) atadı. 9 Mart'ta tüm İttihat ve Terakki önderleri tutuklandı.[172]

Tüm bu siyasi karışıklıklar sürerken Mustafa Kemal, Rauf, Ali Fuat, Fahrettin, Refet, Kâzım Karabekir, İsmet gibi subaylarla sık sık görüşüyordu. Ali Fuat ile beraber askerlerin terhis edilmesini durdurmak, eldeki silah ve mühimmatı korumak ve aynı fikirleri paylaştıkları subay ve sivilleri kilit görevlerde tutmak üzerine bir harekât planı yapmıştı. Bu fikirler Genelkurmay'da görevli subaylar tarafından da paylaşılıyordu.[173] Bu esnada Anadolu'nun ve Trakya'nın farklı bölgelerinde Müdâfaa-i hukuk cemiyetleri kuruluyordu. Mustafa Kemal ve diğer subaylar bu cemiyetlerle ilişkiler kurmaya başlamıştı.[174] Şubat 1919'da Ali Fuat 20. Kolordu komutanı olarak Ankara'ya, 13 Mart'ta ise Kâzım Karabekir 15. Kolordu komutanı olarak Erzurum'a atandı. Mustafa Kemal de Anadolu'da bir görev almayı hedefliyordu.[175]

Nisan ayında Harbiye Nazırı Şakir Paşa tarafından çağrılan Mustafa Kemal, Fevzi Paşa'nın (Çakmak) vekili Tuğgeneral Kâzım'ın (İnanç) da yer aldığı bir kararla Doğu Anadolu'da Rumların tacizlerini çözme görevi ile 9. Ordu müfettişliğine atandı. Karar 30 Nisanda resmen açıklandı ve kısa süre sonra kabine tarafından onaylandı. Bu görev kapsamında Mustafa Kemal bölgede düzeni sağlayacak, silahların toplanıp güvenli bir yerde depolanmasını denetleyecek, ordunun 'şuralar' kurduğu konusundaki raporları araştıracak ve eğer bunlar gerçekse, uygulamaya son verdirecekti. Mustafa Kemal'in de etkisinin bulunduğu[175] bu kararla yalnızca 9. Ordu ile doğu ve orta Anadolu'daki sivil yöneticiler ona bağlanmakla kalmıyor, daha batı ve güneydeki bölgelerin komutanları ve sivil yöneticileri de isteklerine uymakla yükümlü tutuluyorlardı.[176] 15 Mayıs'ta genelkurmay başkanlığına bir veda ziyareti yaptı; burada gizli bir görüşmede genelkurmay başkanlığından ayrılmak üzere olan Fevzi Paşa (Çakmak) ve halefi Cevat Paşa (Çobanlı) ile görüştü. Fevzi Paşa ile silah ve malzemelerin İtilaf Devletleri'ne teslim edilmemesi, Anadolu'da Kuvâ-yi Milliye'ye dayanan bir yönetim kurulması ve askerî harekâtların sadece savunmayla sınırlı kalmaması yönünde bir anlaşmaya vardılar. Mustafa Kemal Cevat Paşa'dan kişisel bir şifre aldı, Fevzi Paşa ise subaylar ve silahların Anadolu'ya gönderilmesini örgütledi. Ardından padişah ile son bir görüşmede bulundu ve 16 Mayıs'ta kurmaylarıyla beraber Samsun'a doğru Bandırma Vapuru'yla yola çıktı.[177][175]

Samsun'a çıkışı

Ana madde: Mustafa Kemal'in Samsun'a çıkışı

2 Şubat 1919 tarihinde Mersinli Cemal Paşa doğudaki Osmanlı ordularını mütareke koşullarına göre düzenlemek için müfettiş olarak Anadolu'ya gönderilmişti. İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Calthorpe ve Fransız Yüksek Komiseri Amiral Amet, 1918 yılı Kasım ayında Osmanlı hükûmetine nota verdiler. Doğuda Türklerin silahlanıp Hristiyanları öldürdüğünü, buna karşı önlem alınmasını talep ettiler. Mustafa Kemal Paşa, Padişah Vahdettin tarafından işgal kuvvetlerinin Yüksek Komiserlerinin verdiği notalar gereğince olağanüstü yetkilerle donatılarak Vilâyat-ı Sitte'deki (Altı Vilayet) Hristiyan ahaliyi korumak ve işgal kuvvetlerine karşı yapılan ufak çaplı isyanları bastırmak için görevlendirildi. Karadeniz'deki İngiliz Ordusunun komutanı General Sir George Milne'in Mustafa Kemal'in görevi ile ilgili yazdığı bir mektuba cevaben Harbiye Nezareti 24 Mayıs'ta verdiği yanıtta Mustafa Kemal'in görevinin 1. ve 3. Kolorduları kapsadığı ve askeri birliklerin bakanlık emirlerine itaati, top kamalarının sökülmesini kontrol etmek ve halkın huzursuzluğunu önlemek olduğunu bildirdi. Gerçekte ise Mustafa Kemal ile kolordu komutanları Erzurum'daki Kâzım Karabekir ile Sivas'taki Refet'in (Bele) amacı askeri malzemelerin teslimini engellemekti. Yunanların Ege bölgesinde ilerlemesini önlemek isteyen Genelkurmay da bu amacı paylaşıyordu.[178]

Harbiye Nezareti'nin Mustafa Kemal Paşa'yı 9. Ordu Kıtaatı Müfettişliği'ne tayin yazısı.

Atatürk, gazeteci Falih Rıfkı Atay'a Samsun'a hareket etmeden önce Vahdettin ile olan son görüşmesini anlatmıştır. Bu görüşmede Vahdettin, Samsun'a hareket etmeden önce kendisini ziyarete gelen Mustafa Kemal Paşa'ya "Paşa Paşa, şimdiye kadar devlete çok hizmet ettin, bunların hepsi artık bu kitaba girmiştir, tarihe geçmiştir. Bunları unutun, asıl şimdi yapacağın hizmet hepsinden mühim olabilir. Paşa Paşa, devleti kurtarabilirsin!" demiştir. Ancak Atatürk, Vahdettin'in samimiyetinden emin olamadığını, onun İtilaf Devletleri'nin siyasetine uygun hareket ederek bu siyasete karşı gelen Türklerin yatıştırılmasını istediğini anlatmıştır.[179] Mustafa Kemal, 19 Mayıs 1919'da Kurmay Albay Refet Bey (Bele), Kurmay Albay Kâzım (Dirik) Bey, Kurmay Albay 'Ayıcı' Mehmet Arif Bey, Dr. Albay İbrahim (Talî Öngören) Bey, Kurmay Binbaşı Hüsrev (Gerede) Bey, Dr. Binbaşı Refik (Saydam) Bey, Binbaşı Kemal (Doğan) Bey, Yüzbaşı Cevat Abbas (Gürer) Bey ve Yüzbaşı Ali Şevket (Öndersev) Bey ile beraber Samsun'a çıktı.[180]

İleri gazetesinin 6 Ekim 1919 tarihli "Mustafa Kemal Paşa" başlıklı yazısı.

İşgale karşı direniş hareketleri 30 Ekim 1918'de ateşkes imzalanmasının hemen ardından müneferit biçimde başlamış olmasına rağmen, Mustafa Kemal ve yanındaki çoğu kurmay olan komutanların Samsun'a çıktığı 19 Mayıs 1919 günü, Türk Kurtuluş Savaşı'nın fiili başlangıç tarihi olarak kabul edilmektedir.[181][182] Bir hafta boyunca Mantıka Palas'ta kaldığı bu süreçte, bölgede meydana gelen çatışmaların sebebini araştırmış ve padişah Vahdettin tarafından verilen görevin aksine, işgalcilere karşı bizzat yerel Kuvâ-yi Milliye örgütlerinin kurulmasında rol oynamıştır.[183]

21 Mayıs'ta güvenlik durumunu görüşmek üzere İngiliz güvenlik subayı Yüzbaşı L.H. Hurst ve iki meslektaşıyla buluştu. İngilizlerin Osmanlı hükûmetinin ülkeyi yönetemediği ve birkaç yıl yabancı müdahalesine ihtiyaç olduğu görüşlerine karşı çıktı, Samsun bölgesindeki sorunların Rumların ayrılıkçı hedeflerine son verdiği anda çözüleceğini ve Osmanlı topraklarında Yunanların egemenlik hakkı olmadığını bildirdi.[184] Samsun'da birkaç gün daha kalan ve görüşmeler yapan Mustafa Kemal, bu bir haftanın sonunda Havza'ya geçti. Kasabada iyi karşılanan Mustafa Kemal, halktan Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri'nin bir şubesini açmalarını istedi.[185] Mustafa Kemal'in Havza'daki hareketleri Rumlar tarafından Yüzbaşı Hurst'e aktarılmıştı; Hurst'ün raporu üzerine 8 Haziran'da Yüksek Komiser Amiral Calthorpe, İngiliz dış işleri bakanlığına konuyu bir telgrafla bildirdi. Bunun üzerine İngiliz yetkililer Osmanlı hükûmetine Mustafa Kemal'in görevinden alınması yönünde baskı yaptı. Aynı gün sadrazam vekili, İngiliz yetkililere kabinenin Mustafa Kemal'i geri çağırmaya karar verdiğini açıkladı; Harbiye Nazırı Şevket Turgut Paşa ise Mustafa Kemal'in gitmesine kendilerinin izin verdiğini anımsattı ancak Mustafa Kemal'e "İstanbul'a dönerek kendisini onurlandırmasını" bildirdi. Mustafa Kemal 11 Haziran'da zaman kazanma amacıyla neden geri çağrıldığını sordu.[186] Havza'da geçirdiği on yedi gün sonunda, Rauf'tan (Orbay) iç kesimlere yolculuk yapmasını engelleyecek bir İngiliz müfrezesinin gönderilebileceği haberini alınca 13 Haziran'da kimseye haber vermeden Refet'in (Bele) bir tümeninin yer aldığı ve daha güvenli olan Amasya'ya gitmeye karar verdi.[187]

Amasya Genelgesi

Mustafa Kemal 13 Haziran'da, Ali Fuat ve Rauf 19 Haziran'da, Refet ise 20 Haziran'da Amasya'ya vardı.[187] Bu esnada Batı Anadolu'da Yunan işgalleri devam ediyor, Redd-i İlhak Cemiyetleri İstanbul hükûmetine ve İtilaf devletlerine protesto telgrafları gönderip direniş çağrıları yapıyordu. Bu hareketliliğin Paris'te görüşmeler yapan Osmanlı heyetini zora düşüreceğini düşünen Dahiliye Nazırı Ali Kemal, 16 Haziran'da ülkedeki bütün postanelere protesto telgraflarını kabul etmemeleri için talimat gönderdi.[188] 18 Haziran'da Mustafa Kemal, 1. Kolordu komutanı Albay Cafer Tayyar'a çektiği bir telgrafta İstanbul'daki hükûmetin gücünü yitirdiğini, Anadolu halkının ulusal bağımsızlık için birleştiğini, Müdafaa-i Hukuk ve Redd-i İlhak Cemiyetlerinin tek bir isim altında birleştirilmeleri ve Anadolu içinde bir yerden yönetilmeleri gereğini, Trakya'daki cemiyetten bir-iki delegenin Sivas'a gönderilmesini yazmıştı.[189]

Mustafa Kemal hazırladığı bildiri taslağını 19-20 Haziran'da Rauf, Refet ve Ali Fuat ile görüştü. Genelge hazırlandıktan sonra Konya'daki 2. Ordu Müfettişi Cemal (Mersinli) ile Erzurum'da bulunan 15. Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir'e gönderilerek onayları alındı. 22 Haziran 1919'da Amasya Genelgesi'ni yayımladı. Daha sonra bütün mülki amir ve askeri komutanlara telgrafla ulaştırıldı.[189]

Amasya Genelgesi İstanbul'da bulunan işgal güçlerinin tepkisi çekmiştir ve İngilizler Mustafa Kemal'i İstanbul'a geri getirmek için İstanbul Hükûmeti üzerindeki baskılarını arttırmıştır. Bu sırada İçişleri bakanı olan Ali Kemal Bey bir genelge yayımlayarak Mustafa Kemal'in iyi bir asker olduğunu ancak İngiliz baskısı sonucu görevinden alındığını ifade etmiştir. Amasya Genelgesi'nde vatanın bütünlüğü ve milletin bağımsızlığının tehlikede olduğu, İstanbul hükûmetinin üzerine aldığı sorumluluğu yerine getiremediği, bu durumun milleti yok olmuş gibi gösterdiği anlatılmıştır. Genelgede "Milletin istiklâlini yine milletin azim ve kararının kurtaracağını" ilan edilmiştir. Anadolu'nun her bakımdan güvenli bir yeri olan Sivas'ta bir kongre toplanacağı belirtilmiştir. Bu kongreye katılmak için her ilden 3 temsilcinin seçilerek gönderilmesi ve temsilcilerin seyahatlerini gizli tutmaları istenmiştir. Doğu illeri için de Erzurum'da bir kongrenin toplanacağı, daha sonra Erzurum Kongresi üyelerinin de Sivas'a katılmak üzere hareket edeceği belirtilmiştir.[190]

Erzurum Kongresi

Mustafa Kemal'den kurtulmaya kararlı olan tek hükûmet üyesi Dahiliye Nazırı Ali Kemal, 23 Haziran'da yerel yetkililere gönderdiği genelgede yerel yöneticilere "kendisi ile hiçbir resmi işleme girişmemeleri, hükûmet işleri ile ilgili hiçbir isteğini yerine getirmemeleri" için emir verdi. Telgraftan habersiz olan Mustafa Kemal ve Rauf, 26 Haziran'da Amasya'dan ayrılarak Erzurum'a geçti. Sivas valisi Reşit Paşa, Mustafa Kemal'i nasıl karşılaması gerektiğini İstanbul'a sorduğunda Ali Kemal ile Harbiye Nazırı Şevket Turgut Paşa arasında şiddetli bir kavgaya sebep oldu; iki nazır da 26 Haziran'da istifa etti. Yeni dahiliye nazırı Reşid Akif Paşa, Sivas valisine gönderdiği telgrafta Mustafa Kemal'in görevinden uzaklaştırılmış herhangi bir general gibi karşılanması gerektiğini bildirdi.[191]

Kâzım Karabekir, Mustafa Kemal'i 3 Temmuz'da Erzurum'un 15 km dışında karşıladı ve konuklarını törenle Erzurum kalesinin karargahına götürdü. Kente gelir gelmez Refet'ten bir an önce ordudan istifa etmesi ve Erzurum'da güvenlik altında kalması yönünde telgraf aldı. İngilizler ulusal ve yabancı-karşıtı duyguların merkezi haline geldiğini düşünüyordu. Mustafa Kemal ertesi gün Sultan Vahdettin'in tahta çıkışının yıldönümü vesilesiyle ona sadakatini bildiren bir tebrik telgrafı gönderdi.[192] 7 Temmuz'da 3. Ordu müfettişi olarak bütün komutanlara gönderdiği son emrinde askeri ve ulusal örgütlerin kesinlikle dağıtılmaması, komuta kademelerinin teslim edilmemesi, cephane ve silahların verilmemesi ve "düşman" birliklerin bundan sonra atacakları adımlara karşı askeri tepki gösterilmesini, ordunun hilafetin güvenliğini sağlayabilecek tek unsur olan ulusal iradenin aracı olduğunu belirtti. Açık bir başkaldırı olan bu emrin ardından Amiral Calthorpe, Refet ile Mustafa Kemal'in derhal geri çağrılmalarını istedi. 8-9 Temmuz gecesi Mustafa Kemal, Harbiye Nazırı Ali Ferid Paşa ile telgraf üzerinden saatlerce görüştü. Görüşme sonunda görevinden alınacağını hisseden Mustafa Kemal istifa etti, Ferit Paşa ise görevden alındığını söyledi.[193]

Kâzım Karabekir Paşa tarafından Erzurum'da toplanan Doğu İlleri Müdafaa-i Hukuk Kongresine (Erzurum Kongresi) katıldı.[194] Kongre başında Kâzım Karabekir, Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin iki üyesinin istifa ettirerek Rauf (Orbay) ile Mustafa Kemal'in tam üye olarak kongreye katılmalarını sağladı.[195] 23 Temmuz-7 Ağustos 1919 tarihleri arasında gerçekleşen kongrede 56 delege yer aldı. Mustafa Kemal ilk başta hazırlık komitesi başkanı seçildi, daha sonra yine Karabekir'in çabasıyla kongre başkanı seçildi.[195] Yaptığı konuşmada ülkenin bölünmekte olduğunu, İstanbul hükûmetinin güçsüzlüğünü ve İtilaf devletlerinin entrikalarını anlattı; ülkenin kaderini elinde tutacak bir ulusal yönetim kurulabileceğinden bahsetti.[195]

Kongreye İstanbul hükûmetinden ciddi itirazlar gelmişti. Kongrenin kendini parlamento yerine koyduğu, bu nedenle derhal sona erdirilmesi, Mustafa Kemal ve arkadaşlarının derhal tutuklanıp İstanbul'a gönderilmesi isteniyordu. Mustafa Kemal'in önerisiyle padişah, hükûmet, askeriye ve sivil otoritelere gönderilen bir metinde suçlamalar reddedildi ve saraya bağlılık açıklandı. Ardından yayımlanacak bildiri içeriği ve tüzük maddeleri görüşüldü, bir Heyet-i Temsiliye kuruldu.[196]

7 Ağustos'ta Erzurum Kongresi Beyannamesi yayımlandı. Bu bildiride millî sınırlar içinde vatanın bölünmez bir bütün olduğu, vatanı korumayı ve bağımsızlığı sağlamayı İstanbul hükûmeti sağlayamazsa, geçici bir hükûmet kurulacağı, Hristiyan azınlıklara siyasi hakimiyet ve sosyal dengeyi bozacak ayrıcalık verilemeyeceği, manda ve himayenin kabul edilemeyeceği kararlaştırılmıştır.[197]

Mustafa Kemal kongrenin kapanışından sonra üç hafta daha Erzurum'da kaldı. Erzurum'a yerleşmiş emekli bir binbaşıdan aldığı borç ile Sivas'a yolculuk giderlerini karşıladı. 29 Ağustos'ta makineli tüfekli bir müfrezenin eşliğinde üç arabalık bir konvoyla Mazhar Müfit, Rauf ve Raif Efendi eşliğinde Erzurum'dan yola çıktı, Erzincan'da Fevzi Efendi de kendisine katıldı. 2 Eylül'de Sivas'a vardı.[198]

Sivas Kongresi

Mustafa Kemal Paşa Cemil Cahit Bey ile Sivas'ta, Eylül 1919.

Sivas Kongresi 4-11 Eylül 1919 tarihleri arasında toplandı. Kongreye Mustafa Kemal dahil toplam otuz sekiz delege katıldı, Ege'deki direniş örgütleri Sivas'a delege göndermediler. Mustafa Kemal itirazlara rağmen kongrenin ilk gününde başkan seçildi. Ertesi gün delegeler İttihat ve Terakki Fırkası'nı canlandırmayacaklarına dair yemin ettiler ve Millî Mücadele'yi, Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya Savaşı'na girmesine sebep olan fırkadan ayrı tutmaya çalıştılar.[199] 4 Eylül'de Ahmet İzzet Paşa'nın ABD mandasının istenmesi konusunda bir muhtırası Kâzım Karabekir'e getirilmişti; Karabekir bu bilgiyi Mustafa Kemal'le paylaştı. Mustafa Kemal ağustos ayında milliyetçi Halide Edib (Adıvar) ile Karakol Cemiyeti'nin başı Kara Vasıf'ın da bulunduğu etkili bazı vatanseverlerin ABD mandasına taraftar olduklarını da öğrenmişti. 8 Eylül'de Erzurum Heyet-i Temsiliye üyesi eski vali Bekir Sami (Kunduh), kongreye ABD mandasının kabul edilmesini isteyen yirmi beş imzalı bir önerge sundu. Mustafa Kemal, kentte bulunan Amerikalıların herhangi bir resmi görevi olmadığını belirtti. Kongre sonuç olarak, ABD senatosundan ülkeyi temsil etmeyen İstanbul hükûmeti ile bir barış anlaşması imzalamadan önce Türkiye'ye bir araştırma komisyonu gönderilmesini isteyen bir mektup gönderilmesine karar verdi; ancak ABD Senatosu'nun 19 Kasım'da ABD'nin Milletler Cemiyeti'ne üyeliğini onaylamamasıyla da bağlantılı olarak bu konu görüşülmedi.[200] Manda fikrinin ortadan kalkmasının ardından kongre tarafından birleşik bir Anadolu ve Rumeli Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti'nin tüzüğü hazırlandı. Temsil Heyeti genişletildi ancak tüm heyet Mustafa Kemal'i lider olarak kabul etmeye devam etti.[200][201]

Mustafa Kemal (ön sırada, ortada) ve bazı Sivas Kongresi katılımcıları.

11 Eylül'de yayımlanan Sivas Kongresi Beyannamesi'nde Mondros Ateşkes Antlaşması'nın imzalandığı gün işgale uğramamış vatan topraklarının bir bütün olduğu ve birbirinden ayrılamayacağı vurgulanmıştır. Kuvâ-yi Milliye'nin tek kuvvet olarak tanınması ve millî iradenin egemen kılınmasının esas olduğu belirtilmiştir. Rumların ve Ermenilerin toprak iddialarına karşı çıkılmıştır. Millî iradeyi temsil etmek üzere Osmanlı Mebuslar Meclisi'nin derhal toplanması ve hükûmet kararlarının meclisin denetimine sunulması istenmiştir. Sivas Kongresi'nde bütün millî cemiyetler Anadolu ve Rumeli Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti adı altında birleştirilmiştir.[202][203]

Kongre döneminde İstanbul hükûmeti Mustafa Kemal'in tutuklanması için girişimlerde bulunmuş, 3 Eylül'de daha sonra Ali Galip Olayı olarak anılacak bir girişimde Dahiliye Nazırı Adil ve yeni Harbiye Nazırı Süleyman Şefik Paşa, Elazığ valisi Ali Galip'e Mustafa Kemal'i tutuklayıp kongreyi dağıtmasını emretmişti. Ali Galip Malatya'ya gelerek İngiliz yüzbaşı Edward Noel ve Kürt Bedirhan ailesinin bazı bireyleri ile görüştü. Olası bir girişime karşı Kâzım Karabekir, 7 Eylül'de küçük bir süvari bölüğünü Malatya'ya gönderip Bedirhanları tutuklama emri verdi. Bunun üzerine Ali Galip, Yüzbaşı Noel ve Bedirhanlar Suriye'ye kaçtı.[203] İstanbul hükûmeti ayrıca Ankara valisi Muhittin Paşa'ya Sivas'a gidip kenti denetime alma emri vermiş ancak Ali Fuat'ın emriyle yoldayken milliyetçiler tarafından tutuklanmıştır.[203]

Bu başarısız girişimler, milliyetçilerin Anadolu'nun işgal edilmemiş kısımlarında sivil yönetimi denetime almalarına yol açtı. 24 Eylül'de Trabzon valisi tutuklandı; 26 Eylül'de Konya valisi Refet'in (Bele) şehri ele geçirmek üzere yola çıktığı haberi üzerine şehri terk etti. Bu gelişmelerin ardından Anadolu kontrolünü yitireceğini anlayan İstanbul hükûmeti, 27 Eylül'de Abdülkerim Paşa arabuluculuğunda Mustafa Kemal ile telgraflaştı. Mustafa Kemal bu görüşmede Damad Ferid Paşa'nın istifasını istedi. 30 Eylül'de Damad Ferid istifa etti, yerine Ali Rıza Paşa sadrazam olarak atandı.[204] Bu olayların ardından İstanbul hükûmeti, Heyet-i Temsiliye ile görüşmek üzere Bahriye Nazırı Salih Paşa'yı Anadolu'ya göndermeyi önerdi. Mustafa Kemal, Amasya'da görüşmeyi kabul etti. 20-22 Ekim arasında üç gün süren pazarlığın ardından zayıf bir anlaşmaya varıldı. Mustafa Kemal'in ısrarıyla protokol haline getirilip imzalanan bu görüşme ile hükûmet Heyet-i Temsiliye'yi tanımış oldu.[205]

TBMM'nin açılışı

Mustafa Kemal (ön sırada, ortada) ve TBMM'nin ilk dönem üyeleri.

Mustafa Kemal 27 Aralık 1919'da Ankara'ya ulaştı. 1919 sonunda yapılan Meclis-i Mebûsan seçimlerinde Mustafa Kemal Erzurum'dan mebus seçildi ama Ankara'da kalmaya kararlıydı. Mustafa Kemal'in öncelikli hedefi milliyetçi vekilleri Müdafaa-i Hukuk Grubu adında bir partide toplamak ve meclis başkanı seçilmekti. Bu şekilde meclis İstanbul'da özgürce çalışamazsa yasal olarak seçilmiş delegeler adına hareket etme yetkisine sahip olacaktı.[206] 29 Aralık'ta İstanbul hükûmeti Mustafa Kemal'in ordudan uzaklaştırılması emrini geri alarak madalyalarını iade etti ve kendi isteğiyle istifa etmiş olduğunu açıkladı.[207] Bu dönemde, Osmanlı topraklarının paylaşılması sürecinin son aşaması olup "Amerikan Mandası" olarak dile gelen dış politika sorunu da tartışılarak reddedilmiştir. Aralık 1919 tarihini taşıyan son ABD teklifinde "geniş bir Ermenistan yanında bir Türk Devleti" kurulması stratejik hedef olarak ortaya konulmuştur.[208] Ocak 1920'de Yunanların Batı Anadolu'yu ilhak edecekleri söylentileri yayılmaya başlamıştı. 9 Ocak'ta Albay Fahrettin (Altay) ile görüşen Mustafa Kemal, Yunanlara karşı Batı Anadolu'daki bütün birliklerin başına geçmeyi planladığını belirtti. Bu dönemde Ege'deki çetelerle irtibat kurmuş, düzenli orduyu çetecilere yardımcı olmaya ikna etmişti. Bu esnada Albay İsmet ile Ankara'da görüşmeler yaptı. Yunanistan ile savaşın kaçınılmaz olduğunu ancak düşman birliklerinin çeteler değil sadece düzenli ordu ile durdurulabileceğini belirtti.[207]

12 Ocak 1920'de Osmanlı Devleti'nin son meclis toplantısı 72 vekilin katılımıyla açıldı. İtilaf Devletleri yeni hükûmette Anadolu'daki milliyetçi komutanlar ile güçlü bağları olan Cemal Paşa'nın (Mersinli) harbiye nazırı, Cevat Paşa'nın (Çobanlı) ise genelkurmay başkanı olmalarına karşı çıktılar. Paşalar istifalarını sunmak zorunda kaldı. Bu esnada meclis başkanlığına Reşat Hikmet seçildi; kısa süre sonra öldüğünde yerini Celalettin Arif aldı; Fevzi Paşa (Çakmak) genelkurmay başkanlığına

geldi, bazı diğer bakanların da değişimi ile 9 Şubat'ta yeni kabine güvenoyu aldı. Meclisteki milliyetçiler "Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti" yerine, padişahın bir konuşmasında geçen bir adla, "Felah-ı Vatan İttifakı" partisini kurdular. Mustafa Kemal bu dönemde Ankara'da beklemede kalarak, çevresindeki genç subaylarla çalışmalarını sürdürdü.[209]

28 Ocak 1920'de Osmanlı Meclis-i Mebûsanı, temel hatları Amasya, Erzurum ve Sivas'ta Mustafa Kemal önderliğinde belirlenen Mîsâk-ı Millî kararlarını kabul etti, 17 Şubat'ta ise kamuoyuna açıkladı. "Türkiye" sözcüğünün ilk kez geçtiği[210][211] bildiri, I. Dünya Savaşı'nı sona erdirecek olan barış antlaşmasında Türkiye'nin kabul ettiği asgari barış şartlarını içermekteydi.[211] Bu esnada İtilaf Devletleri İstanbul'un işgal edilmesini görüşüyorlar, aynı zamanda belirsizlik sebebiyle Anadolu bir otorite boşluğu ortaya çıkıyordu. Şubatta milliyetçilere karşı ikinci Anzavur Ayaklanması gerçekleşti. 3 Mart'ta Sadrazam Ali Rıza Paşa istifa etti; yerine Salih Paşa geçti. Diğer İtilaf Devletleri'ni ikna eden İngilizler, 15-16 Mart gecesi yönetime el koydular, önemli binaları işgal edip Türk milliyetçilerini tutuklamaya başladılar. Tutuklanan milliyetçiler daha sonra Malta'ya sürülecekti. 18 Mart 1920'de İstanbul'daki son meclis toplantısı yapıldı ve meclisin süresiz tatil edilmesine karar verildi.[212]

İngilizlerin bu hamlesine karşılık Mustafa Kemal öncelikle Anadolu'daki İngiliz subaylarının gözaltına alınması emrini verdi. Daha sonra yeni bir seçim çağrısı yaparak, İstanbul'daki vekilleri Ankara'ya davet etti. Milliyetçilere yakın olan sadrazam Salih Paşa 2 Nisan'da istifa etti, Vahdettin onun yerine milliyetçi karşıtı Damad Ferid'i getirmeye karar verdi. Bu noktada saray ile milliyetçiler arasındaki bölünme tamamen netleşmiş, Türk milli direnişinin liderliği konusunda ise Mustafa Kemal'in ciddi bir rakibi kalmamıştı.[212] Mart-Nisan 1920'de İstanbul'daki milliyetçiler çeşitli yollarla Ankara'ya geçtiler. Mustafa Kemal bu esnada Ankara'da örgütlenmesini ilerletmiş, direniş hareketini anlatma amaçlı Anadolu Ajansı'nı kurmuştu. 11 Nisan'da meclis, padişah tarafından feshedildi ve şeyhülislam Kuvâ-yi Milliye'yi kâfir ilan eden ve öldürülmelerinin vacip olduğunu belirten bir fetva yayımladı. 18 Nisan'da Kuvâ-yi İnzibâtiye kurularak milliyetçilere karşı harekete geçirildi.[213]

23 Nisan 1920'de Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisi açıldı. Ülkenin her yanından milliyetçi örgütler Ankara'ya temsilciler göndermiş, İstanbul meclisinden gelenler de meclise katılmıştı. Meclis açılışında Mustafa Kemal, 1918'deki mütarekeden beri olanları açıklayan uzun bir konuşma yaptı. Meclisin sadece yasama değil yürütme yetkisini de elde tutmasını, üyeler arasından yürütme kuruluna uygun olanların seçilmesini istedi. 24 Nisan'da meclis faaliyetlerine başladı; yapılan yoklamada 120 delege hazır bulunmuştu. Mustafa Kemal 120 oyun 110'unu alarak Erzurum mebusu sıfatıyla Meclis ve Hükûmet Başkanlığına seçildi. TBMM bir kurucu meclis gibi çalışarak Millî Mücadele'yi yürütecek olan Anadolu hükûmetinin altyapısını kurdu.[214]

TBMM'nin açılmasından bir hafta sonra, 1 Mayıs 1920 tarihli *The Mail* gazetesi manşetine göre Mustafa Kemal verdiği röportajda Osmanlı'nın yıkılmasından, İslam'ın ayak altına alınmasından İngiltere'yi sorumlu tuttuğunu söyledi. Birliklerine atfedilen soykırım iddialarını da şiddetle reddettiğini belirtti; yalnızca fesat çıkaranların temizlenmesinde zorunlu olduklarını söyledi. Buna ek olarak "*İngiltere'yi cezalandıracağım*" diyen Mustafa Kemal, İngiltere'nin kolonilerinde isyan körüklemenin kendi elinde olduğunu ifade etti. Asi veya maceraperest olmadıklarını, meşru Türkiye'nin gerçek temsilcisi olduklarını dile getirdi.[215]

3-4 Mayıs'ta yapılan seçiminde Mustafa Kemal başkanlığında çalışacak on vekil belirlendi. Bu noktada Ankara Hükûmeti'nin ilk amacı, Damad Ferid'in körüklediği Kuvâ-yi İnzibâtiye'ye karşı iç mücadeleyi kazanmaktı. Mustafa Kemal'in yönlendirmesiyle Çerkez Ethem'in Kuvâ-yi Seyyâre'si Anzavur Ahmet'a karşı zafer kazandı. 14 Haziran 1920'de milliyetçilerin saldırısı ile Kuvâ-yi İnzibâtiye'nin bir kısmı taraf değiştirdi, kalanları İngiliz askerlerinin gerisine çekildi. 25 Haziran'da bu güç resmen dağıtıldı, yakalanan yedi subay ile bölgenin bazı önde gelenleri idam edildi.[216]

Bu esnada, 19-26 Nisan'da İtilaf Devletleri San Remo Konferansı'nda Osmanlı'nın bölünmesi planları üzerine çalışıyordu. Britanya başbakanı Lloyd George, Venizelos'un Batı Anadolu'yu ilhak planını destekliyordu. Görüşmelerin ardından 22 Haziran'da bir yıldan uzun süredir Milne Hattı'nda bekleyen Yunan kuvvetleri, doğuya ve kuzeye doğru ilerleyerek 8 Temmuz'da Bursa'yı ele geçirdiler. Yunanlar İzmir'in kuzeyinden Marmara'nın güneyine dek tüm Ege sahillerini bir ayda işgal ettiler. 25 Temmuz'da Edirne düştü, 27 Temmuz'da tüm Trakya kaybedildi.[217]

Yunan işgali devam ederken Yozgat'ta Çapanoğlu Ayaklanması başladı. Bölgedeki düzenli birlikler isyanı bastırmakta başarısız olunca Mustafa Kemal, önce Kılıç Ali çetesini, ardından Çerkez Ethem'i görevlendirdi. İsyancılara karşı zafer kazanan Ethem, Ankara Valisi Yahya Galip'i kendi kurduğu askeri mahkemeye çıkartmak istedi; Mustafa Kemal tarafından güçlükle ikna edildi. Ekimde padişah taraftarları Konya'da hükûmet binalarını ele geçirdi, güneydoğuda ise bazı Kürt aşiretler isyan ettiler ama bu isyanlar başarıyla bastırıldı.[218]

10 Ağustos'ta İstanbul hükûmeti ile İtilaf Devletleri arasında Sevr Antlaşması imzalandı. Anlaşmanın yürürlüğe girmesi için Osmanlı meclisi tarafından onaylanması gerekiyordu. İstifa eden Damad Ferid'in yerine geçen Tevfik Paşa, Mustafa Kemal ile temasa geçmeye çalıştı. Ancak 19 Ağustos'ta yapılan meclis toplantısında Sevr'in kabul edilmesini öngören saltanat üyeleri ile imzalayan üç yetkili vatan haini ilan edildi.[219]

Mustafa Kemal bu dönemde İtilaf Devletleri'ne karşı diplomatik destek bulmaya da çalışıyordu. Hariciye vekili Bekir Sami (Kunduh) başkanlığında Sovyetler ile görüşmeye gönderilen heyet 19 Temmuz'da Moskova'ya vardı. Enver Paşa da 7 Ağustos'ta Moskova'ya varmış, İngilizlere karşı bir İslam ihtilali için Bolşevikleri etkilemeye çalışıyordu. Mustafa Kemal, İttihat ve Terakki'nin liderleri ile arasına mesafe koymaya özen gösterdi. Bolşeviklerin tehlikeli bir müttefik olduğunu düşünen Mustafa Kemal, hem iç hem de dış siyasette dikkatli bir denge politikası gözetti. Yapılan uzun görüşmelerin ardından Rusların Doğu Anadolu'da toprak talepleri net şekilde reddedildi; Bolşeviklerin Sarıkamış'ı Türklere bırakabilecekleri imasından faydalanan Mustafa Kemal Kâzım Karabekir'e Kars'ın batısını yeniden ele geçirme izni verdi. 29 Eylül'de zayıf bir Ermeni direnişine rağmen Sarıkamış alındı; 24-30 Ekim'de Kars Ermenilerden ele geçirildi. Mustafa Kemal'in talimatları ile Ermeniler üzerindeki baskı devam ettirildi; 18 Kasım'da Ermeniler tamamen yenilerek Ankara'nın koşullarını kabul etmek zorunda kaldılar. 3 Aralık 1920'de imzalanan Gümrü Antlaşması ile Ermenistan sınırı nihai halini aldı. Doğu sınırının güvene alınmasının ardından kuvvetler güneye kaydırıldı. Kilikya ve Kuzey Mezopotamya'daki çeteler düzenli ordu altına alınarak Mustafa Kemal'in emirlerini uygular hale geldi.[220]

Hâkimiyetin sağlanması

Düzenli orduya geçiş

Ayrıca bakınız: Çerkez Ethem Ayaklanması

Merkezi denetimden uzak bulunan Kuvâ-yi Milliye örgütleri dağıtılarak düzenli bir ordu oluşturuldu. Millî Mücadele'nin en kanlı çatışmaları, düzenli orduya katılmayı kabul etmeyen Kuvâ-yi Milliye gruplarına karşı verildi. Mustafa Kemal'in en büyük sorunu, Yunanların toprak uğruna Türklerle savaşmaya hazır düzenli bir orduya sahip olmasıydı. Ankara'nın batı cephesindeki düzenli birlikleri zayıftı, bu sebeple hükûmet çetelere bağımlı durumdaydı; ayrıca bu çeteler güneydekilere göre Ankara'ya çok daha az bağımlıydılar. Ankara Hükûmeti 16 Mayıs 1920'de bütün milislerin düzenli orduya katılmasını ve giderlerin savunma bütçesinden karşılanmasını öngören bir yasa çıkartmıştı ancak Çerkez Ethem ve Demirci Mehmet Efe bağımsız davranmayı yeğliyordu. Bu esnada orduda firarlar da artmıştı. 11 Eylül'de çıkartılan bir yasa ile İstiklâl mahkemeleri kuruldu. 24 Ekim'de Çerkez Ethem ve düzenli ordunun Gediz'e gerçekleştirdiği bir hücum koordinasyon eksikliği sebebiyle başarısızlıkla sonuçlandı. Mustafa Kemal bunun üzerine cephe komutanı Ali Fuat'ı görevden alarak Moskova'ya büyükelçi olarak gönderdi, cepheyi kuzeyde İsmet (İnönü), güneyde Refet (Bele) komutasına verdi. Refet Konya'da bir ayaklanmayı bastırdıktan sonra Demirci Mehmet Efe'nin üzerine yürüdü ve 30 Aralık'ta tutukladı.[221]

Daha fazla güce sahip olan Çerkez Ethem, önce Ankara'da kendine destek aradı, daha sonra Kütahya'ya kaçtı. 30 Aralık'ta Albay İsmet ve Albay Refet komutasında 15 bin asker Çerkez Ethem'e karşı saldırıya geçti ve Kütahya kalesini ele geçirdi. Çerkez Ethem, Reşit ve Tevfik kardeşlerin başlarında bulunduğu Kuvâ-yi Seyyâre'den 725 Çerkez Yunanlarla anlaşarak düşman hatlarının gerisine geçtiler, geriye kalanlar dağıldı, bir kısmı düzenli orduya katıldı.[221]

Teşkîlât-ı Esâsîye Kanunu

20 Ocak 1921'de anayasa görevi gören Teşkîlât-ı Esâsîye Kanunu çıkartıldı. Egemenliğin kayıtsız şartsız milletin olduğunu belirten kanun ülkeye resmen Türkiye Devleti adını veriyor, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti tarafından yönetileceği bildiriyor ve padişahın neredeyse tüm yetkilerini TBMM'ye devrediyordu. Mustafa Kemal'in ısrarıyla padişahın adının hiç geçmediği kanunla ilgili tartışmalarda Mustafa Kemal saltanat ve hilafetin ilke olarak kabul edildiğini ancak bu kurumların ayrıcalıklarını tanımlamamanın daha iyi olacağını ileri sürdü. Anayasa ile ayrıca meclis tarafından teker teker seçilecek bir bakanlar kurulu bir başbakan seçecekti, gündelik işlerle ilgilenen bu göreve Fevzi (Çakmak) getirildi, Mustafa Kemal meclis başkanı olarak hükûmetin başında kaldı.[222]

İnönü Muharebeleri

Ayrıca bakınız: Birinci İnönü Muharebesi ve İkinci İnönü Muharebesi

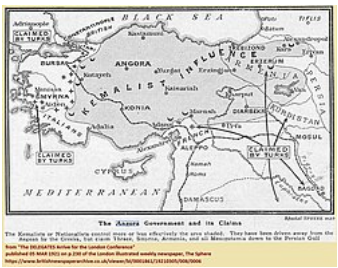

The Sphere gazetesinin 1-5 Mart 1921'de "Ankara Hükûmeti ve Talepleri" başlığıyla yayımladığı harita. Başlığın altında verilen bilgi: "Kemalistler ya da milliyetçiler, gölgeli alanı etkin biçimde kontrol ediyorlar. Onlar, Yunanlar tarafından Ege'den sürüldüler fakat Trakya'yı, İzmir'i, Ermenistan'ı ve Basra Körfezi altındaki bütün Mezopotamya'yı talep ediyorlar".

Birleşik Krallık Başbakanı David Lloyd George'a göre Yunanistan büyümeli ve İngiltere ile menfaatleri birleştirilmeliydi. Yunanistan boğazları Avrupa'ya açık tutmalı, Akdeniz'de İngiltere'nin çıkarlarına uygun davranmalıydı. Eğer böyle davranmazsa İngiliz donanması onu uslandırmak için yeterdi. Sevr Antlaşması'nın kuvvet kullanılmadan uygulanamayacağı anlaşılmıştı. İtilaf Devletleri ise kuvvet kullanacak halde değildi. İtilaf Devletleri, Yunanları yalnız Türk illerini alıp kendi vatanına katmak için değil kendi davalarını da yürütmek için Anadolu'ya çıkardı. Ancak İtilaf Devletleri de Türkiye'ye karşı uygulanacak politikalarda artık beraber değildir. İtalya, Yunanların Anadolu'ya yerleşmesinden dolayı rahatsızdı. Fransa ise Suriye'deki toprak kazançlarını yeterli görmektedir. Artık Yunanlar kendi ordularıyla Anadolu'ya boyun eğdirmek zorundadır. Mustafa Kemal de Yunan ordusunu yenerse, Türkiye'yi kurtarmış olacaktır.[223] 6 Ocak 1921 günü Bursa'dan Eskişehir'e ve Uşak'tan Afyon'a doğru iki kol hâlinde ileri harekâta başlayan Yunan ordusu, 9 Ocak'ta İnönü mevzilerine kadar ilerledi. Ancak Türk ordusunun savunması karşısında ileri gidemeyeceklerini anlayarak 11 Ocak 1921 sabahı İnönü mevzilerinden çekilmek zorunda kaldı.[224] Birkaç gün sonra geride kalan Çerkez Ethem birlikleri milli birlikler tarafından dağıtıldı.[225] Birinci İnönü Muharebesi düzenli ordunun ilk zaferi olduğundan Kuvâ-yi Milliye'den düzenli orduya geçiş hızlanmış, halkın yeni kurulan orduya güveni artmıştır. Bu başarı bütün dünyanın dikkatini çekmiş; İtilaf Devletleri, 26 Ocak 1921'de Osmanlı Devleti'nin Londra'ya bir heyet göndermesini ve bu toplantıda Ankara Hükûmeti'nden de temsilci bulundurulmasını istemişlerdir.[224] 1 Mart'ta Albay İsmet tuğgeneral rütbesine terfi etti.[225]

Birinci İnönü zaferinden sonra İtilaf Devletleri Sevr Antlaşması'nda Türklerin yararına bir değişiklik yapılmasını görüşmek için Londra'da bir konferans toplanmasına karar vermişlerdir. 21 Şubat-11 Mart 1921 tarihleri arasında yapılan konferansta, Türkler yararına bir sonuç çıkmamış, mücadele devam etmiştir. Yunanistan, Londra Konferansı bitmeden, Anadolu'da yeni bir saldırı yapmak üzere hazırlıklara başlamıştır. 23 Mart 1921 günü sabah erken saatlerde, 3. Yunan Kolordusu'nun Batı Cephesinden, 1. Yunan Kolordusu'nun da Güney Cephesinden ileri harekete geçmesiyle muharebeler başlamıştır. 23 Mart-1 Nisan 1921 arasında meydana gelen İkinci İnönü Muharebesi tekrar Türk kuvvetlerinin zaferiyle sona ermiştir. Bu zaferden sonra Fransızlar Zonguldak'tan, İtalyanlar da Güney Anadolu'dan askerlerini çekmeye başlamıştır.[226]

Kemal Paşa ve İsmet Paşa II. İnönü Muharebesi'nden sonra askerleri teftişte.

Kütahya-Eskişehir Muharebeleri

Ayrıca bakınız: Kütahya-Eskişehir Muharebeleri

İnönü muharebelerinde savunma taktiği uygulayan Türk ordusu, Aslıhanlar-Dumlupınar çarpışmalarında ise henüz saldırı gücüne ulaşamadığını göstermişti. Bu durumdan yararlanmaya karar veren Yunan ordusu İnönü, Eskişehir, Afyon ve Kütahya arasındaki çizgide yer alan Türk mevzilerine yüklenerek buraları işgal etmek ve Ankara'ya kadar ilerlemek istiyordu. Takviye birliklerle iyice güçlenen Yunan ordusu 10 Temmuz 1921'den itibaren saldırıya geçti ve 20 Temmuz'a kadar yaptıkları saldırılarla Türk ordusunu geri çekilmeye zorladı. Mustafa Kemal Paşa, Türk ordusunun Sakarya Irmağı'nın doğusuna kadar çekilmesini emretti. Böylece vakit kazanılacaktı. Bu savaşlar sonunda Eskişehir, Kütahya, Afyon gibi büyük stratejik bölgeler elden çıktı. TBMM'de moral bozukluğu yaşandı ve sert tartışmalar meydana geldi. Ancak Yunan ordusu büyük ateş ve silah üstünlüğüne rağmen, Türk ordusunu yok edememişti. Türk ordusu, güvenli bir şekilde Sakarya'nın doğusuna çekilmişti.[227]

Kütahya-Eskişehir Muharebeleri sonrasında Büyük Millet Meclisi içinde iktidara yani Mustafa Kemal Paşa'ya karşı tepkiler artmaya başladı. Bu muhalefeti yöneltenler ordunun başına geçmesi için Mustafa Kemal Paşa'ya baskı yapmaya başladı. Gerçek niyetleri ise onu Ankara'dan uzaklaştırmak ve Enver Paşa'nın iktidarını sağlamaktı. Mustafa Kemal Paşa, 4 Ağustos 1921 günü Büyük Millet Meclisi'nde yaptığı konuşmayla başkomutan olmayı kabul ettiğini ancak başkomutanlığın faydalı olabilmesi için Meclis'in ordu ile ilgili yetkilerini üç ay süreyle kendisinde toplayacak bir kanun çıkartılması gerektiğini açıkladı. Paşa'nın başkomutanlığını isteyenlerin bu şekilde hayalleri suya düşürülmüş oldu. 5 Ağustos 1921 günü oy birliği ile çıkartılan yasa ile Mustafa Kemal Paşa, TBMM Orduları Başkomutanlığı'na getirildi.[228]

Sakarya Meydan Muharebesi

Ayrıca bakınız: Sakarya Meydan Muharebesi

Mustafa Kemal Paşa, Başkomutanlığa geçmesinin hemen ardından yayımladığı Tekâlif-i Milliye emirleri ile halkı ordunun donatılması için seferberliğe çağırdı. 12 Ağustos'ta Polatlı'da teftiş yaparken attan düştü ve kaburga kemiği kırıldı.[229] 23 Ağustos-13 Eylül 1921 tarihlerinde yapılan Sakarya Meydan Muharebesi'nde Yunan ordusunun hücum gücü tükendi.[230] Türk ordusu ani bir taarruzla Yunan ordusunu Sakarya Nehri'nin doğusundan çıkarmayı başardı. Bu zaferden sonra 19 Eylül 1921'de Büyük Millet Meclisi Başkomutan Mustafa Kemal Paşa'yı oy birliğiyle Müşîr (bugünkü ismiyle Mareşal) rütbesine terfi ettirdi ve Gazi unvanı verdi.[231] Sakarya Meydan Muharebesi sonunda Türk ordusunun zayiatı; 5713 ölü, 18.480 yaralı, 828 esir ve 14.268 kayıp olmak üzere toplam 49.289'dur. Yunan ordusunun zararı; 3758 ölü, 18.955 yaralı, 354 kayıp olmak üzere toplam 23.007'dir.[230]

Sakarya Meydan Muharebesi'nden sonra, 13 Ekim 1921'de Ankara Hükûmeti ile Güney Kafkas Cumhuriyetleri arasında Kars Antlaşması imzalandı. Böylece Türkiye'nin doğu sınırı tamamen güvenlik altına alındı. Fransa ise TBMM Hükûmeti ile 20 Ekim 1921'de Ankara Antlaşması'nı imzaladı. Bu antlaşma ile Fransa TBMM Hükûmeti'ni tanıdı ve Hatay-İskenderun dışında, Türkiye'nin bugünkü güney sınırı çizildi. Antlaşma sayesinde güney cephesi güvenli duruma geldiğinden buradaki Türk birlikleri de Batı Cephesi'ne kaydırıldı. İtalyanlar ise, Sakarya Meydan Muharebesi'nden sonra Güney Ege ve Akdeniz bölgelerinde tutunamayacaklarını anlayarak 1921 yılı sonuna kadar işgal ettikleri yerlerden çekildi. Sakarya Meydan Muharebesi sonrasında İngiltere de Ankara'yı tanıyarak TBMM ile, 23 Ekim 1921 tarihinde tutsakların serbest bırakılması konusunda antlaşma yapıldı.[230]

Büyük Taarruz

Ayrıca bakınız: Büyük Taarruz

Başkomutan Mustafa Kemal Paşa Türk kuvvetlerini denetliyor, İzmit, 18 Haziran 1922

Tam 1 yıl süren taarruz hazırlıkları sonucunda, 26 Ağustos 1922 sabahı büyük bir dikkatle hazırlanan taarruz planı uygulamaya konuldu. 26-30 Ağustos 1922'de yapılan Büyük Taarruz, Kurtuluş Savaşı'nın son aşamasıdır. 30 Ağustos günü Başkomutanlık Meydan Muharebesi'nde bir gün içinde Yunan ordusunun büyük bir bölümü imha edildi. 31 Ağustos'ta Mustafa Kemal Paşa komutanlarını Çalköy'deki karargâhında toplayarak kaçabilen Yunan kuvvetlerinin hızlı bir şekilde takip edilmesini ve İzmir ile civarındaki kuvvetleriyle birleşmemesi için üç koldan Akdeniz'e (bugünkü Ege) doğru ilerlenmesini emretti. 1 Eylül günü Başkomutan Mustafa Kemal bir bildiri yayımlayarak ordulara şu emrini verdi:

> "Bütün arkadaşlarımın Anadolu'da daha başka meydan muharebeleri verileceğini göz önüne alarak ilerlemesini ve herkesin akıl gücünü, yiğitlik ve yurtseverlik kaynaklarını yarışırcasına esirgemeden vermeye devam eylemesini isterim. Ordular, ilk hedefiniz Akdeniz'dir. İleri!"[232][h]

Beykoz konferansına doğru. Paşa: N'aber Çorbacı Kosti, eşyalarınla nereye gidiyorsun? Çorbacı Kosti: Yeni konferansa, kuklamı oynatmak için.
Sedat Simavi'nin (1896-1953) Yunan Kralı I. Konstantin'i ve Anadolu Türk kuvvetlerinin lideri Mustafa Kemal'i gösteren siyasi karikatürü.

Türk ordusu 2 Eylül'de Uşak'ı geri aldı. Burada Yunan Ordusu Başkomutanı General Nikolaos Trikupis esir edildi. 9 Eylül'de Türk süvarileri İzmir'e girdi. 18 Eylül 1922'ye kadar yapılan takip harekâtıyla tüm Batı Anadolu'daki Yunan birlikleri sınır dışına çıkarıldı. Türk ordusunun kazandığı bu başarı, Mudanya Ateşkes Antlaşması'na giden süreci başlattı.[232]

Karşıyaka'da Mustafa Kemal'in kalması için yakınları Yunanların elinde esir olan bir baba-oğul evlerini hazırlamıştır. Bu evde daha önce Yunan Kralı Konstantin de kalmış, eve merdivenlerde ayakları altına serilen Türk bayrağını çiğneyerek girmiştir. Bu kez baba-oğul merdivenlere Yunan bayrağını sermiştir. Mustafa Kemal Paşa eve girecekken "Lütfedin, bu karşılıkla bu lekeyi silin!" denilmiştir. Mustafa Kemal Paşa da, "O, geçmişse hata etmiş; bir milletin onuru olan bayrak çiğnenmez, ben onun hatasını tekrar etmem. Bayrağı kaldırın yerden," diyerek bayrağı kaldırtmıştır.[234]

Çanakkale Krizi

Ana madde: Çanakkale Krizi

İzmir kurtarıldıktan sonra asıl sorun, İstanbul ve Boğazlar Bölgesi'nde sürmekte olan İtilaf Devletleri işgalinin sona erdirilmesidir. Mustafa Kemal'in emri doğrultusunda Türk kuvvetleri derhal Çanakkale'ye yönelerek buraların Trakya dahil boşaltılmasını talep eder. İngiltere buna ek donanma (ki içlerinde zamanın en modern 2 adet uçak gemisi bulunmaktadır) ve kara kuvveti göndererek cevap verir.[235] Mustafa Kemal'in Çanakkale Krizi'ne sebebiyet veren emri; İngiltere'deki muhalefetin, Newfoundland ve Yeni Zelanda dışında İngiliz dominyonlarının ve diğer İtilaf devletlerinin karşı koyması neticesinde sıcak çatışmaya dönüşmez ve İstanbul'un Kurtuluşu'na giden yolu açar.[236] Çanakkale Krizi David Lloyd George'un iktidarını kaybetmesine neden olduğu gibi Kanada'nın diplomatik açıdan bağımsız olmasını sağlar. Ayrıca kriz döneminde ABD Başkanı 28 Eylül 1922 günü 13 yeni savaş gemisinin Türkiye'ye komşu denizlere gönderilmesini emreder.[237] 1908-1923 arasında komutanı Amiral Bristol olan USS Scorpion (http://en.calameo.com/read/002333863fb6e32e948b6)[238] gemisinin, istihbarat edinmek suretiyle Lozan Antlaşması yapılana kadar devamlı İstanbul'da bulunduğu da anlaşılmaktadır.

Mudanya Ateşkes Antlaşması

Büyük Taarruz'un ardından, 11 Ekim 1922'de; TBMM, İngiltere, Fransa ve İtalya arasında imzalanan Mudanya Ateşkes Antlaşması'yla savaş sona ermiştir. Yunanlar görüşmelere katılmamış, İtalya vekaleten onları temsil etmiştir. Bu antlaşmanın hükümlerine göre Türk ve Yunan orduları arasındaki savaş bitmiştir. Doğu Trakya TBMM'ye teslim edilmiş ve barış antlaşması imzalanana kadar Türkiye Büyük Millet Meclisinin burada en fazla 8000 kişilik bir jandarma kuvvetini bulundurmasına onay verilmiştir. Boğazlar ve İstanbul TBMM hükûmetinin yönetimine bırakılmıştır. Barış antlaşması yapılana kadar İtilaf Devletleri'nin İstanbul'da kalması karara bağlanmıştır.

Lozan Barış Antlaşması

Balıkesir, 1923.

Mudanya Ateşkes Antlaşması'ndan sonra barış görüşmelerinin yapılması için tarafsız bir ülke olan İsviçre'nin Lozan şehri seçilmiştir. Türkiye'yi İsmet İnönü temsil etmiştir. Konferans 20 Kasım 1922 günü toplanmış ve anlaşmazlık sonucu 4 Şubat 1923'te görüşmeler kesilmiştir. 23 Nisan 1923'te görüşmeler tekrar başlamış ve 24 Temmuz 1923'te Lozan Antlaşması imzalanmıştır. Lozan Antlaşması'nda 20 Ekim 1921'de Fransızlarla yapılan Ankara Antlaşması'ndaki güney sınırı aynen korunmuştur. Irak sınırı çizilememiş ve 9 ay zarfında çözülmesi kararlaştırılmıştır. Meriç Nehri Yunanlarla olan sınır kabul edilmiştir. Karaağaç ve çevresi savaş tazminatı olarak Türkiye'ye verilmiştir. Ege Denizi'ndeki Bozcaada ve Gökçeada Türkiye'ye verilmiş, Yunanların elinde kalan Anadolu'ya yakın adaların silahsızlandırılmasına karar verilmiştir. Kapitülasyonlar tamamen kaldırılmıştır. 1845'ten Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar olan Osmanlı İmparatorluğu'nun borçları sermaye üzerinden yeniden hesaplanarak azaltılmıştır. Borçlar Osmanlı'dan ayrılan devletlere gelirlerine orantılı olarak bölüştürülmüştür. Türkiye'nin borçları Türk parası veya Fransız frangı üzerinden ödeme teklifi kabul edilmiştir. Lozan Boğazlar Sözleşmesi ile Boğazlardan serbest geçiş sağlanmış, Boğazlar Komisyonu kurulmuş, Boğazlar ve civarının askersiz hale getirilmesi sağlanmıştır. İstanbul'da yaşayan Rumlarla Batı Trakya'da yaşayan Türkler hariç Türkiye'deki bütün Rumlarla Yunanistan'daki bütün Türklerin yer değiştirmesi onaylanmıştır.[239] Böylece Kurtuluş Savaşı, 24 Temmuz 1923'te imzalanan Lozan Antlaşması'yla sonuçlanmıştır.[240] Bu antlaşma ile Sevr Antlaşması yürürlükten kalkmış, Türkiye Lozan Antlaşması temelleri üzerine kurulmuştur.

Cumhuriyetin ilanı

Saltanat kaldırıldıktan sonra Mustafa Kemal 15 Ocak 1923'te Eskişehir'de hükûmet sistemleri konusunda yaptığı konuşmada cumhuriyete karşı çıkıyor ve cumhuriyet ile meşruti monarşi arasında bir fark olmadığını şu ifadelerle beyan ediyor:

"*Bütün cihan tarihinde ve bugün de dünya yüzünde mutlakiyet idaresine, meşruti idareye tesadüf ediyoruz, bir de cumhuri hükûmetler görüyoruz.*

Bildiğimiz meşruti ve cumhuri hükûmetler teşkilatı kuvvetler ayrılığı esasına dayalı kabul edilmektedir. Biz kuvvetler birliği esasına dayanarak hükûmet tesis ettik… Bence hakikatte kuvvetler ayrılığı yoktur, kuvvetler birliği vardır. Şer'i hükümlere uygunluk noktasından değerlendirmek isterseniz, hatırlatayım ki, bizim şer'i hükümlerimizde belli bir hükûmet şekli ifadesi yoktur. Cumhuriyet, mutlakiyet şekilleri gibi bir şekil tespit olunmamıştır…"[241][242]

Bir çocuk, Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya şiir okuyor. (Vezirhan, 16 Ocak 1923)

Mustafa Kemal muhalefetin güçlendiği, seçimlerin ne zaman olacağı belirsizliğini korurken yasama ve yürütmenin başında bulunduğu konjonktürde, 19 Ocak 1923'te İzmit'te meclis hükûmeti sistemini savunuyor ve cumhuriyetten üstün olduğunu şöyle açıklıyor:

"*Artık bizim hükûmetimiz müstebit bir hükûmet değildir. Mutlaki ve meşruti bir hükûmet de değildir. Bizim hükûmetimiz Fransa veya Amerika cumhuriyetlerine de benzemez. Bizim hükûmetimiz bir halk hükûmetidir. Tam bir şura hükûmetidir. Yeni Türkiye devletinde saltanat milletindir…*"[243][244]

2 Şubat 1923'te İzmir'de yaptığı konuşmada Mustafa Kemal cumhuriyetle meşruti monarşi arasında çok ufak bir fark olduğunu şöyle ifade ediyor:

"*Mutlakiyet hükûmetleri vardır, meşrutiyet hükûmetleri vardır, cumhuriyet hükûmetleri vardır. Bugün dünya üzerinde gördüğümüz şekillerdir. Fakat bütün bu isimleri iki sınıf ile ifade edebiliriz. Şahsi saltanat vardır veyahut meşruti saltanat vardır. Ben bu ifade tarzımla cumhuriyetle meşruti saltanat arasında çok ufak bir fark gördüm… Bence saltanat, cumhuriyet şeklinde belirli zaman için değişmez salahiyetlere sahip geçici bir sultan vardır. Diğerinde ise ömrü oldukça sultanlık eden ve öldükten sonra da evladına veyahut akraba ve yakınlarına miras olarak kalan sultanlık vardır…*"[245]

Mustafa Kemal, cumhuriyetin ilan edileceğini ilk defa 22 Eylül 1923 günü *Wiener Neue Freie Presse* muhabirinin başkentin neresi olacağına dair sorduğu soruya verdiği cevapta ifade etmiştir:

"*Türkiye'nin payitahtı meselesine gelince. Bunun cevabı kendiliğinden ortaya çıkar: Ankara Türkiye Cumhuriyeti'nin payitahtıdır.*"[246]

Millî Mücadele sonrasında Türkiye'de iki başlı bir yönetim ortaya çıkmıştı.[247] TBMM 1 Kasım 1922'de Osmanlı saltanatını lağvedip Vahdettin'i tahttan indirerek İstanbul hükûmetinin hukuki varlığına son verdi. 16 Ocak 1923'te İzmit Hünkâr Kasrı'nda İstanbul'dan gelen gazetecilerle mülakat yapıldığında *Vakit* başyazarı Ahmet Emin Bey (Yalman)'in Kürt meselesi hakkında sorusuna karşı, "Başlı başına bir Kürtlük tasavvur etmektense, bizim Teşkîlât-ı Esâsîye Kanunu gereğince zaten bir tür mahalli muhtariyetler teşekkül edecektir," diyerek Kürtlere özel statü tanımamak için ihtiyatlı davrandı.[248]

8 Nisan 1923'te, yayımlanan Dokuz Umde ile Gazi Mustafa Kemal yeni rejimin temelini oluşturacak olan Halk Fırkası'nın temellerini attı.[249] Nisan ayında yapılan İkinci Meclis seçimlerine sadece Halk Fırkası'nın katılmasına izin verildi. Mebus adayları fırkanın genel başkanı sıfatıyla Gazi Mustafa Kemal tarafından belirlendi.

25 Ekim 1923 günü aynı anda hem Başbakanlık hem de İçişleri Bakanlığı görevlerini yürüten Fethi Bey, İçişleri Bakanlığını bıraktığını açıkladı. Aynı gün Meclis İkinci Başkanlığı görevini yapan Ali Fuat Paşa da ordu müfettişliğine atandığı için görevinden ayrıldı. Bu iki boş koltuk için yapılan seçimleri Gazi Mustafa Kemal'e muhalif olan milletvekilleri kazandı. Meclis İkinci Başkanlığına Rauf Bey, İçişleri Bakanlığına Sabit Bey seçildiler. Bu durumdan hoşnut olmayan Gazi Mustafa Kemal, 26 Ekim 1923'te Başbakan Fethi Bey'den "Erkan-ı Harbiye Umumiye Riyaseti Vekili" Fevzi Paşa'nın dışında hükûmetin istifa etmesini ve istifa edenlerin yeniden seçilirlerse görevi kabul etmemesini istedi. Böylece bir hükûmet krizi çıkmış oldu. Yeni bakanlar kurulu üyelerinin 29 Ekim günü seçileceği duyuruldu.

Bu gelişmeler üzerine cumhuriyetin ilanı ile işi kökünden çözmeye karar veren Gazi Mustafa Kemal 28 Ekim 1923 gecesi Çankaya'da İsmet Paşa ve bazı kimseleri toplantıya çağırdı ve "Yarın cumhuriyeti ilan edeceğiz," diyerek kararını açıkladı. Misafirlerin ayrılmasından sonra İsmet Paşa'yı alıkoydu ve birlikte, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda gerekli değişikliği sağlayacak önergeyi hazırladılar. 29 Ekim 1923 Pazartesi günü Halk Fırkası Meclis Grubunda, Bakanlar Kurulunun oluşturulması konusunda tartışıldı. Sorun çözülemeyince, Gazi Mustafa Kemal'den düşüncelerini açıklaması istendi. Gazi Mustafa Kemal, bunalımdan çıkış yolunu Anayasanın değiştirilmesi zorunluluğu ile açıkladı. Cumhuriyetin ilanını hedefleyen tasarıyı da grubun bilgisine sundu. Tasarının parti grubunda kabulünden sonra aynı akşam saat 18.45'te TBMM Genel kurul toplantısı başladı. Anayasa Komisyonu'nun değişiklik ile ilgili rapor ve önergesi genel kurulun onayına sunuldu ve 29 Ekim 1923 Pazartesi akşamı saat 20.30'da milletvekillerinin alkışları ve "Yaşasın cumhuriyet!" nidaları ile cumhuriyet ilan edildi.[250]

Kemal Paşa, Nureddin Paşa'nın 2. Ağır Topçu Alayını teftiş ediyor. Soldan sağa: Kurmay Albay Şefik Bey (Türsan), Yarbay Vehbi Bey (Kocagüney), yaver Muzaffer (Kılıç), yaver Mahmut (Soydan), Nureddin Paşa, Kemal Paşa, Cevdet Kerim (İncedayı), Kâzım Karabekir Paşa. (18 Ocak 1923)

Kemal Paşa Mersin halkına hitap ediyor. (1923)

Kemal Paşa Konya'da. (22 Mart 1923)

Cumhurbaşkanlığı (1923-1938)

Cumhuriyetin ilanının ardından yapılan cumhurbaşkanlığı seçiminde oylamaya katılan 158 milletvekilinin tamamının oyları ile Balâ milletvekili[251][252] Gazi Mustafa Kemal, Türkiye'nin ilk cumhurbaşkanı seçildi.[253] Atatürk kendi deyişiyle Türkiye'yi "muasır medeniyet seviyesine çıkarmak" amacıyla bir dizi köklü değişime imza attı.

1924 Anayasası gereğince TBMM 29 Ekim 1923'teki cumhurbaşkanlığı seçiminden sonra üç defa daha (1927, 1931, 1935 yıllarında) Gazi Mustafa Kemal'i tekrar cumhurbaşkanlığına seçti.[254] Atatürk'ün cumhurbaşkanlığı döneminde İsmet İnönü, Fethi Okyar ve Celâl Bayar başbakanlık yapmıştır. Bu dönem içerisinde en fazla süre görevde kalan ve en fazla hükûmet kuran isim İsmet İnönü'dür. Atatürk'ün cumhurbaşkanlığı süresince kurulan hükûmetler sırası ile 1. T.C. Hükûmeti, 2. T.C. Hükûmeti, 3. T.C. Hükûmeti, 4. T.C. Hükûmeti, 5. T.C. Hükûmeti, 6. T.C. Hükûmeti, 7. T.C. Hükûmeti ve 8. T.C. Hükûmeti'dir.

Mustafa Kemal'i hicveden bir İngiliz karikatürü (7 Kasım 1923)

İç politika

Ayrıca bakınız: Atatürkçülük ve Atatürk İlkeleri

Atatürk sık sık yurt gezilerine çıkarak devlet çalışmalarını yerinde denetlemiştir.[255]

Devrimler

Ayrıca bakınız: Atatürk Devrimleri

TBMM'de 3 Mart 1924 tarihinde Tevhîd-i Tedrîsât Kanunu kabul edilerek medreseler kaldırılmış ve Türkiye Cumhuriyeti sınırları içindeki bütün okullar, Türkiye Cumhuriyeti Millî Eğitim Bakanlığı'na bağlanmıştır. Eğitim kurumlarının bir çatı altında toplanmasıyla eğitim millî bir nitelik kazanmıştır.[257] Aynı tarihte TBMM'de kabul edilen bir kanunla halifelik kaldırılmış[258] ve Osmanlı Hanedanı üyeleri vatandaşlıktan çıkarılarak yurt dışına sürülmüştür.[259]

Reisicumhur Gazi Mustafa Kemal, Samsun-Çarşamba demiryolunun temel atma töreninde konuşuyor. (21 Eylül 1924)

17 Şubat 1925 tarihinde aşar vergisi kaldırılmıştır. Aşarın getirdiği gelir devletin giderlerinin yüzde otuzuna yaklaşmasına rağmen, köylünün rahatlatılması ve üretimin arttırılması amacıyla bu vergi kaldırılmıştır.[260]

25 Kasım 1925'te Şapka Kanunu kabul edildi. Bu kanunla TBMM üyelerine ve devlet memurlarına şapka giyme mecburiyeti getirildi ve Türk halkı da buna aykırı bir davranıştan men edildi.[261]

30 Kasım 1925'te tekkelerin, zaviyelerin ve türbelerin kapatılması kanunu TBMM'de kabul edildi ve 13 Aralık 1925 tarihli Resmî Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girdi.[262]

Osmanlı Devleti'nde kullanılan saat, takvim ve ölçüler, Avrupa'daki devletlerden değişik olduğundan, sosyal, ticari ve resmî ilişkileri zorlaştırıyordu. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde farklılığı gidermek için bazı çalışmalar yapılsa da yetersizdi. Cumhuriyet döneminde bu sıkıntıları gidermek için çalışmalara başlandı. 26 Aralık 1925'te çıkarılan bir kanunla Hicri ve Rumi takvimlerin yerine miladi takvim kabul edildi ve 1 Ocak 1926'dan itibaren kullanılmaya başlandı. Bunun yanı sıra güneşin batışına göre ayarlanan alaturka saat yerine, çağdaş dünyanın kullandığı saat sistemi örnek alındı. Bir gün 24 saate bölünerek günlük hayat düzenlendi.[263]

Atatürk döneminde yerli sanayide atılımlar gerçekleşti. Türkiye'nin ilk yerli uçağı onun döneminde Vecihi Hürkuş tarafından üretildi.[256]

1928 yılında milletlerarası rakamlar kabul edildi. 1931 yılında çıkarılan bir kanunla önceden kullanılan arşın, endaze, okka gibi ölçü birimleri kaldırılarak bu ölçülerin yerine uzunluk ölçüsü olarak metre, ağırlık ölçüsü olarak kilo kabul edildi. Yapılan değişikliklerle ülkede ölçü birliği sağlandı.[263]

1935 yılında çıkarılan bir kanunla, cuma günü olan hafta tatili yerine cumartesi öğleden sonra ve pazar günü hafta tatili olarak belirlenmiştir.[263]

17 Şubat 1926 tarihinde İsviçre Medeni Kanunu'ndan tercüme edilip düzenlenerek oluşturulan Medeni Kanun kabul edilmiş ve 4 Ekim 1926'da yürürlüğe girmiştir. Bu kanunla Türk aile hayatı yeniden düzenlenmiş; tek kadınla evlilik, resmî nikâh esası getirilmiş, miras konusunda eşitlik sağlanmıştır.[264]

Atatürk Nazilli Basma Fabrikası'nın açılışında. (9 Ekim 1937)

1 Mart 1926 tarihinde 1889 İtalyan Zanerdelli Kanunu örnek alınarak hazırlanan 765 sayılı Türk Ceza Kanunu TBMM tarafından kabul edilerek yürürlüğe konuldu.[265]

1 Kasım 1928'de, Türkiye Büyük Millet Meclisi yeni Türk harflerinin kabulüne ilişkin kanunu kabul etti. Kanunun kabulünden sonra halka okuma yazma öğretmek amacıyla *Millet Mektepleri* kuruldu. 24 Kasım 1928'de de Atatürk Millet Mektepleri Başöğretmeni olarak ilan edildi.[266]

Kadınların 1930 yılında yerel, 1934 yılında ise genel seçimlerde seçme ve seçilme hakkı tanınmıştır.[267]

12 Temmuz 1932'de Atatürk'ün talimatıyla Türk Dili Tetkik Cemiyeti kurulmuştur. 1934 yılında yapılan kurultayda cemiyetin adı, Türk Dili Araştırma Kurumu; 1936'daki kurultayda ise Türk Dil Kurumu olarak değiştirilmiştir.[268]

Atatürk Singeç Köprüsü'nün açılışında. (Tunceli, 17 Kasım 1937)

Homojen ve birleşmiş bir ulus yaratılması için Türkleştirme politikası yürütüldü.[269][270][271] Türk olmayan azınlıklar kamuoyunda Türkçe konuşmaya zorlandı,[272] Türkçe olmayan toponomiler ve azınlıkların soyadları Türkçeye çevrildi.[273]

Atatürk'ün talimatıyla kurulan kurumlardan bir diğeri Türk Tarih Kurumudur. Türk tarih ve medeniyetini araştırmak amacıyla oluşturulan Türk Tarihi Tedkik Heyeti 4 Haziran 1930 tarihinde ilk toplantısını yapmış ve yönetim kurulunu seçmiştir. 29 Mart 1931 tarihinde Türk Ocakları'nın 7. Kurultayı'nda kapatılma kararı alınmasından sonra, 12 Nisan 1931'de Türk Tarihi Tedkik Cemiyeti ismiyle yeniden örgütlenmiş ve çalışmalarına devam etmiştir. Kurumun adı 1935 yılında Türk Tarihi Araştırma Kurumu olarak, daha sonra ise Türk Tarih Kurumu olarak değiştirilmiştir.[274]

21 Haziran 1934'te çıkarılan Soyadı Kanunu'na göre her Türk, kendi adından başka, ailesinin ortak olarak kullanacağı bir soyadına sahip olacaktı. Bu soyadları Türkçe olacak, ahlâka aykırı ve gülünç adlar soyadı olarak alınamayacaktı. Soyadı Kanunu'nun kabulünden sonra 24 Kasım 1934 tarihinde TBMM tarafından, Mustafa Kemal'e "Atatürk" soyadı verilmiştir.[275][276] 26 Kasım 1934 tarihinde çıkarılan kanunla ise; Ağa, Hacı, Hafız, Hoca, Molla, Efendi, Bey, Beyefendi, Paşa, Hanım, Hanımefendi ve Hazretleri gibi lakap ve unvanlar kaldırılmıştır.[277]

3 Aralık 1934'te çıkarılan *Bazı kisvelerin giyilemeyeceğine dair kanun* ile hangi din ve mezhebe mensup olurlarsa olsunlar ruhanilerin mabet ve ayinler haricinde ruhani giysi taşımaları yasaklanmıştır. Hükûmet her din ve mezhepten uygun göreceği tek bir ruhaniye mabet ve ayin haricinde ruhani kıyafetini taşıyabilmek için müsaade verebilecektir.[278]

Atatürk cumhurbaşkanlığı döneminde toprak reformu için çalışmıştır.[279]

Laiklik, Cumhuriyetçilik, Milliyetçilik, Halkçılık, Devletçilik, İnkılapçılık ilkeleri 10 Mayıs 1931 tarihinde Cumhuriyet Halk Fırkası'nın programında yer almış, 5 Şubat 1937'de ise anayasaya girmiştir.[280]

Siyasi olaylar

Cumhuriyetin ilanından sonra, Millî Mücadele'yi başlatan beş kişilik kadronun Mustafa Kemal Paşa dışındaki dört üyesi (Rauf Bey, Kâzım Karabekir Paşa, Refet Paşa ve Ali Fuat Paşa) muhalefete geçerek Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı kurdular. 1925 Mart'ında çıkan Genç Hâdisesi (Şeyh Sait İsyanı, Doğu İsyanı) üzerine sıkıyönetim ilan edilerek Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kapatıldı.

Eski İttihatçılar Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kapatılmasından sonra, iktidara gelebilmek için tek yolun Mustafa Kemal'i öldürmek olduğuna karar verdiler ve suikast planları hazırlamaya başladılar. Suikast için en uygun yerin İzmir olduğuna karar verildi. Mustafa Kemal'in İzmir'e geleceği 16 Haziran 1926 günü suikastı yapmaya karar verdiler. Plana göre suikast, Başoturak'la Yemişçarşısı'ndan gelen sokakların, Kemeraltı'ndaki Hükûmet Caddesi'yle birleştiği yerde yapılacaktı. Bu noktada Mustafa Kemal'in otomobili dönemeç nedeniyle yavaşlayacak, önce Laz İsmail ile Gürcü Yusuf tabancaları ile ateş edecek, gerekirse bomba da kullanacaktı. İlk saldırı başarısız olursa Ziya Hurşit de arkadan ateş edecekti. Sonra kalabalığa karışıp otomobile binecek ve Giritli motorcu Şevki'nin motoruyla Sakız Adası'na

kaçacaklardı. Ancak suikastı planlayanlardan Sarı Efe Edip'in İstanbul'a gitmesi ve Mustafa Kemal'in bir gün gecikmesi nedeniyle motorcu Şevki İzmir Valisine giderek Mustafa Kemal'e bir ihbar mektubu yazdı. Aynı gün Ziya Hurşit, Laz İsmail, Gürcü Yusuf ve Çopur Hilmi yakalandı. Sarı Efe Edip ve Aleaddin Bey de İstanbul'da yakalandı. İzmir'de kurulan İstiklal Mahkemeleri'nde 13 kişi idama mahkûm edildi.[281]

Daha sonra İstiklal Mahkemeleri Ankara'ya geldi. Eski Maliye Nazırı Cavit Bey, Doktor Nâzım, eski Ardahan milletvekili Hilmi, İttihat ve Terakki'nin sorumlu sekreterlerinden Nail Bey idama, bazı İttihatçılar ise on yıl hapse mahkûm olmuştu. Yurt dışında bulunan Rauf Orbay 10 yıl sürgüne mahkûm edilmişti. Soruşturmalarda suçsuz olduğu anlaşılan Kâzım Karabekir ve Ali Fuat Cebesoy serbest bırakıldı. Giritli motorcu Şevki'ye de 6500 lira mükafat verildi.[282]

1927'de kabul edilen Cumhuriyet Halk Fırkası Tüzüğü ile Atatürk partinin "değişmez genel başkanı" ilan edildi ve milletvekili adaylarını seçme yetkisi, kaydı, hayatı boyunca kendisine tanındı. 15-20 Ekim 1927 tarihleri arasında Ankara'da toplanan CHF ikinci kurultayında Kurtuluş Savaşı'nı ve Cumhuriyet'in kuruluşunu anlatan Nutuk'u (Söylev) okudu.[283] Kurtuluş Savaşı'nın Gazi'nin bakış açısıyla anlatımını içeren Nutuk, Türkiye Cumhuriyeti'nin Millî Mücadele'ye ilişkin resmî görüşünün esasını oluşturur ve Millî Mücadele'yi Mustafa Kemal Paşa ile birlikte başlatan ve yürüten askerî ve siyasi şeflere karşı (Rauf, Karabekir, Refet Bele, Mersinli Cemal Paşa, Cafer Tayyar Eğilmez, "Sakallı" Nurettin Paşa, Celalettin Arif Bey vb.) bir tartışma konusu niteliği de taşır.[284] Atatürk 1927 yılında askerlikten Müşîr (Mareşal) rütbesiyle emekli oldu.

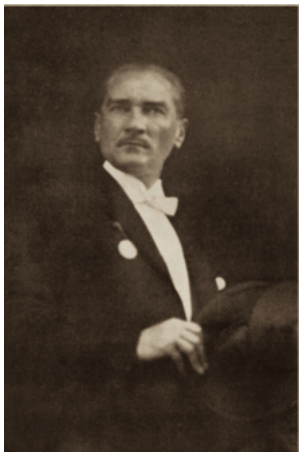
Ankara, 29 Ekim 1925.

25 Ekim 1927'de[285][286] 1927 Tevkifatı olarak bilinen tutuklama süreci başlatılarak Türkiye Komünist Fırkası üyelerine karşı yaygın tutuklama politikası devreye konuldu.[287][288] Hikmet Kıvılcımlı, Nâzım Hikmet, Şefik Hüsnü gibi isimler yargılanarak hapis cezalarına çarptırıldı. Daha sonra 1937 yılında Atatürk başkanlığındaki heyet, Kıvılcımlı'nın yazılarını zararlı ilan ederek sansürleme kararı aldı.[289]

Gazi, Rize ziyaretinde.

10 Nisan 1928 tarihinde yapılan anayasa değişikliğiyle anayasadan devletin dininin İslam olduğu hükmü ve TBMM'nin görev ve yetkilerinden söz eden 26. maddeden dinî hükümlerin yerine getirilmesi ibaresi çıkarıldı. Ayrıca, milletvekillerinin ve cumhurbaşkanının yeminlerinden "vallahi" sözcüğü çıkarıldı. Cumhuriyet Halk Fırkası'nın 1931 yılındaki programında, laiklik partinin ana unsurlarından biri olarak belirtildi.[290]

12 Ağustos 1930'da İsmet Paşa'nın hükûmetine alternatifleri sunmak amacıyla çok partili demokratik hayata kavuşmak için Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın yakın arkadaşı Fethi Bey (Okyar)'e Serbest Cumhuriyet Fırkası'nı kurdurarak kız kardeşi Makbule Hanım (Boysan, Atadan),[291] çocukluk ve okul arkadaşı Nuri Bey (Conker)'leri de üye yaptırdı. Ancak 17 Kasım 1930'da gericilerin partiyi kullanmaları korkusu[292] ve partinin Mustafa Kemal'i hedef almasından[293] dolayı partiyi feshetti.

Gazi, Kastamonu Belediye İl Binası'ndan çıkıyor. (24 Ağustos 1925)

Bu demokrasi denemesinden biraz önce, ordunun siyasete müdahale etmesinin demokrasiye zarar verebileceğini düşünerek Askerî Ceza Kanunu'nu (22 Mayıs 1930 tarih ve 1632 sayılı kanun) meclisten geçirdi. Bu kanunun 148. maddesine ordu mensubunun siyasi toplantılar ve gösterilere katılmasını siyasi partiye üyesi olmasını, siyasi maksatlarla şifahi telkinlerde bulunmasını, siyasi makale yazmasını ve siyasi nutuk söylemesini yasaklanan hükmü koydurdu.

23 Aralık 1930 günü sabahı Menemen'de şeriat istediklerini belirten bir grup eyleme geçmiştir ve topladıkları insanlarla beraber belediye binasının önüne kadar gelmiştir. Olayı haber alan jandarma, grubu dağıtmak için Yedek Subay Mustafa Fehmi Kubilay, emrindeki bir müfrezeyi bölgeye göndermiştir. Eylemciler arasından açılan ateş neticesinde Kubilay yaralanmış ve cami avlusuna doğru koşmaya başlamıştır. Cami avlusunda açılan ikinci el ateş sonucu yere düşmüştür. Daha sonra eylemciler bıçakla Kubilay'ın başını kesmiştir. Bu sırada alaydan yetişen kuvvetler bölgeye gelmiştir ve eylemcilerin ateş açması üzerine çatışma çıkmıştır. Eylemcilerden Mehdi Mehmet, Şamdan Mehmet ve Sütçü Mehmet ölü, Emrullah oğlu Mehmet Emin yaralı olarak ele geçirilmiştir. Olayın ertesinde sıkıyönetim ilan edilmiş ve yapılan yargılamalarda 32 kişi idama, 73 kişi de çeşitli hapis cezalarına çarptırılmıştır.[294]

29 Ekim 1933'te Atatürk Türkiye Cumhuriyeti'nin onuncu kuruluş yıl dönümü nedeniyle yaptığı konuşmada ülkenin kuruluş temelini ve gelecek vizyonunu yalın bir dille tüm dünyaya ve Türk milletine anlatmıştır.[295]

Gazi, Fethi Bey ve Fethi Bey'in kızı Nermin'le Yalova'da. (13 Ağustos 1930)

Ekonomi

Atatürk, cumhurbaşkanlığı döneminde, sadece bürokratların değil tüm vatandaşların mülkiyet hakkını tanımış ve 1923-1938 döneminde Türkiye ekonomisi ortalama yıllık %7,5 oranında büyüyerek Türkiye'nin GSMH'si dünya toplamının binde 3,62'sinden binde 6,52'sine yükselmiştir.[296] Atatürk'ün döneminde Türkiye Cumhuriyeti dünyanın en hızlı kalkınan ülkelerinden biri olmuştur.[297]

Dış politika

Milliyet gazetesinin 11 Mayıs 1933 tarihli manşeti.

Atatürk'ün cumhurbaşkanlığı dönemindeki dış politika konularının başlıklarını Musul Sorunu, Türkiye-Yunanistan nüfus mübadelesi, Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne girişi, Balkan Antantı, Montrö Boğazlar Sözleşmesi, Sadabat Paktı ve Hatay Sorunu oluşturmaktadır.

Atatürk dış politikasında gerçekçi davranmıştır.[300] Atatürk dış ilişkilerde dinamik ve gözü pektir; ama maceracı değildir.[300] Atatürk dış politikada kendisini hangi ilkenin yönettiğine dair, "*Biz kendimizi bilen kimseleriz. Olmayacak isteklerimiz yoktur,*"[301] açıklamasını yapmıştır.[300] Atatürk İslamcılık ve Turancılık akımlarının zararlı boyutlarına karşı Mîsâk-ı Millî ile çizmiş olan sınırlarda kalınmasını benimsemiştir.[300] 24 Temmuz 1923'te imzalanan Lozan Antlaşması'nı Atatürk dış politikada belirleyici bir unsur olarak tutmuş, bu antlaşmada çizilen Türkiye Cumhuriyeti'nin sınırları büyük ölçüde (Hatay sorunu dışında) belirleyici olarak saptanmış, ekonomi açısından Lozan'ın kaldırdığı kapitülasyonlardan taviz verilmemiştir.[300] Atatürk'ün Lozan'ı temel almasının önemi geçen zaman içinde bakıldığında daha iyi anlaşılmaktadır; çünkü I. Dünya Savaşı'nın mağlupları arasında yer alan bir ulusun çizdiği kavramlar o dönemden bugüne yürürlükte olan tek antlaşma olarak durmaktadır.[300]

Atatürk'ün sağlam kişiliğinin ve kararlı mizacının damgasını vurduğu ve tamamen millî bir karakter taşıyan dış politika uygulamaları günümüz için örnek alınacak pek çok temel niteliğe sahiptir.[302] Orta öğretimden itibaren askeri terbiye gören ve savaşlara katılan Atatürk'ün askerlik sonrası hayatında barışın idamesine uğraşmıştır. Ayrıca bu yolda örnek tutum ve davranışlar sergilemiştir. Bunları Atatürk'ün, "Bizim kanaatimizce beynelmilel siyasi güvenliğin gelişmesi için ilk ve en mühim şart milletlerin hiç olmazsa barışı koruma fikrinde samimi olarak birleşmesidir," sözünde açıkça görebiliyoruz.[303]

Musul Sorunu

Lozan Antlaşması sırasında Türkiye-Irak sınırı çizilmemişti. Musul-Kerkük bölgesinde zengin petrol yataklarının bulunması İngiltere başta olmak üzere birçok ülkenin dikkatini çekiyordu. Zengin petrol yataklarının bulunduğu bölge, Mondros Ateşkes Antlaşması'nın imzalanması sırasında İngiltere tarafından işgal edilmişti. I. Dünya Savaşı'nın bitmesinden sonra Irak'ta İngilizlere bağlı bir yönetim kurulmuş, bu ülke İngiliz mandası altına alınmıştı. Musul, nüfusunun çoğunun Türk olması sebebiyle Mîsâk-ı Millî dâhilindeydi. Ancak İngilizler zengin petrol yataklarının bulunduğu bölgeyi bırakmaya yanaşmıyorlardı. Lozan Barış Antlaşması sırasında bu konuda bir sonuç alınamamış, sorunun daha sonra Türkiye ve İngiltere arasında çözülmesine karar verilmişti. 1924 yılında görüşmelere başlanmış fakat sonuç alınamamıştır. Daha sonra sorun Milletler Cemiyeti'ne götürülmüştür. 1924 yılının Ekim ayında toplanan Milletler Cemiyeti de Türkiye-Irak sınırını çizmiş ve Musul bölgesini Irak tarafında bırakmıştır. 13 Şubat 1925'te ise Şeyh Said İsyanı çıkmıştır. 15 Nisan'da tamamen bastırılan ayaklanma İngilizlerin işine yaramıştır. Kurtuluş Savaşı'ndan yeni çıkan Türk ordusu hırpalanmış, Musul-Kerkük üzerine askerî harekât yapma imkânı ortadan kalkmıştır. Bu durumda Türkiye, 5 Haziran 1926 tarihinde İngilizlerle imzalanan Ankara Antlaşması gereğince bazı maddi çıkarlar karşılığı, Milletler Cemiyeti'nin öngördüğü sınırı kabul etmiştir.[304]

Atatürk Türkiye'yi ziyaret eden Ürdün Kralı I. Abdullah ile. (1937)

Türk-Yunan ilişkileri

Türkiye-Yunanistan nüfus mübadelesi 1923 yılında Lozan Antlaşması'na ek protokol uyarınca Türkiye'deki Rumların Yunanistan'a, Yunanistan'daki Türklerin Türkiye'ye zorunlu göçüne karar verilmiştir. Türkiye'de sadece İstanbul kenti ile Gökçeada ve Bozcaada'da, Yunanistan'da ise sadece Batı Trakya Türkleri mübadeleden muaf tutulmuşlardır.[305] Değişimin çok büyük bir bölümü 1923-1924 yıllarında gerçekleşmiş ancak geriye kalan az sayıda olayda 1930 İnönü-Venizelos sözleşmesine dek zorunlu göç uygulamasına devam edilmiştir.

Atatürk Türk-Yunan yakınlaşması için 1930 yılında Yunanistan Başbakanı Elefterios Venizelos'u Türkiye'ye davet ederek eski düşmanıyla barışın temellerini attı. Venizelos'un iktidardan düşmesinden sonra bile, Türk-Yunan ilişkileri samimi kalmaya devam etti. Nitekim, Venizelos'un halefi Panayis Çaldaris Eylül 1933'te Atatürk'ü ziyarete geldi ve Türkiye ile Yunanistan arasında Balkan Paktı için bir basamak olan Samimi Anlaşma Misakı (İçten Anlaşma Yasası, *Pacte d'Entente Cordiale*) adında kapsamlı bir pakt imzaladı.[306][307] Atatürk 1934'te Venizelos tarafından Nobel Barış Ödülü'ne aday gösterildi.[308] Ancak Nobel Ödül Komitesi değerlendirmeye almadı.

Atatürk Türkiye'yi ziyaret eden Birleşik Krallık Kralı VIII. Edward ile. (4 Eylül 1936)

Yunanistan'ın Anadolu'yu işgalinin bir hata olduğunu düşünen ve Türkiye ile dostluk bağları geliştirilmesini savunan diktatör İoannis Metaksas bir keresinde Atatürk ile ilgili dedi ki:

> "…Cumhurbaşkanı Atatürk'ün, ortak idealler ve barışçıl iş birliği çerçevesinde Türk-Yunan ittifakının gerçek kurucusu olduğunu asla unutmayacağız. İki ülke arasında çözülmesinin düşünülemeyeceği dostluk bağları geliştirdi. Yunanistan, asil Türk milleti için değiştirilemez bir gelecek yolu belirleyen bu büyük adamın hararetli hatıralarını koruyacak."[309]

Atatürk ve Afganistan Kralı Amanullah Han, Ankara (1928). Amanullah Han oldukça etkilendiği Atatürk reformlarının benzerlerini kendi ülkesinde uygulamaya koymaya çalıştı.[298] Atatürk döneminde Türkiye, Afganistan'ın modernleşmesi sürecine aktif bir şekilde destek verdi.[299]

Milletler Cemiyeti

Türkiye 13 Nisan 1932 tarihinde yapılan Cenevre Silahsızlanma Konferansı'nda Milletler Cemiyeti ile iş birliği yapmaya hazır olduğunu belirtmiştir. Bunun üzerine İspanya ve Yunanistan Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne kabul edilmesini teklif etmiştir. Türkiye'nin barışçı siyasetini gözlemleyen Milletler Cemiyeti bu teklifi 6 Temmuz 1932'de genel kurulda oy birliği ile kabul etmiştir. Türkiye 18 Temmuz 1932'de bu cemiyete üye olmuştur. Milletler Cemiyeti'nin yerini 1945 yılından itibaren Birleşmiş Milletler almıştır.[310]

Balkan Antantı

Ana madde: Balkan Antantı

Balkan Anlaşma Yasası, 9 Şubat 1934 tarihinde Atina'da Türkiye, Yunanistan, Yugoslavya ve Romanya arasında imzalanan anlaşmadır.[311]

1933'te Almanya'da Nazi Partisi'nin iktidara gelmesi, İtalya'nın Akdeniz'de ve Balkanlar'da genişleme çabası ve Avrupa devletlerinin silahlanma yarışına girmesi dünya barışını tehdit etmeye başladı. Bu gelişmeler sonucunda Balkan devletleri arasında bir yakınlaşma meydana geldi. 14 Eylül 1933 tarihinde Ankara'da Türkiye ile Yunanistan Arasında İçten Anlaşma Yasası[312], 17 Ekim 1933 tarihinde Ankara'da Türkiye ile Romanya arasında Dostluk, Saldırmazlık, Hakemlik ve Uzlaştırma Antlaşması[313], 27 Kasım 1933 tarihinde Belgrad'da Türkiye-Yugoslavya Dostluk, Saldırmazlık, Yargısal Çözüm, Hakemlik ve Uzlaştırma Antlaşması imzalandı.[314]

Ali Sait Paşa, Kemal Paşa, Ali Hikmet Paşa ve Nuri Bey Bursa'da, 1925.

Montrö Boğazlar Sözleşmesi

Lozan Konferansı'nda Türkiye ve İtilaf Devletleri arasında Boğazlar rejimiyle ilgili Boğazlar Sözleşmesi imzalanmıştı. 1923 yılında imzalanan anlaşmanın tarafları İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Bulgaristan, Yunanistan, Romanya, Yugoslavya, Sovyetler Birliği ve Türkiye'dir. Bu sözleşme sayesinde savaş ve barış zamanında ticaret ve savaş gemilerinin Boğazlardan geçişi serbest olacaktı.[315]

İkinci Dünya Savaşı'nın yaklaşmasıyla birlikte Avrupa'da birçok siyasi değişiklik oldu. Boğazların herhangi bir saldırıya karşı korunmasını üstlenen devletlerden İtalya, Habeşistan'a saldırdı. Japonya ise kendi isteğiyle Milletler Cemiyeti'nden ayrıldı. Dünya barışının korunması için toplanan konferanslar neticesiz kalmış, tüm devletler silahlanmaya başlamıştı.[315]

Siyasi ortamın bozulduğunu gören Atatürk, Boğazlar meselesini kesin olarak çözmeye karar verdi. Türk hükûmeti, Milletler Cemiyeti'ne başvurarak Lozan Antlaşması'ndaki Boğazlara ait hükümlerin değiştirilmesini talep etti. Bunun üzerine İsviçre'nin Montrö şehrinde bir konferans toplanmış ve 20 Temmuz 1936'da Türkiye, İngiltere, Fransa, Bulgaristan, Romanya, Yugoslavya, Yunanistan, Japonya ve Sovyetler Birliği arasında Montreux Boğazlar Sözleşmesi imzalanmıştır. Konferansa katılmamış olan İtalya daha sonra 2 Mayıs 1938'de Boğazlar Sözleşmesi'ne katılmıştır. Montreux Boğazlar Sözleşmesi'nin ana maddeleri şunlardır:[315]

- Boğazlar kayıtsız şartsız Türk hâkimiyetine bırakılacak, tahkimat yapmak hakkı tanınacaktır.[315]

- Barış zamanında her devletin ticaret gemileri serbestçe geçebilecek, ancak savaşta ve barışta asker ve sivil hava kuvvetlerinin geçmesine izin verilmeyecektir.[315]
- Savaş zamanında eğer Türkiye tarafsız kalmışsa ticaret gemileri geçebilecektir.[315]
- Barış zamanında denizaltı gemileri müstesna olmak şartıyla savaş gemileri on beş gün evvel Türkiye Hükûmeti'ne haber verecek, gidecekleri yer, isim, tip ve adetleri bildirilecek ve uçak kullanmamak şartıyla Boğazlardan geçebileceklerdir.[315]
- Eğer Türkiye savaşa girmişse yalnız tarafsız devletlere mensup ticaret gemileri, düşmana hiçbir surette yardımda bulunmamak şartıyla gündüzün serbestçe geçebileceklerdir.[315]

Atatürk 1938'de Ankara'da toplanan Balkan Antantı zirvesine konuk ettiği Yugoslavya başbakanı Milan Stojadinović, Yunanistan başbakanı İoannis Metaksas ve Rumen diplomat Nicolae Petrescu-Comnen ile konuşuyor.

Montreux Sözleşmesi 20 yıl yürürlükte kalacaktı. Ancak bu sürenin dolmasından 2 yıl önce antlaşmanın taraflarından hiçbirisi sözleşmenin iptalini istemezse, sözleşme yürürlükte kalmaya devam edecekti. Montreux Sözleşmesi'nin 1956'da süresi dolduğu halde böyle bir iptal isteği hiçbir ülke tarafından yapılmadığı için hâlen yürürlüktedir.[315]

Sadabat Paktı

Ana madde: Sadabat Paktı

İtalya'nın doğu ülkelerini hedef alan istila politikası nedeniyle Türkiye, İran, Irak ve Afganistan arasında, 8 Temmuz 1937'de İran'da Sadabat Sarayı'nda imzalanmıştır. Devletler antlaşma ile dostluk ilişkilerini sürdüreceklerini, Milletler Cemiyeti Paktı ve Briand-Kellog Paktı'na bağlı kalacaklarını, birbirinin iç işlerine karışmayacaklarını, birbirlerine saldırmayacaklarını, ortak çıkarlarıyla ilgili konularda birbirlerine danışacaklarını ve sınırlarının korunmasına saygı göstereceklerini belirtmişlerdir.[316]

Atatürk Harp Akademileri Tatbikatları'nda. (28 Mayıs 1936)

Hatay Sorunu

Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan sonra İskenderun Sancağı, Suriye'den Anadolu'ya ilerleyen Fransızlarca işgal edilmiştir. Böylece, birçok yerde olduğu gibi, Hatay'da da bir Millî Mücadele cephesi oluşmuştur.[317]

20 Ekim 1921'de, Fransa ile imzalanan, Ankara Antlaşması'nın 7. maddesine göre İskenderun, Suriye sınırları içerisinde kalacak; burada özel bir idare kurulup Türk kültürünü geliştirmek için her türlü kolaylıktan yararlanılacaktır, resmî dil Türkçe olacak ve Türk parası geçerli olacaktır.[318]

Lozan Antlaşması'nda ise Suriye ile Türkiye arasında çizilen sınıra göre Hatay, Türk sınırları dışında kaldı.[319]

Yerel yasama meclisi Atatürk tarafından önerilen Hatay Devleti bayrağını kabul ettikten sonra Atatürk'ün gönderdiği telgraf.

1936 yılında Suriye'ye bağımsızlık veren ve Suriye ile Fransa arasında ittifak kuran anlaşmada İskenderun Sancağı hakkında hiçbir hüküm yer almıyordu. Fransa, Suriye'den çekilirken, sancak üzerindeki yetkilerini Suriye'ye terk etmekteydi. Türk hükûmeti durumu kabul etmedi. Cenevre'deki Milletler Cemiyeti toplantısında Fransa ile yapılan görüşmeler netice vermeyince 9 Ekim 1936'da Fransa'ya resmî bir nota vererek Suriye'ye yapıldığı gibi İskenderun Sancağı'na da bağımsızlık verilmesini istedi.[320] Atatürk, 1 Kasım 1936 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni açış konuşmasında, "... Bu sırada, milletimizi gece gündüz meşgul eden başlıca büyük bir mesele, hakiki sahibi öz Türk olan, İskenderun — Antakya ve çevresinin mukadderatıdır. Bunun üzerinde ciddiyet ve kesinlikle durmaya mecburuz. Daima kendisi ile dostluğa çok ehemmiyet verdiğimiz Fransa ile aramızda, tek ve büyük mesele budur. Bu işin hakikatini bilenler ve hakkı sevenler, alâkamızın şiddetini ve samimiyetini iyi anlarlar ve tabii görürler," diyordu.[321] Fransız büyükelçisi ile olan bir konuşmasında ise "Hatay benim şahsî davamdır. Şakaya gelmeyeceğini bilmelisiniz," dedi.[322]

27 Ocak 1937'de Cenevre'de toplanan Milletler Cemiyeti, Hatay'ın bağımsızlığını kabul etmiş ve bir seçimle nüfus çoğunluğunun tespit edilmesine karar verdi.[323] Atatürk'ün Hatay'ı silah zoruyla alabileceğini düşünen Fransızlar askerî bir anlaşma yapmayı istediler; bu anlaşma yapıldı. Anlaşma ile Hatay'da tarafsız bir seçim kabul edilerek bunun için de bir kısım asker gücünün Hatay'a girmesine karar verildi. Kurmay Albay, Şükrü Kanatlı komutasındaki Türk birlikleri, Hatay'a girdi. 13 Ağustos'ta seçimler yapıldı ve Meclis çoğunluğunu Türkler kazandı. Böylece bağımsız Hatay Cumhuriyeti 12 Eylül 1938'de kuruldu. Bu cumhuriyet 30 Haziran 1939'da Türkiye'ye katılma kararı aldı.[324]

Trakya Manevraları

Ana madde: Trakya Manevraları

İtalya'da Benito Mussolini'nin, Almanya'da ise Adolf Hitler'in iktidara geldikten sonra saldırgan bir şekilde silahlanmaları ve Avrupa kıtasında yeniden toprak paylaşımı peşinde koşmaları İkinci Dünya Savaşı'nın yaklaşması şeklinde değerlendiriliyordu. Bunu üzerine Atatürk hem silahlı kuvvetleri savaş durumuna hazırlamak hem de olası tehditlere bir gözdağı vermek için 1937 yılında Trakya Manevraları'nı düzenlemeye karar vermiştir. Kırklareli, Tekirdağ ve Edirne illerini kapsayan tatbikata 200 bin asker katılmıştır. Senaryoya göre Meriç boyunca saldıran hayali düşman kuvvetleri Kıyıköy, Vize'den çıkartma yapan birliklerce desteklenmiş ve Türk birliklerine saldırmıştır. Tatbikata Bulgaristan, Fransa, Irak, İngiltere, İran, Romanya, Yunanistan ve Yugoslavya askeri temsilcileri katılmıştır.[325]

Özel hayatı

Doğum tarihi

Atatürk'ün kesin doğum tarihi bilinmemektedir. Kendisi de bilmiyordu. Miladi takvim 26 Aralık 1925'ten sonra Türkiye'de kullanılmaya başlanmıştır, doğum tarihi konusundaki karışıklık ise Osmanlı döneminde kullanılan iki takvimden doğmuştur. Bu dönemde kullanılan Hicri takvim ve Rumi takvimin ortak noktaları, Atatürk'ün kaydedilen doğum yılı olan 1296'nın yanında hicri veya rumi olduğunun belirtilmemesi, miladi takvimde ay ve yıla bağlı olarak 1880 veya 1881 yılından hangisine denk geldiğinin kesin olarak bulunmasını zor hale getirmiştir.[326] Faik Reşit Ünat araştırmaları sırasında Zübeyde Hanım'ın Selanik'teki komşularını ziyaret etmiş ve bu konuda sorular sormuştur. Aldığı cevaplar çelişmektedir, bazı komşular Atatürk'ün bir ilkbahar gününde doğduğunu söylerken bazı komşular ise kış günü (Ocak veya Şubat) olduğunu iddia etmişlerdir. Atatürk'ün kendisi, annesinin ona bir bahar gününde doğduğunu söylediğini, kız kardeşi Makbule Atadan ise annesinin ona Mustafa Kemal'in fırtınalı bir gecede doğduğunu söylediğini ifade etmişlerdir. Enver Behnan Şapolyo Zübeyde Hanım'ın 23 Kânunievvel 1296'da doğduğunu söylediğini belirterek Atatürk'ün 23 Aralık 1880'de doğduğunu öne sürmüş, Şevket Süreyya Aydemir ise bu tarihin 4 Ocak 1881 olduğunu iddia etmiştir. Şişli Atatürk Müzesi'nde gösterimde bulunan Atatürk'ün son nüfus cüzdanının üzerinde doğum tarihi kısmında 1881 görülebilir haldedir.[326] 1882 doğumlu olan Ali Fuat Cebesoy Şişli'deki evinde kendisinin "*Rauf Bey'le ben senin ağabeyin sayılırız. Çünkü ikimiz de senden birer yaş büyüğüz.*" diye konuşmasını kaynak göstererek "1881 tevellütlü" olduğunu yazmıştır.[327]

Kurtuluş Savaşı'nın başlangıcı kabul edilen 19 Mayıs tarihinin Atatürk'ün doğum günü olarak kabulü tarihçi Reşit Saffet Atabinen'in bir jestinin sonucudur. Atabinen'in ulusun doğuşu üzerine yaptığı bir jest 19 Mayıs'ın önemini iyi şekilde yansıttığı için Atatürk'ün takdirini kazanmıştır. İzleyen günlerde bir öğretmenin, planladıkları "Gazi Günü" için Atatürk'ün doğum gününü sorması üzerine Atatürk tam tarihi bilmediğini söylemiş ve Gazi Günü için 19 Mayıs'ı önermiştir. Tevfik Rüştü Aras, Atatürk ile yaptıkları günler süren bir araştırmadan sonra doğum tarihi aralığını 10 Mayıs ve 20 Mayıs arasına daralttıklarını söyler. Atatürk bu araştırmadan sonra "Neden 19 Mayıs olmasın?" demiştir. Bu tarih resmî olarak halka ve diplomatik kanallarca diğer ülkelere bildirilmiştir. Ancak bu tarih ilginç bir durum yaratmıştır, 1881 yılının 19 Mayıs günü, Rumi takvimde 1297 yılına denk gelmektedir ancak kaydedilmiş doğum tarihi Rumi 1296 yılıdır. Rumi 1296 yılı 13 Mart 1880 ile 12 Mart 1881 arasında sürmüştür, bu sebeple alternatif olarak Atatürk'ün doğum tarihi 19 Mayıs 1880 olabilir. Bu sebeplerle ne tarih ne de yıl genel kabul görmemiştir. Mustafa Kemal Derneği eski başkanı Muhtar Kumral 13 Mart 1958'deki bir basın konferansında Atatürk'ün doğum tarihini Atatürk'ün kız kardeşi Makbule Atadan'ın sözlerine dayanarak 13 Mart 1881 olarak belirlediklerini söylemiştir. Ancak Miladi 13 Mart 1881, Rumi 1 Mart 1297'ye denktir, Atatürk'ün doğum yılı ise 1296 olarak kayda geçmiştir, bu sebeple geçerlilik iddiası zan altındadır.[326]

1940 yılında Türkiye Cumhuriyeti Posta İdaresi'nce bastırılan ve Atatürk'ün doğum tarihinin 1880 olarak gözüktüğü posta pulu.

Atatürk'ün Rumi 1296'da doğduğuna ilişkin kayıt bulunsa da, Atatürk'ün doğum gününü net olarak söyleyebilmek için gerekli miktarda kayıt bulunmamaktadır. Atatürk'ün doğum günü Miladi 1880 veya 1881'e denk geliyor olabilir. Atatürk'ün doğum günü, kendi onayıyla resmî olarak 19 Mayıs olarak belirlenmiştir. Bu gün Türk Kurtuluş Savaşı'nın başlangıcı olması sebebiyle önem verdiği bir gündür.[326]

Nüfus cüzdanı

27 Mart 1923 tarihinde Ankara Nüfus Müdürlüğünce verilen nüfus cüzdanına göre, Boy: *Orta*, Saç: *Sarı*, Kaş: *Sarı*, Göz: *Mavi*, Burun: *Adeta*, Ağız: *Adeta*, Bıyık: *Sarı*, *kesik*, Sakal: *Tıraş*, Çene: *Uzunca*, Çehre: *Uzunca*, Renk: *Beyaz*, Alamet-i farika-i tabiiye: *Tam*, İsim ve şöhreti: *Müşir Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri*, Tarih ve mahall-i veladeti: *Selanik*, *1296*, Pederinin ismiyle mahall-i ikameti: *Tüccardan müteveffa Ali Rıza Efendi*, Validesinin ismiyle mahall-i ikameti: *Müteveffiye Zübeyde Hanımefendi*, Sanat ve sıfat ve hizmet ve intihab selahiyeti: *TBMM Reisi ve Başkumandan*, Müteehhil ve zevcesi müteaddid olup olmadığı: *Bir zevcesi vardır*, Derecat ve sunuf-ı askeriyesi: *Müşir*, İkametgâh ise *Hacı Bayram Mahallesi 161/1* idi.[328]

Soyadı Kanunu'ndan sonra Atatürk'ün nüfus hüviyet cüzdanları

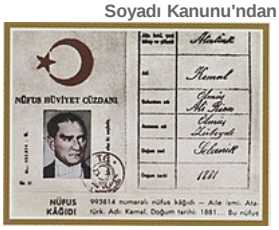

993.814-B seri ve 51 sıra numaralı nüfus hüviyet cüzdanı.

993.815-B seri ve 51 sıra numaralı nüfus hüviyet cüzdanı.

24 Kasım 1934 tarih ve 2587 sayılı Kemal öz adlı Cümhur Reisimize verilen soyadı hakkında kanun ile Gazi'ye Atatürk[329][330] soyadının verilmesinden sonra yenilenmiş nüfus cüzdanlarından "993.814-B seri ve 51 sıra numaralı" cüzdanda Adı: *Kemal*, Soyadı: *Atatürk*; "993.815-B seri ve 51 sıra numaralı" cüzdanda Adı: *Kamâl*, Soyadı: *Atatürk*, Meslek ve İçtimai vaziyeti: *Reisicumhur*, Medeni hâli: *Evli değildir*, nüfus kütüğüne yazılı olduğu yeri ise *Ankara Vilâyeti Çankaya Mahallesi Hane No. 139, Cilt: No. 56 ve Sahile No. 49* olarak yazılmıştır.

Ayrıca Atatürk'ün nüfus kaydı 27 Ocak 1933 tarihinde "Gaziantep Bey Mahallesi" olarak değiştirilmiştir.[331][332]

Nüfus ve Vatandaşlık İşleri Genel Müdürlüğü'nün websitesinde yapılan sorgulamada, TC kimlik no: *10000000146*, kayıtlı olduğu il: *Gaziantep*, ilçe: *Şahinbey*, mahalle: *Bey*, cilt no: *10*, aile sıra no: *44*, birey sıra no: *1*, adı: *Gazi Mustafa Kemal*, soyadı: *Atatürk*, baba adı: *Ali Rıza Bey*, anne adı: *Zübeyde Hanım*, doğum yılı: *1881*, cinsiyeti: *Erkek* olarak gözükmektedir.

Doğum yeri

Atatürk; Islahhane Caddesi, Koca Kasım Paşa Mahallesi, Selanik, Osmanlı Devleti'nde (Bugünkü Apostolu Pavlu Caddesi No: 75, Aya Dimitriya Mahallesi, Selanik, Yunanistan) bugün müze olan 3 katlı, 3 odalı ve pembe boyalı evde doğdu. Şerafettin Turan'ın kitabında "Ahmet Subaşı ya da Hatuniye Koca Kasımpaşa Semti" olarak geçmektedir.[334]

Ancak Atatürk'ün üvey kız kardeşi Ruhiye Hanım'ın torunu Ferhat Babür'ün aktardığına göre Atatürk'ün doğduğu ev olarak bilinen ve yandaki fotoğrafta da gösterilen evdeki Selanik Konsolosluğu binası, Atatürk'ün doğduğu ev değildir. O ev, Zübeyde Hanım'ın ikinci kocası, yani Atatürk'ün üvey babası Ragıp Bey'in evidir.[335]

"Atatürk'ün evi" Apostolu Pavlu Cad. No: 71, Aya Dimitriya Mah., Selanik, Yunanistan[333]

Adı ve soyadı

Mustafa adını babası Ali Rıza Efendi kendi dedesinin adı olduğundan dolayı vermiştir. Çünkü Ali Rıza Efendi'nin babasının adı olan Ahmed adı ağabeylerinden birisine verilmişti.[336] Mustafa'ya neden Kemal isminin verildiğine yönelik ise çeşitli iddialar vardır. Afet İnan, bu ismi ona matematik öğretmeni Üsküplü Mustafa Efendi'nin Kemal adının anlamında olduğu gibi onun "mükemmel ve olgun" olduğunu göstermek için verdiğini söylemiştir.[337] Ali Fuat Cebesoy ise bu adı matematik öğretmeninin onu kendisinden ayırt etmek için koyduğunu belirtir.[338] Atatürk'ün bir biyografisini yazmış olan yazar Andrew Mango ise Mustafa'nın bu adı Namık Kemal'in adında "Kemal" bulunduğu için kendisinin koyduğunu iddia etmektedir.[339]

1921-1934 yılları arasında Gazi Mustafa Kemal unvan ve adıyla veya sadece Gazi unvanıyla anılan Mustafa Kemal'e 21 Haziran 1934 tarih ve 2525 sayılı Soyadı Kanunu'nun kabulünden sonra TBMM tarafından çıkarılan 24 Kasım 1934 tarih ve 2587 sayılı Kemal öz adlı Cümhur Reisimize verilen soyadı hakkında kanun ile Atatürk soyadı verilmiştir.[329][330] Yine aynı kanuna göre "Atatürk" soyadı veya öz adı başka kimse tarafından alınamaz, kullanılamaz.[340]

Gazi Mustafa Kemal'e Atatürk soyadı biraz yardımla Saffet Arıkan'ın armağanıdır. Soyadı Kanunu'nun çıkarıldığı sıralarda Mustafa Kemal Paşa için 14 soyadı adayı belirlenmiş, bunların arasından Atatürk soyadı, Naim Hazım Onat'ın tavsiyesi üzerine Mustafa Kemal Paşa'nın seçtiği soyadı olmuştur. Önerilen diğer soyadları şunlardır: Etealp, Arız, Ulaş, Yazır, Emen, Çogaş, Salış, Begit, Ergin, Tokuş, Beşe, Türkata (Türkatası). Saffet Arıkan'ın bulduğu soyadı Türkata ve Türkatası soyadıdır. Çankaya'da yapılan toplantıda liste okunduktan sonra Mustafa Kemal Paşa orada bulunan Naim Hazım Onat'a, "Siz ne dersiniz?" diye sormuş, Onat da şu cevabı vermiştir: "Türkata ve Türkatası kelimeleri gerek yazılışta gerek söylenişte bana biraz tuhaf geliyor. Arkadaşlar, biliyorsunuz tarihimizde Atabey unvanı vardır.

Anlamı da askerlikte müşavir, hoca demektir. Bu unvanı taşıyan birçok Türk büyüğü vardır. Biz de Türk'e her alanda atalık etmiş, Türklüğü kurtarmış, istiklaline kavuşturmuş olan büyük Gazi'mize Atatürk diyelim. Bu bana şivemize de daha munis, daha uygun gibi geliyor." Bunun üzerine Gazi, Atatürk soyadını benimsemiştir.[341]

Atatürk, Mustafa Kemal adını askeriyede faaliyet gösterdiği yıllar içindeki gelişimi ve başarılarından mütevellit hak ettiği *Bey* (1911), *Paşa* (1916) ve *Gazi* (1921) unvanlarıyla birlikte kullandı ve hem yaşadığı dönemde hem de ölümünden sonra o adla tanınır oldu; cumhurbaşkanlığına seçildiği 1923'ten, kendisine Atatürk soyadının verildiği 1934'e dek gazete gibi medya organlarında ona sıkça "Gazi" denerek hitap edilirdi. 1935'te, Soyadı Kanunu'ndan sonra çıkarılan nüfus cüzdanlarından ikincisinde, Arapça bir ad olan Kemal'i milliyetçi tavrı doğrultusunda Eski Türkçede "büyük kale" anlamına geldiği iddia edilen[342] Kamâl[343] adıyla değiştirdi. 1934 ve 1935'te çıkarılan iki nüfus cüzdanına da Mustafa adı yazılmadı.

Atatürk'ün Kemal yerine kullandığı adla ilgili olarak Atatürk hayatta iken Anadolu Ajansı tarafından şöyle bir açıklama yapılmıştır:

> "İstihbaratımıza nazaran, Atatürk'ün taşıdığı Kamâl adı Arapça bir kelime olmadığı gibi, Arapça Kemal kelimesinin delâlet ettiği manada da değildir. Atatürk'ün muhafaza edilen öz adı, Türkçe 'ordu ve kale' manasında olan Kamâl'dır. Son 'â' üstündeki tahfif işareti 'l'i yumuşattığı için, telâffuz hemen hemen Arapça 'Kemal' telâffuzuna yaklaşır."[344]

Ancak doğrudan doğruya *kale* ve *ordu* anlamına gelen kamâl sözcüğüne sözlüklerde rastlanılmamaktadır. Özbekçenin açıklamalı bir sözlüğü olan *O'zbek tilining izohli lug'ati* adlı sözlükte qamal sözcüğünün tanımında bu iki sözcük birlikte geçmektedir: Şehir, kale, ordu vb.ni teslim olmaya zorlamak amacıyla düşman koşunlarını kuşatmaya alma ve bu durumda tutma; kuşatma, muhasara.[345] Aynı sözcük Kazakçada "kale" ve "sur" anlamlarına gelmektedir.[346]

İlgi alanları

Mersin Deniz Müzesi'nde sergilenmekte olan, Atatürk'ün kendi el yazısıyla aldığı jeoloji notları.

Kitap okumayı, müzik dinlemeyi, dans etmeyi, ata binmeyi ve yüzmeyi severdi. Tavla ve bilardo oynamak hoşuna giderdi. Zeybek oyunlarına, güreşe, Rumeli türkülerine ilgi duyuyordu. Sakarya adını verdiği atına ve köpeği Foks'a çok değer verirdi. Bir yaveri zengin bir kitaplık oluşturan Atatürk'ü boş zamanlarında elinden tarihle ilgili kitapları düşürmeyen biri olarak anlatır. Başka meselelerle ilgilenmek yerine gereğinden fazla tarihi kitap okuyor olmasına bozulan bir politikacının ona "Kitap okuyarak mı Samsun'a çıktın?" demesi üzerine Atatürk şu yanıtı verir: "Ben çocukken fakirdim. İki kuruş elime geçince bunun bir kuruşunu kitaba verirdim. Eğer böyle olmasaydı, bu yaptıklarımın hiçbirini yapamazdım."[347] Çankaya Köşkü'nde sık sık devlet adamlarının, sanatçıların, bilim adamlarının, dostların davet edildiği, ülke sorunlarının da konuşulduğu akşam yemekleri verilirdi. Temiz ve düzenli giyinmeye önem verirdi. Doğayı çok severdi. Sıkça Orman Çiftliği'ne gider, modern tarıma geçiş amacıyla yürütülen çalışmalara bizzat katılırdı. İleri derecede Fransızca ve az Almanca biliyordu.[348]

Atatürk Çankaya Köşkü'ndeki kütüphanede, 16 Temmuz 1929.

Afet İnan; öğretmeni olan İsviçreli antropolog Profesör Eugène Pittard'ın, kendisine doktora tezi olarak verdiği "*Türk Milletinin Özellikleri*" konusunda Atatürk'ten yardım istedi. Atatürk; Afet İnan'ın önce kendi görüşlerini yazmasını ve fikirlerini daha sonra belirteceğini söyledi. Afet İnan'ın uzun çalışmasına karşılık, Atatürk kurşun kalemle, iki küçük not kâğıdı üzerine kendi tanımını yaptı.[333]

1939'da dönemin antropoloji alanında en saygın akademik yayın organlarından *Revue anthropologique*'de Pittard'ın Atatürk hakkındaki uzun bir makalesi çıktı. Derginin bu sayısı böylece Atatürk'ün anısına ayrılmış ve makale kapakta yer etmişti. Fransızca yazının başlığı "Antropolojiyi ve Tarihöncesini Canlandıran Devlet Adamı: Kemal Atatürk" idi. Bu makale Eugene Pittard'ın yıllarca Türkiye'de gözlemlediği bilimin evrimi ve Atatürk'ün bilime olan derin tutkusu üzerineydi.[349] Atatürk Hitit uygarlığı hakkındaki kazıların tutkulu bir takipçisiydi. Eugene Pittard, Atatürk'ün direktifleri ile Anadolu'nun birçok yerinde kazılara başlandığını ve çok önemli bulgular ortaya konulduğunu kaydediyordu.[350] Tarihçi İlber Ortaylı'ya göre her ne kadar zaman zaman Mustafa Necati gibi eğitimci kimseler çıksa da millî eğitim konusuyla CHP'de ilgilenen tek kişi Mustafa Kemal idi.[351]

Şahsi ilişkileri

Ali Rıza Bey ve Zübeyde Hanım'ın Fatma (1872-1875), Ahmet (1874-1883), Ömer (1875-1883), Mustafa (Kemal Atatürk) (1881-1938), Makbule (Boysan, Atadan) (1885-1956) ve Naciye (1889-1901) adında altı çocukları oldu.[352] Fatma dört, Ahmet dokuz, Ömer sekiz yaşlarında iken o senelerde salgın olan difteri, o zamanki adıyla kuşpalazı hastalığından öldüler. En küçük kardeş Naciye, Mustafa Kemal'in Harp Okulu'nu bitirdiği sene, on iki yaşındayken verem hastalığına yakalanıp öldü. Makbule Hanım 1956 yılına kadar yaşadı.

Makbule Atadan ve Salih Bozok'a göre, küçük Mustafa 12 yaşındayken Binbaşı Rüknettin'in 8 yaşındaki kızı Müjgân'a âşık olmuştur. Makbule Atadan'a göre ikinci aşkı Hatice olmuş ve Hatice'nin annesi müdahale ederek ilişkisini kesmiştir. Ardından Selanik Askeri komutanı Şevki Paşa'nın 12 yaşındaki kızı Emine (Emine Arık)'ye matematik dersi verirken âşık olmuştur. Bunun dışında Selanik'teyken Rum asıllı tüccar Eftim Karinte'nin kızı Eleni Kriyas'a âşık olduğu söylendiyse de kanıtlanmamıştır.

Mustafa Kemal genç bir asker olarak Çanakkale Savaşı'ndan sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun son padişahı Vahdettin'in kızı Sabiha Sultan'a üçüncü taraflar aracılığı ile evlenme teklifinde bulundu. Sabiha Sultan, Mustafa Kemal Paşa'nın evlilik talebinden yakın dostlarına sonraki senelerde bahsederken hadiseyi doğrulayarak amcası Abdülmecid Efendi'nin oğlu şehzade Ömer Faruk Efendi'ye âşık olduğu için izdivaç teklifini geri çevirdiğini açıkladı. Sabiha Sultan o günlerden 40 yıl sonra, Türkiye Cumhuriyeti başbakanlığı yapan ve ortanca kızı Hanzade Sultan'ın dünürü olan Suat Hayri Ürgüplü'ye yazdırdığı hatıratta şu ifadeleri kullandı: "Evet, istemiş. Benimle konuşmuş değildir ama ben çekindim ve istemedim. Zira, önümde hiç de iyi örnek olmayan Enver Paşa ile Naciye Sultan'ın hayatı vardı. Sonra, tanınmış ...bir kumandanla aile hayatı kurabileceğime inancım yoktu."[353]

Millî Mücadele döneminde Ankara İstasyon Binası'nda ve eski Çankaya Köşkü'nde Zübeyde Hanım'ın ikinci eşi Ragıp Bey'in yeğeni Fikriye Hanım ile birlikte yaşıyordu.[354] Verem hastası olan Fikriye Hanım tedavi olması için Almanya'ya gittikten sonra 29 Ocak 1923'te İzmir'in sayılı zenginlerinden Uşakizade Muammer Bey'in kızı Latife Hanım ile evlendi.

Mustafa Kemal'e âşık olan Fikriye Hanım, onun Latife Hanım'la evliliğini öğrenince Türkiye'ye geri dönmüştür ve ilk işi köşke gitmek olmuştur. Ancak Latife Hanım onun geldiğini görünce Atatürk'e haber vermeden yavere emir verir ve onu köşkten yaka paça attırır. Bunun üzerine Fikriye Hanım'ın Çankaya Köşkü'nde tabanca ile intihar ettiği söylenir. 1924'te yapılan Sonbahar Seyahati sırasında Latife Hanım'la kavga eden Mustafa Kemal Paşa Erzurum'dan İsmet Paşa'ya telgraf çekerek boşanacağını bildirdi. Ancak az sonra yaverleri Salih Bey (Bozok) ve Kılıç Ali Bey'in aracılığıyla boşanmasından vazgeçti.[355][356] Bu evlilik 5 Ağustos 1925 tarihine dek sürdü.[357]

Atatürk ve eşi Latife Hanım, 1923

Atatürk'ün manevi evlatları Abdurrahim Tuncak, Afife, Zehra Aylin, Rukiye Erkin, Nebile İrdelp, Sabiha Gökçen, Afet İnan, Sığırtmaç Mustafa ve Ülkü Adatepe'dir.[358]

1916 yılında Bitlis Rus işgalinden kurtarıldığı yıllarda 16. Kolordu Komutanı Mirliva (Tuğgeneral) Mustafa Kemal Paşa, savaşta bütün aile fertlerini kaybeden ve kimsesi kalmayan Abdurrahim'i evlatlık edindi. Abdurrahim bakılması için İstanbul'a annesi Zübeyde Hanım ve kız kardeşi Makbule'nin yanına gönderildi.[359][360] Zehra Aylin veya Zehra Mehmet; (Amasyalı Mehmet'in kızı), 1936 yılında Londra'dan ekspres treniyle Paris'e yolculuk ederken Amiens yakınlarında trenden düşerek öldü. Sabiha Gökçen ise ilk Türk kadın pilot[361] ve dünyanın ilk kadın savaş pilotu[362] oldu.

Medyayı oynat

Atatürk manevi kızı Ülkü ile gül bahçesinde, 12 Eylül 1936.

Dinî inancı

Ana madde: Mustafa Kemal Atatürk'ün dinî inancı

Atatürk'ün dinî inancı, onun söylemleri ile cumhurbaşkanlığı dönemindeki sosyal ve politik uygulamaları esas alınarak farklı biçimlerde yorumlanmaktadır. Kimi araştırmacılar onun dine ilişkin söylemlerinin dönemsel olduğunu vurgulamakta ve bu konuyla alakalı olumlu görüşlerinin 1920'lerin başlarıyla kısıtlı olduğunu belirtmektedirler.[363] Atatürk'ün dini inancı hakkında farklı kaynaklar, farklı çıkarımlarda bulunmuştur.[364] Bazı kaynaklar Müslüman olduğunu belirtirken,[365][366][367] diğer kaynaklar agnostik,[368] deist[369][370] veya ateist[371][372][373] olduğunu iddia etmektedir.[374][375]

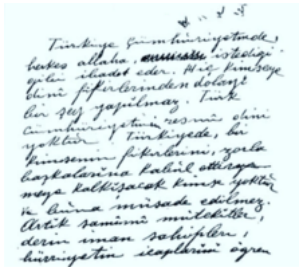

Atatürk: "Türkiye Cumhuriyeti'nde herkes Allah'a istediği gibi ibadet eder. Hiç kimseye dinî fikirlerinden dolayı bir şey yapılmaz. Türk Cumhuriyeti'nin resmî dini yoktur. Türkiye'de, bir kimsenin fikirlerini zorla başkalarına kabul ettirmeye kalkışacak kimse yoktur ve buna müsaade edilmez. Artık samîmî mutekitler, derin iman sahipleri, hürriyetin icaplarını öğren."

Bir sözünde dini "lüzumlu bir müessese" olarak gördüğünü ifade eden Atatürk, başka sözlerinde de İslam için "bizim dinimiz" ve "büyük dinimiz" gibi ifadeler kullanmıştır.[376] Ayrıca Kur'an için "şanı büyük" ve "en eksiksiz kitap", Muhammed için "peygamberimiz efendimiz hazretleri" ve "Allah'ın birinci ve en büyük kulu" demiştir.[376] 1922 ve 1923'te yaptığı iki konuşmada "Allah birdir, büyüktür." demiştir.[377]

Atatürk'ün, dini "lüzumlu bir müessese" olarak gördüğünü belirttiğine ilişkin sözüne karşın "dini olanların fakir kalmaya mahkûm oldukları" ve bu nedenle "öncelikle din anlayışını kaldırmak" gerektiğine inandığına ilişkin görüşleri için de kaynaklar mevcuttur. Kâzım Karabekir'in belirttiğine göre, Atatürk ona din ile ilgili olarak dini olanların kazanamayacağını ve fakir kalmaya mahkûm olduklarını söyleyip netice olarak önce din anlayışını kaldırmak gerektiğini söylemiş[378] ve bu sebeple Kur'an'ın anlaşılarak okunmasına önem verip Türkçeye çevrilmesini emretmiştir.[376][379] Ayrıca İslam'a ilişkin olumsuz sözleri de bulunmaktadır. Karabekir'in anlattığı üzere, Atatürk Balıkesir'de hutbe okumasına karşın daha sonra Kur'an ve Muhammed ile ilgili olumsuz sözler etmiştir.[380][381]

Ölümü

Ana madde: Mustafa Kemal Atatürk'ün ölümü ve devlet cenaze töreni

Atatürk'ün sağlık durumu 1937 yılından itibaren bozulmaya başladı. Kendisine 1938 yılı başlarında siroz teşhisi konuldu. Avrupa'dan doktorlar getirildi. Mehmet Kâmil Berk 15 Ekim 1938 tarihinden onun ölümüne değin hekimliğini yapanlardan biriydi.[382] Kötüleşen sağlığı Türk ve yabancı doktorların tedavilerine sonuç vermedi.

Cenaze töreni, 21 Kasım 1938.

Atatürk 10 Kasım 1938 sabahı saat 09.05'te İstanbul Dolmabahçe Sarayı'nda öldü. Cenazesi, gerçekleştirilen törenle Ankara'ya uğurlandı ve naaşı, 21 Kasım 1938'de burada yapılan bir törenle Ankara Etnografya Müzesi'ndeki geçici kabrine konuldu. Bundan 15 yıl sonra da 10 Kasım 1953'te kendisi için yaptırılan Anıtkabir'deki ebedi istirahatgâhında toprağa verildi. Vasiyetinde mal varlığını Türk Tarih Kurumuna ve Türk Dil Kurumuna bıraktı; Makbule Atadan'ın Çankaya'da oturmasını, Makbule Atadan'a ve manevi kızlarına maaş verilmesini ve İsmet İnönü'nün çocuklarına yükseköğrenimleri için gerekli olan desteğin verilmesini istedi.[383][384]

Anıtkabir'in panoramik bir görünümü.

Zaman dizini

Ana madde: Mustafa Kemal Atatürk kronolojisi

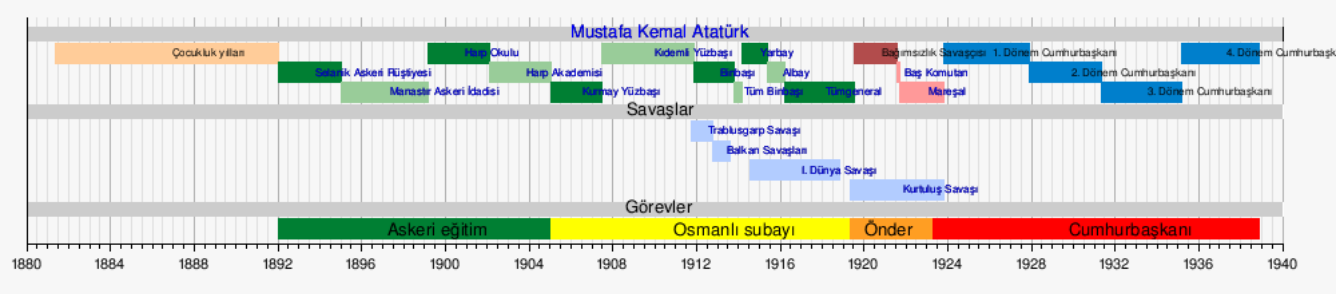

Hatırası

Ayrıca bakınız: Popüler kültürde Mustafa Kemal Atatürk, Atatürk kişi kültü ve Atatürk Anıtı

Medyayı oynat

Atatürk'e dair ilk belgesel olan *The Incredible Turk*.

Atatürk'ün günümüz kültürüne sinema, televizyon, müzik ve şiir gibi alanlarda etkileri olmuştur. Türkiye genelinde anısının yaşatılması için kimi yapılara, adreslere ve kurumlara kendisinin ismi ve unvanlarını içeren isimler verilmiştir.[385] Bunlardan bazıları; Atatürk Havalimanı, Atatürk Olimpiyat Stadyumu, Atatürk Barajı, Atatürk Köprüsü, Atatürk Orman Çiftliği, Atatürk Üniversitesi, Gazi Üniversitesi, Mustafa Kemal Üniversitesi şeklindedir. Bunun yanı sıra Atatürk'ün Samsun'a çıkışına ithafen Ondokuz Mayıs Üniversitesi ve 100. doğum yıl dönümüne ithafen Yüzüncü Yıl Üniversitesi gibi hatırlatıcı isimler de kullanılmıştır.

Türkiye'nin her il ve ilçe merkezinde Atatürk anıtları ve resmî kurumlarının girişinde Atatürk heykeli, büstü veya maskı vardır. Bunun yanı sıra bütün resmî makam odalarında ve birçok resmî çalışma ofisinde Atatürk büstü, maskı, portreleri veya fotoğrafları, takvimleri, kalemlikleri vb. süs eşyaları vardır. Ayrıca Türkiye'de Atatürk rozeti, Atatürk imzası bulunan etiket, kravat iğnesi, yüzüğü vb. Atatürk temalı süs eşyası taşıyan birçok vatandaş görmek mümkündür. 31 Temmuz 1951 tarihinde Demokrat Parti hükûmeti döneminde yürürlüğe giren ve kamuoyunda Atatürk'ü Koruma Kanunu olarak anılan Atatürk Aleyhine İşlenen Suçlar Hakkında Kanun ile Atatürk'ün hatırasına alenen hakaret etmek ve Atatürk'ü temsil eden heykel, büst, abide vb. objeleri tahrip etmek veya kirletmek suç sayılmıştır.[386] Bu kanun aynı zamanda ifade özgürlüğü konusunda eleştirilere de maruz kalmıştır.

İtalyan heykeltıraş Pietro Canonica tarafından İstanbul'da Taksim Meydanı için yapılmış olan Cumhuriyet Anıtı.

Türkiye'deki bütün resmî ve özel okullarda bir Atatürk köşesi bulundurulması zorunludur. Ayrıca ilköğretim ve lise kitaplarının başında ve her sınıfta da Atatürk portresi bulunmalıdır. Bunun yanı sıra örgün eğitimin bütün aşamasında Atatürk sevgisi ve inkılapları ayrı bir ders olarak ya da bazı derslerin bir bölümü olarak işlenir.

19 Mayıs tarihi Türkiye Cumhuriyeti, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti ile Türkiye'nin yurt dışı temsilciliklerinde Atatürk'ü Anma, Gençlik ve Spor Bayramı olarak her yıl kutlanan bir millî bayramdır. Atatürk'ün ölüm yıl dönümü olan 10 Kasım tarihinde ölüm saati olan sabah 09.05'te Türkiye Cumhuriyeti, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti ve Türkiye'nin yurt dışı temsilciliklerinde bir dakika boyunca halkın büyük bölümü saygı duruşunda bulunur, araçlar durur ve kesintisiz korna çalarlar.

Atatürk'ü Ahmed eş-Şerif es-Senusi (sol) ve Selahaddin Eyyubi (sağ) ile bir Müslüman kahraman olarak tasvir eden kartpostal.

Artvin yöresine ait bir halk oyunu olan ve eskiden "Artvin Barı" olarak bilinen, 1936 yılında Atatürk'ün karşısında oynanan yöresel oyun Atatürk'ün çok beğenmesi üzerine Atabarı olarak adlandırılmıştır.[387][388][389]

Cumhuriyet dönemindeki ilk kâğıt paralar Türkiye'nin kendi merkez bankası henüz olmadığından 1927'de İngiltere'de basılmıştır.[i] Bu yılda basılan 1, 5 ve 10 lirada Atatürk'ün portresi filigranda gözükmekteydi. Diğer paralarda ise Atatürk hem filigranda hem de ön yüzdeki portre yerleştirmeye uygun alanda gözükmektedir. 1937'de tedavüle giren ilk Latin harfli paraların hepsinde ise Atatürk portreleri bulunmaktaydı.[390]

1925'te çıkarılan yasa gereği mevcut reis-i cumhur portreleri paralarda yer alıyordu.[391] Atatürk'ün ölümünden sonra paralarda yer alan portreler yeni reis-i cumhur İsmet İnönü'nün portreleri ile değiştirildi. İnönü'nün bu icraatı bazı kesimler tarafından Atatürk'e saygısızlık olarak yorumlandı.[391]

Anıtkabir'de Atatürk'ün ruhuna dua okuyanlar.

1952 yılında yürürlüğe giren 5. emisyon banknotlarında yaşayan kişilerin paraya portrelerinin basılması durdurulmuş ve tekrar bütün Türk paralarının ön yüzüne Atatürk portresi basılmaya başlanmıştır.[392][393] Bunun yanı sıra Cumhuriyet altınlarının ön yüzünde Atatürk kabartması bulunur.

Dünyanın çeşitli ülkelerinde Atatürk anısına anıtlar dikilmiştir. Avustralya'nın başkenti Canberra'da, Meksika'nın başkenti Meksiko'da, Venezuela'nın başkenti Caracas'ta, Küba'nın başkenti Havana'da, Şili'nin başkenti Santiago'da, Romanya'nın başkenti Bükreş'te, Kazakistan'ın başkenti Nur-Sultan'da, Azerbaycan'ın başkenti Bakü'de, Kuzey Makedonya'nın batısındaki Merkez Jupa köyünde, Japonya'nın Kuşimoto kasabasında ve İsrail'de Osmanlılardan kalma bir tren istasyonunun bulunduğu Beerşeba'da bu anıtlardan bazıları görülebilmektedir. Atatürk'ün adının verildiği meydan, bulvar, cadde ve yolların birkaçı Tunus'un aynı adı taşıyan başkentinde, Pakistan'ın başkenti İslamabad'da, Bangladeş'in başkenti Dakka'da, Hindistan'ın başkenti Yeni Delhi'de, Özbekistan'ın başkenti Taşkent'te, Belçika'nın Visé şehrinde ve Dominik Cumhuriyeti'nin başkenti Santo Domingo'dadır.

Meksika'daki Atatürk anıtı.

Radikal seküler reformlarına rağmen, Atatürk İslam dünyasında geniş çapta popülerliğini sürdürdü.[394] Hristiyan güçlerin işgaline karşı yeni, tamamen bağımsız bir Müslüman ülkenin kurucusu olduğu ve Batı emperyalizmine karşı mücadelede galip geldiği için hatırlanıyor.[394] Öldüğünde, Tüm Hindistan Müslüman Birliği onu "İslam dünyasında gerçekten büyük bir kişilik, büyük bir general ve büyük bir devlet adamı" olarak övdü, hatırasının "tüm dünyadaki Müslümanlara cesaret, azim ve mertlik ile ilham vereceğini" açıkladı.[394]

Atatürk'ün hayranları, onun I. Dünya Savaşı'ndaki düşmanı Britanyalı devlet adamı Winston Churchill ve II. Dünya Savaşı'nda Türkiye ile ittifak aramış Alman nasyonal sosyalist diktatör Adolf Hitler'den[395][396] Amerika Birleşik Devletleri başkanları Franklin D. Roosevelt ve John F. Kennedy'ye kadar geniş bir yelpazeyi oluşturur.[397] Atatürk sömürgeci güçlerin egemenliğinde kalmış üçüncü dünya ülkelerinde çeşitli liderlerce bağımsızlığın öncüsü olarak saygı gördü ve rol model alındı. İranlı çağdaşı Rıza Şah Pehlevi, Hindistan Başbakanı Cevahirlal Nehru, Tunus Cumhurbaşkanı Habib Burgiba ve Mısır Cumhurbaşkanı Enver Sedat bunlardan birkaçıydı.[398][399][400] Pakistanlı şair ve filozof Muhammed İkbal ve Bangladeş'in ulusal şairi Kadı Nazrul İslam Atatürk'ün onuruna şiirler yazdı. 1935 yılında İstanbul'da düzenlenen Uluslararası Kadınlar Birliği Kongresi'ne katılan Mısırlı milliyetçi-feminist lider Hüda Şaravi, Atatürk'e şunları söyledi: "*Türkler size Atatürk yani Türklerin babası ismini verdiler. Ben ise size 'Ataşark' yani 'Şarkın Babası' demek istiyorum.*"[401]

Tunus'ta Mustafa Kemal Atatürk Caddesi'ni gösteren levha.

Birleşmiş Milletler'in UNESCO örgütü, "olağanüstü bir reformcu olduğunu göz önünde tutarak, özellikle sömürgecilik ve emperyalizme karşı en önce açılan savaşların ilk liderlerinden biri olduğunu kabul ederek, dünya ulusları arasında karşılıklı anlayışın, sürekli barışın kurulması için çalışmalarının olağanüstü bir örnek olduğunu ve tüm yaşamı boyunca insanlar arasında hiçbir renk, din ve ırk ayrımını gözetmeden, bir uyum ve iş birliği çağının doğacağına olan inancını anımsatarak, eylemlerini her zaman barış, uluslararası anlayış ve insan haklarına saygı yönünden yapmış" Atatürk'ü, 100. doğum yılı olan 1981'i tüm ülkelerin oy birliğiyle "Atatürk Yılı" olarak kabul ederek onurlandırmıştır.[402][403]

Türk Ulusal Hareketi'ne muhalefet etmiş ve İtilaf Devletleri'yle iş birliği yapmış gazeteci Ali Kemal, Atatürk'ü "çete reisi, haydut" olarak niteledi, Britanyalı devlet adamı Lord Balfour ise Atatürk için "tüm korkunç Türklerin en korkuncu" (*most terrible of all the terrible Turks*) yorumunda bulundu.[404] Kurtuluş Savaşı'ndan sonra ülkenin geleceği için yaşanan iç siyasal mücadelede General Kâzım Karabekir ve entelektüel Halide Edib Adıvar gibi kimseler Atatürk ile yollarını ayırarak onun radikal reform programını ve otoriter liderliğini eleştirdi. Tekkeleri kapatılmış tarikat şeyhleri ve genel olarak din adamlarından bazıları, Said Nursî dahil, onu Deccal ile kıyasladı.[405]

Yapıtları

- *Takımın Muharebe Tâlimi*, Selanik Asır Matbaası, Selanik, 1908 (Almancadan çeviri).
- *Cumalı Ordugâhı - Süvâri: Bölük, Alay, Liva Tâlim ve Manevraları*, Selanik, 1909.
- *Ta'biye ve Tatbîkat Seyahati*, Selanik Askeri Matbaası, 1911.
- *Bölüğün Muharebe Tâlimi*, 1912 (Almancadan çeviri).
- *Ta'biye Mes'elesinin Halli ve Emirlerin Sûret-i Tahrîrine Dâir Nasâyih*, Edirne Sanayi Mektebi Matbaası, 1916.
- *Ta'lîm ve Terbiye-i Askeriyye Hakkında Nokta-i Nazarlar*, Edirne Sanayi Mektebi Matbaası, 1916.
- *Zâbit ve Kumandan ile Hasb-ı Hâl*, Minber Matbaası, 1918.
- *Nutuk*, Türk Tayyare Cemiyeti, Ankara, 1927.
- *Vatandaş için Medeni Bilgiler*, Milliyet Matbaası, İstanbul, 1930.
- *Geometri*, 1937.

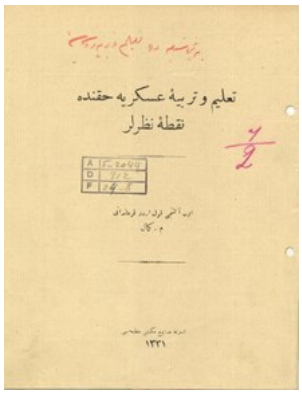

Atatürk'ün 1916'da 16. Kolordu Kumandanı iken yazdığı *Ta'lîm ve Terbiye-i Askeriyye Hakkında Nokta-i Nazarlar*.

Atatürk'ün ayrıca, 1915-1918 yılları arasında Anafartalar, Doğu Cephesi ve Karlsbad'daki hatıralarını yazdığı günlükleri de bulunmaktadır. Bunlardan *Anafartalar Muharebatı'na Ait Tarihçe*, Türk Tarih Kurumu tarafından kitap olarak yayımlanmıştır. 1908-1938 yılları arasında Atatürk'ün imza attığı, yazdığı, söylediği kişisel notları dahil her şeyin toplandığı *Atatürk'ün Bütün Eserleri* adlı bir ansiklopedi de Kaynak Yayınları tarafından hazırlanmaktadır.

Atatürk'ün başarılarının ve kaleme aldığı eserlerin en önemli dayanaklarından biri de kitap okuma tutkusudur. Örneğin, sonraları dünya barışı ve insan hakları konularında önderler arasında yer alacak bir kimse olan H. G. Wells, 1921 yılında İngilizce olarak 1208 sayfalık *İnsanlık Tarihi* adlı bir kitap yayımlar. Bu kitap Atatürk tarafından kısa sürede okunur, değerlendirilir ve Türkiye'de yayımlandıktan sonra *Nutuk*'ta yer alır.[406] Yine 1756 yılında toplam 5 cilt olarak Fransızca basılan *Hunlar, Türkler ve Moğollar* kitabı da onun okuduğu kitaplar arasındadır.

Atatürk tarafından kurulan kurumlar

Kapatılan ya da ismi değiştirilen kurumları gösterir.

Kurum Adı	Kuruluş Tarihi	Konum
Anadolu Ajansı	6 Nisan 1920	Ankara
Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekaleti	2 Mayıs 1920	Ankara
Çocuk Esirgeme Kurumu	30 Haziran 1921	Ankara
İzmir Enternasyonal Fuarı	17 Şubat 1923	İzmir
Diyanet İşleri Başkanlığı	3 Mart 1924	Ankara
Türkiye İş Bankası	26 Ağustos 1924	İstanbul
Orman Çiftliği	1925	Ankara
Ankara Hukuk Fakültesi	5 Kasım 1925	Ankara
Anadolu Sigorta	1 Nisan 1925	İstanbul
Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası	1 Mayıs 1925	-
Devlet İstatistik Enstitüsü	26 Nisan 1926	Ankara
Devlet Demiryolları ve Limanları İdare-i Umumiyesi	1927	Ankara
Merkez Hıfzıssıhha Enstitüsü	27 Mayıs 1928	Ankara
Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti	12 Nisan 1931	Ankara
Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası	3 Ekim 1931	Ankara
Halkevleri	19 Şubat 1932	Ankara
Türk Dili Tetkik Cemiyeti	12 Temmuz 1932	Ankara
Ziraat Okulları ve Yüksek Ziraat Enstitüsü	1933	Ankara
Devlet Havayolları	20 Mayıs 1933	İstanbul
Sümerbank	11 Temmuz 1933	-
Türkkuşu	3 Mayıs 1935	Ankara
Etibank	14 Haziran 1935	-
Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü	14 Haziran 1935	Ankara
Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi	14 Haziran 1935	Ankara
Elektrik İşleri Etüd İdaresi	24 Haziran 1935	Ankara
Türkiye Şeker Fabrikaları	6 Temmuz 1935	Ankara
Bursa Merinos Fabrikası	2 Şubat 1938	Bursa

[407]

Notlar

a. **^** Millî Mücadele'nin önde gelen 14 paşasına verilmiş unvandır. "Halaskâr" kurtarıcı demektir.

b. **^** CHP 1. Olağanüstü Kurultayı, Atatürk'ün ölümünden sonra, 26 Aralık 1938'de toplandı. Bu kurultayda Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, "değişmez genel başkanlığa" seçildi. Kurultay ayrıca, Atatürk'ü "Ebedi Şef" ilan etti.

c. **^** Doğum: **Ali Rıza oğlu Mustafa**; 1890'lardan 1911'e kadar: **Mustafa Kemal**; 1911'den 1916'ya kadar: **Mustafa Kemal *Bey***; 1916'dan 1921'e kadar: **Mustafa Kemal *Paşa***; 1921'den 1934'e kadar: ***Gazi* Mustafa Kemal *Paşa***; 1934-1935'te: **Kemal Atatürk**; 1935'ten sonra: **Kamâl Atatürk**. Ömrünün çok büyük bir kısmında taşıdığı Mustafa Kemal adıyla tanınır ve yâd edilir. *Time* dergisi 19 Mayıs 1941 tarihli sayısında şunu yazdı: "Yedi İsimli Adam. Bu sarışın, mavi gözlü, şen külhanbeyinin Kamâl Atatürk olarak ölmeden önce yedi ismi vardı."[3] Bakınız: Adı ve soyadı.

d. **^** Atatürk'ün doğum günü bilinmemektedir. 19 Mayıs, Samsun'da Millî Mücadele'nin başlatıldığı gün olması hasebiyle onun sembolik doğum günüdür. Bunun yanı sıra, Atatürk'ün 1880 yılında doğduğu da öne sürülmüştür. Bakınız: Doğum tarihi.

e. **^** Detaylı bilgi için Doğum tarihi başlığına bakınız.

f. **^** Andrew Mango'ya göre "Bu tarih (*15 Ekim 1911*) Mustafa Kemal'in İzmir yakınındaki Urla karantina istasyonundan Salih'e (Bozok) gönderdiği 17 Ekim 1911 tarihli mektubunda belirtiliyor. Ayrıca 22 Mayıs 1912 tarihinde Ayn Mansur, Bingazi'den (Abdül) Kerim'e gönderilen başka bir mektupta tekrarlanıyor, (ATASE, 1911-1912 Osmanlı-İtalyan Harbi, s. 134)." George W. Gawrych ise ayrılma tarihini 4 Ekim 1911 olarak belirtmiştir.[67]

g. **^** Mango dört,[170] Gawrych ise altı kez[168] padişah huzuruna çıktığını belirtmektedir.

h. **^** 1941 yılındaki 1. Coğrafya Kurultayında Ege ismi, coğrafi adlandırmalarda standartlaşmayı sağlamak için resmi olarak seçilmiş ve bu sayede yaygınlaşmıştır.[233]

i. **^** 30 Haziran 1930 tarihinde Resmî Gazete'de 1715 sayılı Merkez Bankası Kanunu yayımlanmış, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası 3 Ekim 1931 tarihinde faaliyete geçmiştir.

Kaynakça

Özel

1. **^** "Künyesi" (https://web.archive.org/web/20160712134120/http://www.kho.edu.tr/hakkinda/harbiyeli_ataturk/kunye.html). *kho.edu.tr*. Kara Harp Okulu. 12 Temmuz 2016 tarihinde kaynağından (http://www.kho.edu.tr/hakkinda/harbiyeli_ataturk/kunye.html) arşivlendi. Erişim tarihi: 23 Kasım 2016.
2. **^** ***a b c d*** Ortaylı 2018, s. 86.
3. **^** "TURKEY: Door to Dreamland" (https://web.archive.org/web/20071223172709/https://time.com/time/magazine/article/0,9171,765567-3,00.html). *Time*. 19 Mayıs 1941.
4. **^** Webster, *The Turkey of Atatürk: Social Process in the Turkish Reformation*, 260
5. **^** Doğan, *Formation of factory settlements within Turkish industrialization and modernization in 1930s: Nazilli printing factory*
6. **^** Türkiye Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı. "Aydın – Historical Ruins" (https://web.archive.org/web/20070907003309/http://www.kultur.gov.tr/EN/BelgeGoster.aspx?17A16AE30572D313679A66406202CCB09837F9A3538A2623). T.C. Hükûmeti. 7 Eylül 2007 tarihinde kaynağından (http://www.kultur.gov.tr/EN/BelgeGoster.aspx?17A16AE30572D313679A66406202CCB09837F9A3538A2623) arşivlendi. Erişim tarihi: 28 Ağustos 2020. "Nazilli cotton print factory was established over an area of 65.000 m2 on the Nazilli Bozdoğan highway. It is the "first Turkish cotton print factory" the foundation of which was laid on August 25th, 1935 and which was opened by Atatürk with great ceremony. (Nazilli Basma Fabrikası Nazilli-Bozdoğan kara yolu üzerinde 65.000 m²lik alana kuruldu. 25 Ağustos 1935 tarihinde temeli atılan ve Atatürk'ün büyük bir törenle açtığı "ilk Türk basma fabrikası"dır.)"
7. **^** "History of Turkish Aeronautical Association" (https://web.archive.org/web/20071219112235/http://www.thk.org.tr/yeni/tarihce/tarihceeng.htm). 19 Aralık 2007 tarihinde kaynağından (http://www.thk.org.tr/yeni/tarihce/tarihceeng.htm) arşivlendi. Erişim tarihi: 28 Ağustos 2020.
8. **^** "Skylife" (https://web.archive.org/web/20060824210219/http://www.thy.com/en-INT/skylife/archive/en/2000_1/konu10.htm#1). 24 Ağustos 2006 tarihinde kaynağından (http://www.thy.com/en-INT/skylife/archive/en/2000_1/konu10.htm#1) arşivlendi. Erişim tarihi: 28 Ağustos 2020.
9. **^** "Nuri Demirağ Aircraft Factory" (https://web.archive.org/web/20120721214917/http://www.nuridemirag.com/fotograf.asp). Nuridemirag.com. 21 Temmuz 2012 tarihinde kaynağından (http://www.nuridemirag.com/fotograf.asp) arşivlendi. Erişim tarihi: 28 Ağustos 2020.
10. **^** Stone, Norman „Talking Turkey“. National Interest, Güz 2000, sayı 61.
11. **^** Eastham, *The Turkish Development Plan: The First Five Years*, 132–136
12. **^** ***a b*** Cunbur, Müjgân (2004). *Türk dünyası edebiyatçıları ansiklopedisi*. Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı. ISBN 9751612810. "Babası Ali Rıza Efendi (doğ. 1839), annesi Zübeyde Hanımdır. Baba dedesi Hafız Ahmet Efendi, 14-15. yüzyılda Anadolu'dan göç ederek Makedonya'ya yerleşen Kocacık Yörüklerindendir."
13. **^** ***a b*** Kartal, Numan (2002). *Atatürk ve Kocacık Türkleri*. T.C. Kültür Bakanlığı. "Aile Selânik'e Manastır ilinin Debrei Bâlâ sancağına bağlı Kocacık bucağından gelmişti. Ali Rıza Efendi'nin doğum yeri olan Kocacık bucağı halkı da Anadolu'dan gitme ve tamamıyla Türk, Müslüman Oğuzların Türkmen boylarındandırlar."
14. **^** Dinamo, Hasan İzzettin (1986). *Kutsal İsyan: Millî Kurtuluş Savaşı'nın Gerçek Hikâyesi, 2. cilt*. Tekin Yayınevi.
15. **^** Itzkowitz, Norman; Volkan, Vamık D. (1998). *Ölümsüz Atatürk*. Bağlam Yayınları. s. 37. ISBN 975-7696-97-8. "dipnot no. 6 (Atay, 1980, s. 17)"
16. **^** ***a b*** Mango 1999, ss. 31-32.
17. **^** Ernest Jackh *The Rising Crescent*, Goemaere Press, 2007, s. 31, *Turkish mother and Albanian father* (http://books.google.com.tr/books?id=Pxs-DAIVxqYC&printsec=frontcover&dq=The+Rising+Crescent&hl=tr&ei=bI7GTNu-J4i8vgPS0dzQDw&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=1&ved=0CCcQ6AEwAA#v=onepage&q=Turkish%20mother&f=false) 31 Mart 2012 tarihinde Wayback Machine sitesinde arşivlendi (https://web.archive.org/web/20120331151631/http://books.google.com.tr/books?id=Pxs-DAIVxqYC&printsec=frontcover&dq=The+Rising+Crescent&hl=tr&ei=bI7GTNu-J4i8vgPS0dzQDw&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=1&ved=0CCcQ6AEwAA#v=onepage&q=Turkish%20mother&f=false).
18. **^** Isaac Frederick Marcosson, *Turbulent years*, Ayer Publishing, 1969, s. 144. (http://books.google.com.tr/books?id=399LkTqBLdAC&printsec=frontcover&dq=inauthor:%22Isaac+Frederick+Marcosson%22&hl=tr&ei=inXGTMnzJYSuvgPPvLTZDw&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=1&ved=0CCcQ6AEwAA#v=onepage&q=Ali%20Riza&f=false) 13 Ekim 2012 tarihinde Wayback Machine sitesinde arşivlendi (https://web.archive.org/web/20121013073622/http://books.google.com.tr/books?id=399LkTqBLdAC&printsec=frontcover&dq=inauthor:%22Isaac+Frederick+Marcosson%22&hl=tr&ei=inXGTMnzJYSuvgPPvLTZDw&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=1&ved=0CCcQ6AEwAA#v=onepage&q=Ali%20Riza&f=false).
19. **^** ***a b c d e*** "Atatürk, Kemal." *Encyclopædia Britannica Ultimate Reference Suite.* Chicago: Encyclopædia Britannica, 2011.
20. **^** Mango 1999, s. 31.
21. **^** *Türk Dili: Dil ve Edebiyat Dergisi, 493-498. sayılar* (1993), Türk Dil Kurumu, s. 135
22. **^** Sevtap Gamsız, T.C. İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük, 2012 İstanbul, s. 12
23. **^** Mango 1999, s. 32.
24. **^** Cunbur, Müjgân (2004). *Türk dünyası edebiyatçıları ansiklopedisi*. Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı. s. 1. ISBN 9751612810. "Anne Zübeyde Hanım, Sangüllü Hacı Sofu soyundan Varyemezoğlu İbrahim Feyzullah Efendinin kızıydı. 1857 yılında doğan Zübeyde, henüz on dört yaşında iken evlendi. Ailesi, Selânik civarındaki Langaza beldesine gelip yerleşen Anadolu Türk Zübeyde Hanım'la evlenmişti."

25. ^ Kutay, Cemal. *Atatürk'ün Beraberinde Götürdüğü Hasret: Türkçe İbadet: Ana Dilimizle Kulluk Hakkı, 1. cilt* (1998), Aksoy Yayıncılık, s. 130
26. ^ "19 Mayıs: Ata'nın doğum günüm dediği tarih" (https://web.archive.org/web/20120518214732/http://www.ntvmsnbc.com/id/25096543). ntvmsnbc. 18 Mayıs 2012 tarihinde kaynağından (http://www.ntvmsnbc.com/id/25096543) arşivlendi. Erişim tarihi: 20 Ağustos 2011.
27. ^ Tuğlacı, Pars. *Çağdaş Türkiye, 1. cilt* (1987), Cem Yayınevi, s. 2
28. ^ Aydemir, Şevket Süreyya (Mart 2011). "Zübeyde". *Tek Adam (1963), Cilt I* (32. özel bas.). Ankara: Remzi Kitabevi. s. 30. 978-975-14-0670-5.
29. ^ *Atatürkçü düşünce* (1992), Atatürk Araştırma Merkezi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 696 (http://books.google.com.tr/books?ei=VK-uTdv5OYHrOZyR7eMB&ct=result&id=m41pAAAAMAAJ&dq=Haf%C4%B1z+Mehmet+Efendi%27nin+mahalle+mektebi&q=sorunu+onun+da+g%C3%B6nl%C3%BCn%C3%BC+alacak+bi%C3%A7imde%2C+%C5%9Fu+%C5%9Fekilde+%C3%A7%C3%B6zd%C3%BC.+Mustafa+%C3%B6nce%2C+t%C3%B6renlerle+mahalle+mektebine+ba%C5%9Flad%C4%B1#search_anchor) 4 Haziran 2012 tarihinde Wayback Machine sitesinde arşivlendi (https://web.archive.org/web/20120604114159/http://books.google.com.tr/books?ei=VK-uTdv5OYHrOZyR7eMB&ct=result&id=m41pAAAAMAAJ&dq=Haf%C4%B1z+Mehmet+Efendi%27nin+mahalle+mektebi&q=sorunu+onun+da+g%C3%B6nl%C3%BCn%C3%BC+alacak+bi%C3%A7imde%2C+%C5%9Fu+%C5%9Fekilde+%C3%A7%C3%B6zd%C3%BC.+Mustafa+%C3%B6nce%2C+t%C3%B6renlerle+mahalle+mektebine+ba%C5%9Flad%C4%B1#search_anchor).
30. ^ Baba, İmran. *Културните взаимодействия на Балканите и турската архитектура. Международен симпозиум 17-19 май 2000, Шумен-България* (2001), Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, s. 24 (http://books.google.com.tr/books?ei=v7CuTduFHYKaOtSVyeQB&ct=result&id=3vLVAAAAMAAJ&dq=Atat%C3%BCrk+1888+baba&q=1+888+y%C4%B1l%C4%B1nda+Atat%C3%BCrk%27%C3%BCn+babas%C4%B1+Ali+R%C4%B1za+Efendi%27nin+%C3%B6l%C3%BCm%C3%BC+%C3%BCzerine+ailenin%2C+bu+evden#search_anchor) 4 Haziran 2012 tarihinde Wayback Machine sitesinde arşivlendi (https://web.archive.org/web/20120604114603/http://books.google.com.tr/books?ei=v7CuTduFHYKaOtSVyeQB&ct=result&id=3vLVAAAAMAAJ&dq=Atat%C3%BCrk+1888+baba&q=1+888+y%C4%B1l%C4%B1nda+Atat%C3%BCrk%27%C3%BCn+babas%C4%B1+Ali+R%C4%B1za+Efendi%27nin+%C3%B6l%C3%BCm%C3%BC+%C3%BCzerine+ailenin%2C+bu+evden#search_anchor).
31. ^ Mango 1999, s. 36.
32. ^ Aydemir, Şevket Süreyya. *Tek adam* (1963), Remzi Kitabevi, s. 44
33. ^ Bayhan, Fatih. *Gölgesinde Mustafa Kemal büyüten kadın Zübeyde Hanım* (2008), Pegasus Yayınları, s. 78
34. ^ İzmir Ticaret Odası, *Atatürk'ün Evi - Bir ulusun geleceğinin doğduğu yer*, y.y, t.y.:
35. ^ Mango 1999, ss. 36-37.
36. ^ "Atatürk'ün Hayatı Öğrenim Hayatı" (https://web.archive.org/web/20160304201611/http://www.kho.edu.tr/atasayfa/index.htm). Kara Harp Okulu. 4 Mart 2016 tarihinde kaynağından (http://www.kho.edu.tr/atasayfa/index.htm) arşivlendi. Erişim tarihi: 20 Ağustos 2011.
37. ^ **a** **b** Mango 1999, s. 43.
38. ^ Cebesoy 2000, s. 27.
39. ^ Mango 1999, s. 44.
40. ^ Mango 1999, ss. 45-46.
41. ^ Mango 1999, s. 46.
42. ^ **a** **b** Celâl Erikan, *Komutan Atatürk*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1972, s. 72.
43. ^ "KRONOLOJİ 1881 - 1912 Yılları" (https://web.archive.org/web/20150909233641/http://www.ataturk.net/kronoloji/1881.html). ataturk.net. 9 Eylül 2015 tarihinde kaynağından (http://www.ataturk.net/kronoloji/1881.html) arşivlendi. Erişim tarihi: 20 Ağustos 2011.
44. ^ Erikan, Celal (Mayıs 2006). "Ek IV - Notlar". *Komutan Atatürk (1964)* (IV. Baskı bas.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. s. 782. 975-458-288-2. "Okullardan kışın çıkışının nedeni Yunan Savaşı'ndan başlanarak kısa öğretim yılları uygulanmasındandır."
45. ^ Mango 1999, s. 48.
46. ^ **a** **b** Mango 1999, s. 52.
47. ^ **a** **b** **c** **d** **e** **f** T.C. Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Yayınları, *Türk İstiklâl Harbine Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri*, Genkur. Basınevi, Ankara, 1972, s. 1-17.
48. ^ Erikan, Celal (Mayıs 2006). "IV. Suriye'de Başlayan Görev". *Komutan Atatürk (1964)* (IV. Baskı bas.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. ss. 61-67. 975-458-288-2.
49. ^ Cebesoy 2000, ss. 117-119.
50. ^ Kâzım Karabekir (Haz: Faruk Özerengin), *İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909*, Emre Yayınları, İstanbul, 1994, s. 322.
51. ^ **a** **b** **c** Erikan, Celal (Mayıs 2006). "V. Mustafa Kemal Selanik'te". *Komutan Atatürk (1964)* (IV. Baskı bas.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. ss. 69-82. 975-458-288-2.
52. ^ Rachel Simon (1999). 'Reformlara Başlangıç: Mustafa Kemal Libya'da.' Jacob M. Landau (Yay. Haz.) (1999).*Atatürk ve Türkiye'nin Modernleşmesi*, İstanbul: Sarmal, ISBN 975-8304-18-6 (s. 39-48) içinde. s. 40.
53. ^ Rachel Simon, *a.g.e.*, s. 46.
54. ^ Türker, Şule (16 Ocak 2003). "Tek korkusu uçağa binmekti" (https://web.archive.org/web/20150705004217/http://www.gazetevatan.com/tek-korkusu-ucaga-binmekti-3482-yasam/). Gazetevatan. 5 Temmuz 2015 tarihinde kaynağından (http://www.gazetevatan.com/tek-korkusu-ucaga-binmekti-3482-yasam/) arşivlendi. Erişim tarihi: 3 Temmuz 2015.
55. ^ Akın, Sunay (2009). *Ay Hırsızı* (https://web.archive.org/web/20190209232034/https://www.cayyolu.com.tr/haber/Ataturk-ucaga-neden-hic-binmedi/41436). İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları. s. 120. ISBN 9789944887526. 9 Şubat 2019 tarihinde kaynağından (http://www.cayyolu.com.tr/haber/Ataturk-ucaga-neden-hic-binmedi/41436) arşivlendi. Erişim tarihi: 3 Temmuz 2015.
56. ^ "Marmara'nın altındaki 34 yıllık sır" (https://web.archive.org/web/20150705025534/http://gundem.bugun.com.tr/marmaranin-altindaki-34-yillik-sir-haberi/71828). 5 Temmuz 2015 tarihinde kaynağından (http://gundem.bugun.com.tr/marmaranin-altindaki-34-yillik-sir-haberi/71828) arşivlendi. Erişim tarihi: 5 Temmuz 2015.
57. ^ Türkiye Diyanet Vakfı İslâm ansiklopedisi, 31. cilt (2006), Türkiye Diyanet Vakfı, s. 340 (http://books.google.com.tr/books?ei=yOhCTvKpN9S38gPW1fS4CQ&ct=result&id=wNbXAAAAMAAJ&dq=istanbul+genelkurmay+karargah%C4%B1+atat%C3%BCrk&q=27+Eyl%C3%BCl+1911+%C4%B0stanbul%27da+Genelkurmay+Kararg%C3%A2h%C4%B1%27na+al%C4%B1nmas%C4%B1#search_anchor) 4 Haziran 2012 tarihinde Wayback Machine sitesinde arşivlendi (https://web.archive.org/web/20120604120555/http://books.google.com.tr/books?ei=yOhCTvKpN9S38gPW1fS4CQ&ct=result&id=wNbXAAAAMAAJ&dq=istanbul+genelkurmay+karargah%C4%B1+atat%C3%BCrk&q=27+Eyl%C3%BCl+1911+%C4%B0stanbul%27da+Genelkurmay+Kararg%C3%A2h%C4%B1%27na+al%C4%B1nmas%C4%B1#search_anchor).
58. ^ **a** **b** **c** Ortaylı 2018, s. 79.
59. ^ **a** **b** Roux 2018, s. 439.
60. ^ **a** **b** **c** Ortaylı 2018, s. 80.
61. ^ **a** **b** Mango 1999, s. 101.
62. ^ **a** **b** Zürcher 2010, s. 127.
63. ^ Mango 1999, s. 103.
64. ^ Ortaylı 2018, s. 84.
65. ^ Ortaylı 2014, s. 128.
66. ^ **a** **b** **c** Ekinci 2014, s. 235.
67. ^ **a** **b** **c** **d** Gawrych 2013, s. 25.
68. ^ Tuğlacı, Pars. *Çağdaş Türkiye, 1. cilt* (1987), Cem Yayınevi, s. 14
69. ^ Mango 1999, s. 104.
70. ^ **a** **b** Mango 1999, ss. 104-105.
71. ^ Bozok, Salih (Nisan 2001). Dündar, Can (Ed.). *Yaveri Atatürk'ü Anlatıyor* (https://web.archive.org/web/20200521170322/https://books.google.com/books?id=_kA0CgAAQBAJ&pg=PT47&lpg=PT47&dq=Resuldefne&source=bl&ots=3G6cNGfdRY&sig=ACfU3U15mbFV5k5yc7RAjfKZakIXI3Hr3g&hl=tr&sa=X&ved=2ahUKEwir_d_N0p3oAhXNlHIEHVNrAq0Q6AEwAHoECAkQAQ#v=onepage&q=Resuldefne&f=false). İstanbul: Doğan Kitapçılık. 21 Mayıs 2020 tarihinde kaynağından (https://books.google.com/books?id=_kA0CgAAQBAJ&pg=PT47&lpg=PT47&dq=Resuldefne&source=bl&ots=3G6cNGfdRY&sig=ACfU3U15mbFV5k5yc7RAjfKZakIXI3Hr3g&hl=tr&sa=X&ved=2ahUKEwir_d_N0p3oAhXNlHIEHVNrAq0Q6AEwAHoECAkQAQ#v=onepage&q=Resuldefne&f=false) arşivlendi. Erişim tarihi: 15 Mart 2020.
72. ^ **a** **b** Mango 1999, s. 105.
73. ^ **a** **b** Ortaylı 2014, s. 129.
74. ^ *Turco-Italian War 1911-12*, The Encyclopedia Americana (1954). cilt 27, s. 175-177.
75. ^ Mango 1999, s. 106.
76. ^ **a** **b** Mango 1999, s. 107.
77. ^ Gawrych 2013, s. 26.
78. ^ **a** **b** **c** Mango 1999, s. 109.
79. ^ **a** **b** **c** Gawrych 2013, s. 28.

30. ^ **a** **b** Gawrych 2013, ss. 27-29.
31. ^ **a** **b** **c** **d** Ortaylı 2018, s. 87.
32. ^ Roux 2018, s. 448.
33. ^ **a** **b** Mango 1999, s. 111.
34. ^ **a** **b** Ortaylı 2014, s. 127.
35. ^ Zürcher 2010, s. 128.
36. ^ **a** **b** Şıvgın, Hale. "Mustafa Kemal'in İlk Savaşı" (https://web.archive.org/web/20150704130901/http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-10/mustafa-kemalin-ilk-savasi). *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. **IV** (10). Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu. 4 Temmuz 2015 tarihinde kaynağından (http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-10/mustafa-kemalin-ilk-savasi) arşivlendi. Erişim tarihi: 3 Temmuz 2015.
37. ^ Mango 1999, s. 110.
38. ^ Ortaylı 2014, s. 130.
39. ^ Mango 1999, ss. 111-114.
40. ^ Mango 1999, s. 114.
41. ^ Mango 1999, s. 116.
42. ^ Zürcher 2010, ss. 128-129.
43. ^ Mango 1999, ss. 116-117.
44. ^ **a** **b** **c** **d** **e** Zürcher 2010, s. 129.
45. ^ **a** **b** Gawrych 2013, s. 31.
46. ^ Mango 1999, s. 117.
47. ^ **a** **b** Gawrych 2013, s. 32.
48. ^ **a** **b** **c** Mango 1999, s. 118.
49. ^ **a** **b** **c** **d** Mango 1999, s. 119.
50. ^ **a** **b** Mango 1999, ss. 119-120.
51. ^ **a** **b** **c** Zürcher 2010, s. 131.
52. ^ Mango 1999, s. 121.
53. ^ **a** **b** **c** Mango 1999, s. 122.
54. ^ **a** **b** **c** Ortaylı, İlber (27 Ekim 2013). "Başkomutanın Sofya yılları" (https://web.archive.org/web/20160306112222/http://www.milliyet.com.tr/baskomutanin-sofya-yillari/ilber-ortayli/pazar/yazardetay/27.10.2013/1782859/default.htm). Milliyet. 6 Mart 2016 tarihinde kaynağından (http://www.milliyet.com.tr/baskomutanin-sofya-yillari/ilber-ortayli/pazar/yazardetay/27.10.2013/1782859/default.htm) arşivlendi. Erişim tarihi: 3 Temmuz 2015.
55. ^ **a** **b** **c** Mango 1999, s. 126.
56. ^ **a** **b** Ortaylı 2014, s. 146.
57. ^ **a** **b** Mango 1999, s. 129.
58. ^ **a** **b** Gawrych 2013, s. 36.
59. ^ Gawrych 2013, ss. 36-37.
60. ^ Ortaylı 2014, ss. 146-147.
61. ^ Gawrych 2013, s. 37.
62. ^ **a** **b** Mango 1999, s. 133.
63. ^ Mango 1999, s. 134.
64. ^ **a** **b** Gawrych 2013, s. 40.
65. ^ Ortaylı 2018, s. 120.
66. ^ **a** **b** **c** Mango 1999, s. 137.
67. ^ **a** **b** Ortaylı 2018, s. 123.
68. ^ **a** **b** **c** Mango 1999, s. 141.
69. ^ Mango 1999, s. 142.
70. ^ Ortaylı 2018, s. 126.
71. ^ **a** **b** Mango 1999, s. 143.
72. ^ **a** **b** **c** **d** **e** Mango 1999, s. 144.
73. ^ Gawrych 2013, ss. 43-44.
74. ^ Gawrych 2013, s. 44.
75. ^ Mango 1999, s. 146.
76. ^ E. Semih Yalçın; Salim Koca (2005). *Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya geçişi* (https://web.archive.org/web/20200521173433/https://books.google.com/books?id=bENpAAAAMAAJ). Berikan Yayınevi. 21 Mayıs 2020 tarihinde kaynağından (https://books.google.com/books?id=bENpAAAAMAAJ) arşivlendi. Erişim tarihi: 24 Ocak 2020.
77. ^ **a** **b** Mango 1999, s. 149.
78. ^ Gawrych 2013, s. 45.
79. ^ Mango 1999, s. 150.
80. ^ Esenkaya, Ahmet. "Çanakkale Savaşları Sırasında Türk Basınında Mustafa Kemal" (https://web.archive.org/web/20200322170516/http://acikerisim.lib.comu.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/COMU/1175/Ahmet_Esenkaya_Bildiri.doc?sequence=1). *www.comu.edu.tr*. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi. 22 Mart 2020 tarihinde kaynağından (http://acikerisim.lib.comu.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/COMU/1175/Ahmet_Esenkaya_Bildiri.doc?sequence=1) arşivlendi. Erişim tarihi: 15 Mart 2020.
81. ^ Görgülü, İsmet (1995). "Çanakkale Zaferi ve Atatürk" (https://web.archive.org/web/20200319174934/https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/20711). *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*. **4** (16). s. 498. 19 Mart 2020 tarihinde kaynağından (https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/20711) arşivlendi. Erişim tarihi: 15 Mart 2020.
82. ^ Birinci, Necat (1988). *Ruşen Eşref Ünaydın* (https://web.archive.org/web/20200521150101/http://earsiv.sehir.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11498/38538/001615306001.pdf?sequence=1) (PDF) (1988 bas.). Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı. s. 5. 21 Mayıs 2020 tarihinde kaynağından (http://earsiv.sehir.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11498/38538/001615306001.pdf?sequence=1) (PDF) arşivlendi. Erişim tarihi: 15 Mart 2020.
83. ^ Arıkan, Zeki. "YENİ GÜNÜN MÜSABAKASINDA MUSTAFA KEMAL PAŞA" (https://web.archive.org/web/20200319174938/https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/20749). *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*. **3** (11). s. 255. 19 Mart 2020 tarihinde kaynağından (https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/20749) arşivlendi. Erişim tarihi: 15 Mart 2020.
84. ^ Zürcher 2010, s. 132.
85. ^ Mango 1999, s. 151.
86. ^ Mango 1999.
87. ^ Gawrych 2013, s. 49.
88. ^ Mango 1999, s. 153.
89. ^ Gawrych 2013, s. 48.
90. ^ Mustafa Kemal (2011) [1916]. *Taktik Meselesinin Çözümü ve Emirlerin Yazılmasına İlişkin Öğütler* (https://web.archive.org/web/20200717022122/http://ataturkicimizde.com/wp-content/TaktikMeselesinin.pdf) (PDF) (3 bas.). Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Yayınları. ISBN 978-975-409-601-9. 17 Temmuz 2020 tarihinde kaynağından (http://ataturkicimizde.com/wp-content/TaktikMeselesinin.pdf) (PDF) arşivlendi. Erişim tarihi: 16 Temmuz 2020.
91. ^ Gawrych 2013, s. 50.
92. ^ Mango 1999, s. 157.
93. ^ Mango 1999, s. 158.
94. ^ **a** **b** Gawrych 2013, ss. 51-52.
95. ^ Mango 1999, s. 159.
96. ^ Falih Rıfkı Atay, Çankaya (2010), "Bir komplo", s. 116, Pozitif Yayınları, ISBN 978-975-6461-05-5
97. ^ Mango 1999, s. 164.
98. ^ Mango 1999, ss. 159-160.
99. ^ Mango 1999, s. 163.
100. ^ Mango 1999, ss. 162-164.
101. ^ **a** **b** **c** **d** **e** Gawrych 2013, ss. 57-60.
102. ^ Mango 1999, s. 165.
103. ^ Mango 1999, s. 168.
104. ^ Mango 1999, ss. 172-175.
105. ^ M.K. Paşa Filistin ve Suriye Cephesinde (http://en.calameo.com/read/002333863e1f6474d3df4)
106. ^ Mango 1999, ss. 176-178.
107. ^ *J. Blanco Villalta, Atatürk, Çey. Fatih Özsu, Ankara, 1982, Syf. 225.
108. ^ Mango 1999, s. 178.
109. ^ Hikmet Bayur, '1918 Bırakışmasından Az Önce Mustafa Kemal Paşa'nın Başyaver Naci Bey Yolu ile Padişaha Bir Başvurması', *Belleten*, C.XXI, Sayı: 84, Ekim 1957, s. 561-565, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, C.IV, Türk Tarih Kurumu Basınevi, Ankara, 1991, s. 13-14 (Türk İnkılâp Enstitüsü Arşivi: 63/17436)
110. ^ Gawrych 2013, ss. 60-61.
111. ^ **a** **b** Zekeriya Türkmen, *Mütareke döneminde Ordunun Durumu ve Yeniden Yapılanması (1918-1920)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2001, s. 45-50.
112. ^ **a** **b** **c** Mango 1999, ss. 189-191.

53. ^ "Ulukışla ve Kuvayı Milliye" (https://web.archive.org/web/20131203051149/http://en.calameo.com/books/0023338634884d9ccafef). 3 Aralık 2013 tarihinde kaynağından (http://en.calameo.com/books/0023338634884d9ccafef) arşivlendi. Erişim tarihi: 19 Mayıs 2013.
54. ^ a b c d Gawrych 2013, ss. 62-63.
55. ^ Mango 1999, s. 196.
56. ^ Mango 1999, s. 194.
57. ^ Mango 1999, s. 204.
58. ^ a b c Gawrych 2013, s. 64.
59. ^ "İBB Atatürk Müzesi - Şişli" (https://web.archive.org/web/20140925092758/http://ataturkkitapligi.ibb.gov.tr/ataturkkitapligi/index.php?dil=tr&p=3). *ibb.gov.tr*. İstanbul Büyükşehir Belediyesi. 25 Eylül 2014 tarihinde kaynağından (http://ataturkkitapligi.ibb.gov.tr/ataturkkitapligi/index.php?dil=tr&p=3) arşivlendi. Erişim tarihi: 18 Temmuz 2020.
60. ^ a b Mango 1999, s. 198.
61. ^ Mango 1999, s. 197.
62. ^ Mango 1999, ss. 201-204.
63. ^ Mango 1999, s. 205.
64. ^ Mango 1999, s. 208.
65. ^ a b c Gawrych 2013, ss. 65-66.
66. ^ Mango 1999, ss. 210-211.
67. ^ Mango 1999, ss. 213-215.
68. ^ Mango 1999, ss. 217-218.
69. ^ Falih Rıfkı Atay, Çankaya (2010), s. 202, Pozitif Yayınları, ISBN 978-975-6461-05-5
70. ^ "Mustafa Kemal'in Samsun'a Çıkışı" (https://web.archive.org/web/20160304120228/http://www.ataturk.net/mmuc/samsun.html). ataturk.net. 4 Mart 2016 tarihinde kaynağından (http://www.ataturk.net/mmuc/samsun.html) arşivlendi. Erişim tarihi: 16 Ağustos 2011.
71. ^ Atay, Mehmet. "TÜRK ULUSAL KURTULUŞ HAREKETİNİN BAŞLANGICI" (https://web.archive.org/web/20131113071221/http://www.meb.gov.tr/belirligunler/19mayis/makaleler/1919a_bakis.html). meb.gov.tr. 13 Kasım 2013 tarihinde kaynağından (http://www.meb.gov.tr/belirligunler/19mayis/makaleler/1919a_bakis.html) arşivlendi. Erişim tarihi: 9 Ağustos 2011.
72. ^ Mango 1999, s. 217.
73. ^ Atatürk, Mustafa Kemal. "Ordu ile temas" (https://web.archive.org/web/20191006062441/http://www.atam.gov.tr/nutuk/ordu-ile-temas). *Nutuk*. atam.gov.tr. 6 Ekim 2019 tarihinde kaynağından (https://www.atam.gov.tr/nutuk/ordu-ile-temas) arşivlendi. Erişim tarihi: 1 Haziran 2020.
74. ^ Mango 1999, s. 220.
75. ^ Mango 1999, s. 221.
76. ^ Mango 1999, s. 222.
77. ^ a b Mango 1999, s. 224.
78. ^ Mango 1999, s. 225.
79. ^ a b Mango 1999, s. 226.
80. ^ "ERZURUM KONGRESİ (23 Temmuz - 7 Ağustos 1919)" (https://web.archive.org/web/20160201090309/http://www.ataturk.net/mmuc/amasya.html). ataturk.net. 1 Şubat 2016 tarihinde kaynağından (http://www.ataturk.net/mmuc/amasya.html) arşivlendi. Erişim tarihi: 29 Temmuz 2016.
81. ^ Mango 1999, ss. 228-229.
82. ^ Mango 1999, ss. 230-231.
83. ^ Mango 1999, ss. 231-232.
84. ^ 23 Temmuz 1919 Erzurum Kongresi, Atatürk Araştırma Merkezi web sayfası. (http://www.atam.gov.tr/index.php?Page=Nutuk&IcerikNo=42) 28 Mayıs 2008 tarihinde Wayback Machine sitesinde arşivlendi (https://web.archive.org/web/20080528042257/http://www.atam.gov.tr/index.php?Page=Nutuk&IcerikNo=42). 11 Temmuz 2009 tarihinde ulaşıldı.
85. ^ a b c Mango 1999, ss. 234-235.
86. ^ Mango 1999, ss. 235-236.
87. ^ "AMASYA GENELGESİ (BİLDİRİSİ) 21-22 Haziran 1919" (https://web.archive.org/web/20160116143903/http://www.ataturk.net/mmuc/erzurum.html). ataturk.net. 16 Ocak 2016 tarihinde kaynağından (http://www.ataturk.net/mmuc/erzurum.html) arşivlendi. Erişim tarihi: 1 Ağustos 2016.
88. ^ Mango 1999, ss. 238-239.
89. ^ Mango 1999, s. 240.
90. ^ a b Mango 1999, ss. 242-243.
91. ^ "*Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi*, "Sivas Kongresi", Prof. Dr. İlhan Güneş" (https://web.archive.org/web/20120604121333/http://books.google.com.tr/books?id=EdiFsMEMP7MC&pg=PT101&dq=sivas+kongresi+1919&hl=tr&ei=c4RKTubJGom78gPqz6TOCQ&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=4&ved=0CDYQ6AEwAw#v=onepage&q=sivas%20kongresi%201919&f=false). 4 Haziran 2012 tarihinde kaynağından (http://books.google.com.tr/books?id=EdiFsMEMP7MC&pg=PT101&dq=sivas+kongresi+1919&hl=tr&ei=c4RKTubJGom78gPqz6TOCQ&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=4&ved=0CDYQ6AEwAw#v=onepage&q=sivas%20kongresi%201919&f=false) arşivlendi. Erişim tarihi: 16 Ağustos 2011.
92. ^ "Atatürk ve ilimiz" (https://web.archive.org/web/20160402182618/http://sivas.gov.tr/ataturk-ve-ilimiz). Sivas Valiliği. 2 Nisan 2016 tarihinde kaynağından (http://www.sivas.gov.tr/ataturk-ve-ilimiz) arşivlendi. Erişim tarihi: 29 Temmuz 2016.
93. ^ a b c Mango 1999, ss. 244-245.
94. ^ Mango 1999, ss. 247-248.
95. ^ Mango 1999, ss. 250-251.
96. ^ Mango 1999, s. 259.
97. ^ a b Mango 1999, s. 260.
98. ^ ABD teklifi (http://en.calameo.com/read/0023338636d2f3c39012e).
99. ^ Mango 1999, ss. 260-263.
100. ^ "Mîsâk-ı Millî - Vikikaynak" (https://web.archive.org/web/20200724063953/https://tr.wikisource.org/wiki/Misak-%C4%B1_Mill%C3%AE). 24 Temmuz 2020 tarihinde kaynağından (https://tr.wikisource.org/wiki/Misak-%C4%B1_Mill%C3%AE) arşivlendi. Erişim tarihi: 6 Ekim 2020.
101. ^ a b Mango 1999, s. 263.
102. ^ a b Mango 1999, ss. 264-267.
103. ^ Mango 1999, ss. 268-269.
104. ^ Mango 1999, ss. 270-272.
105. ^ " "I will punish England" " (https://web.archive.org/web/20200523170001/https://trove.nla.gov.au/newspaper/article/63847988?browse=ndp%3Abrowse%2Ftitle%2FM%2Ftitle%2F75%2F1920%2F05%2F01%2Fpage%2F5313756%2Farticle%2F63847988#correctionsModal). *National Library of Australia*. 23 Mayıs 2020 tarihinde kaynağından (https://trove.nla.gov.au/newspaper/article/63847988?browse=ndp%3Abrowse%2Ftitle%2FM%2Ftitle%2F75%2F1920%2F05%2F01%2Fpage%2F5313756%2Farticle%2F63847988#correctionsModal) arşivlendi. Erişim tarihi: 20 Mayıs 2020.
106. ^ Mango 1999, ss. 273-274.
107. ^ Mango 1999, s. 275.
108. ^ Mango 1999, ss. 276-277.
109. ^ Mango 1999, ss. 278-279.
110. ^ Mango 1999, ss. 280-287.
111. ^ a b Mango 1999, ss. 288-293.
112. ^ Mango 1999, ss. 293-294.
113. ^ Falih Rıfkı Atay, Çankaya (2010), Pozitif Yayınları, s. 310-311-312, ISBN 978-975-6461-05-5
114. ^ a b "Birinci İnönü Muharebesi ve Zaferi (09-11 Ocak 1921)" (https://web.archive.org/web/20160303232935/http://www.tsk.tr/8_TARIHTEN_KESITLER/8_8_Turk_Tarihinde_Onemli_Gunler/Birinci_Inonu_Zaferi/Birinci_Inonu_Zaferi.html). Genelkurmay Başkanlığı. 3 Mart 2016 tarihinde kaynağından (http://www.tsk.tr/8_TARIHTEN_KESITLER/8_8_Turk_Tarihinde_Onemli_Gunler/Birinci_Inonu_Zaferi/Birinci_Inonu_Zaferi.html) arşivlendi. Erişim tarihi: 17 Ağustos 2011.
115. ^ a b Mango 1999, s. 299.
116. ^ "İkinci İnönü Muharebesi (23 Mart - 1 Nisan 1921)" (https://web.archive.org/web/20151120012041/http://www.tsk.tr/8_TARIHTEN_KESITLER/8_8_Turk_Tarihinde_Onemli_Gunler/Ikinci_Inonu/Ikinci_Inonu_Muharebesi.html). Genelkurmay Başkanlığı. 20 Kasım 2015 tarihinde kaynağından (http://www.tsk.tr/8_TARIHTEN_KESITLER/8_8_Turk_Tarihinde_Onemli_Gunler/Ikinci_Inonu/Ikinci_Inonu_Muharebesi.html) arşivlendi. Erişim tarihi: 17 Ağustos 2011.
117. ^ "Kütahya - Eskişehir Savaşları" (https://web.archive.org/web/20150904012304/http://www.ataturk.net/mmuc/kutahya.html). ataturk.net. 4 Eylül 2015 tarihinde kaynağından (http://www.ataturk.net/mmuc/kutahya.html) arşivlendi. Erişim tarihi: 17 Ağustos 2011.
118. ^ Turgut Özakman, Şu Çılgın Türkler (2005), Bilgi Yayınevi, 166. Baskı, s. 231-238
119. ^ "Atatürk Araştırma Merkezi - Sakarya Meydan Muharebesi'nin Yankıları (Melhâme-i Kübrâ Büyük Kan Seli veya büyük Savaş Alanı)" (https://web.archive.org/web/20110921113100/http://www.atam.gov.tr/index.php?Page=DergiIcerik&IcerikNo=807). 21 Eylül 2011 tarihinde kaynağından (http://www.atam.gov.tr/index.php?Page=DergiIcerik&IcerikNo=807) arşivlendi. Erişim tarihi: 1 Nisan 2011.

30. ^ **a b c** "SAKARYA MEYDAN MUHAREBESİ (23 AĞUSTOS-13 EYLÜL 1921)" (https://web.archive.org/web/20090627034148/http://www.tsk.tr/8_TARIHTEN_KESITLER/8_8_Turk_Tarihinde_Onemli_Gunler/Sakarya_Meydan_Muharebesi/Sakarya_Meydan_Muharebesi.htm). Genelkurmay Başkanlığı. 27 Haziran 2009 tarihinde kaynağından (http://www.tsk.tr/8_TARIHTEN_KESITLER/8_8_Turk_Tarihinde_Onemli_Gunler/Sakarya_Meydan_Muharebesi/Sakarya_Meydan_Muharebesi.htm) arşivlendi. Erişim tarihi: 26 Eylül 2011.
31. ^ "*Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi*, "Sakarya Savaşı", Prof. Dr. İlhan Güneş" (https://web.archive.org/web/20140617200536/http://books.google.com/books?id=EdiFsMEMP7MC&pg=PT174&dq=sakarya+mare%C5%9Fal+gazi&hl=en&ei=mdhHTof1L86Qswb3o8WzCQ&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=5&ved=0CD4Q6AEwBA#v=onepage&q&f=false). 17 Haziran 2014 tarihinde kaynağından (http://books.google.com/books?id=EdiFsMEMP7MC&pg=PT174&dq=sakarya+mare%C5%9Fal+gazi&hl=en&ei=mdhHTof1L86Qswb3o8WzCQ&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=5&ved=0CD4Q6AEwBA#v=onepage&q&f=false) arşivlendi. Erişim tarihi: 14 Ağustos 2011.
32. ^ **a b** "9 Eylül 1922 İzmir'in Kurtuluşu" (https://web.archive.org/web/20160304002726/http://www.tsk.tr/8_TARIHTEN_KESITLER/8_8_Turk_Tarihinde_Onemli_Gunler/Izmirin_Kurtulusu/Izmirin_Kurtulusu.htm). Genelkurmay Başkanlığı. 4 Mart 2016 tarihinde kaynağından (http://www.tsk.tr/8_TARIHTEN_KESITLER/8_8_Turk_Tarihinde_Onemli_Gunler/Izmirin_Kurtulusu/Izmirin_Kurtulusu.htm) arşivlendi. Erişim tarihi: 17 Ağustos 2011.
33. ^ Ege Denizinin Orijinal Adı Nedir? (https://web.archive.org/web/20080530061852/http://www.dzkk.tsk.mil.tr/turkce/BunlariBiliyormuydunuz/EgeDenizininOrjinalAdi.asp) (Türk Deniz Kuvvetleri)
34. ^ *Atatürk: Ben de Bir İnsanım*, Çetin Yetkin s. 14-15 (http://books.google.com/books?id=4kqEdRjWhkkC&pg=PA14&dq=atat%C3%BCrk+yunan+bayra%C4%9F%C4%B1&hl=en&ei=GIJLTon-GpHVsgbOpKT8Bg&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=1&ved=0CDAQ6AEwAA#v=onepage&q=atat%C3%BCrk%20yunan%20bayra%C4%9F%C4%B1&f=false) 15 Eylül 2014 tarihinde Wayback Machine sitesinde arşivlendi (https://web.archive.org/web/20140915202811/http://books.google.com/books?id=4kqEdRjWhkkC&pg=PA14&dq=atat%C3%BCrk+yunan+bayra%C4%9F%C4%B1&hl=en&ei=GIJLTon-GpHVsgbOpKT8Bg&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=1&ved=0CDAQ6AEwAA#v=onepage&q=atat%C3%BCrk%20yunan%20bayra%C4%9F%C4%B1&f=false).
35. ^ "Millî Mücadelede İşgal Kuvvetleri" (https://web.archive.org/web/20171018032746/http://en.calameo.com/read/0023338633a8f32697993). 18 Ekim 2017 tarihinde kaynağından (http://en.calameo.com/read/0023338633a8f32697993) arşivlendi. Erişim tarihi: 9 Eylül 2015.
36. ^ Morgan, Kenneth O. (1979). "The Downfall of the Coalition: Foreign Policy". *Consensus and Disunity: The Lloyd George Coalition Government 1918–1922* (https://archive.org/details/consensusdisunit0000morg). Oxford: Clarendon Press. ss. 302 (https://archive.org/details/consensusdisunit0000morg/page/302)-330. ISBN 0198224974.
37. ^ "İzmir'in Kurtuluşundan sonra Gönderilen ABD Savaş Gemileri" (https://web.archive.org/web/20181203130855/https://en.calameo.com/read/00233386370227ae13dd9). 3 Aralık 2018 tarihinde kaynağından (http://en.calameo.com/read/00233386370227ae13dd9) arşivlendi. Erişim tarihi: 9 Eylül 2015.
38. ^ 18 Ekim 2017 tarihinde Wayback Machine sitesinde arşivlendi (https://web.archive.org/web/20171018032902/http://en.calameo.com/read/002333863fb6e32e948b6).
39. ^ "LOZAN BARIŞ ANTLAŞMASI" (https://web.archive.org/web/20160109163845/http://www.ataturk.net/mmuc/lozan.html). Ataturk.net. 9 Ocak 2016 tarihinde kaynağından (http://www.ataturk.net/mmuc/lozan.html) arşivlendi. Erişim tarihi: 3 Ağustos 2016.
40. ^ "Lozan Barış Konferansı (24 Temmuz 1923)" (https://web.archive.org/web/20160304092759/http://www.tsk.tr/8_TARIHTEN_KESITLER/8_8_Turk_Tarihinde_Onemli_Gunler/lozan_baris_konferansi/lozan_baris_konf.html). Genelkurmay Başkanlığı. 4 Mart 2016 tarihinde kaynağından (http://www.tsk.tr/8_TARIHTEN_KESITLER/8_8_Turk_Tarihinde_Onemli_Gunler/lozan_baris_konferansi/lozan_baris_konf.html) arşivlendi. Erişim tarihi: 15 Ağustos 2011.
41. ^ Sedat Yazıcı ile Fatih Yazıcı, Tarihsellik ve Kuramsallık Arasında: 1921 ve 1924 Anayasalarında Kuvvetler Birliği/Ayrılığı Tartışması, bilig, güz 2011 59. sayı, sayfa: 248
42. ^ Taha Akyol, Atatürk'ün İhtilal Hukuku, 1. baskı, sayfa: 304
43. ^ Atatürk'ün Bütün Eserleri, cilt 14, sayfa: 328-329
44. ^ Arı İnan, Gazi Musatafa Kemal Atatürk'ün 1923 Eskişehir-İzmit Konuşmaları, sayfa: 97
45. ^ Taha Akyol, Atatürk'ün İhtilal Hukuku, 1. baskı, sayfa: 306
46. ^ Atatürk'ün Bütün Eserleri, cilt 16, sayfa: 118
47. ^ Ergil, Doğu. *Millî Mücadelenin sosyal tarihi* (1981), Turhan Kitabevi
248. ^ İstanbul'dan gazetecilere İzmit Kasrı'nda Mülakat', *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, Cilt: 14 (1922-1923), s. 273-274.
249. ^ Zürcher, Erik Jan. *Turkey: a modern history* (2004), I.B.Tauris, s. 195
250. ^ *Türk dünyası araştırmaları, 152. sayı* (2004), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, s. 131
251. ^ "Yavuz Donat, Sabah Gazetesi, 05/08/2005" (https://web.archive.org/web/20080520003726/http://arsiv.sabah.com.tr/2005/08/05/yaz27-50-110.html). 20 Mayıs 2008 tarihinde kaynağından (http://arsiv.sabah.com.tr/2005/08/05/yaz27-50-110.html) arşivlendi. Erişim tarihi: 20 Kasım 2008.
252. ^ "Atatürk Bala Milletvekili" (http://www.balabirlik.com/haber-5-ataturk-bala-milletvekili.html) Yrd. Doç. Dr. Orhan Çekiç, Atatürk Araştırma Merkezi Müdürü, Balabirlik.com
253. ^ Can Dündar, Yükselen Bir Deniz, İmge Kitabevi, S:120-145
254. ^ "Arşivlenmiş kopya" (https://web.archive.org/web/20071223172043/http://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa24.htm). 23 Aralık 2007 tarihinde kaynağından (http://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa24.htm) arşivlendi. Erişim tarihi: 12 Şubat 2008.
255. ^ Önder, Mehmet. *Atatürk'ün yurt gezileri* (1998), Türkiye İş Bankası
256. ^ İsmail Yavuz, *Mustafa Kemal'in Uçakları*, İstanbul, 2013. ISBN 978-605-360-901-8
257. ^ "TEVHİD-İ TEDRİSAT KANUNU VE MEDRESELERİN KALDIRILMASI" (https://web.archive.org/web/20150510013045/http://www.meb.gov.tr/belirligunler/10kasim/inkilaplari/egitim/tevhidi_tedrisat.htm). Millî Eğitim Bakanlığı. 10 Mayıs 2015 tarihinde kaynağından (http://www.meb.gov.tr/belirligunler/10kasim/inkilaplari/egitim/tevhidi_tedrisat.htm) arşivlendi. Erişim tarihi: 25 Nisan 2011.
258. ^ "HALİFELİĞİN KALDIRILMASI" (https://web.archive.org/web/20150103203900/http://www.meb.gov.tr/belirligunler/10kasim/inkilaplari/siyasi/halifelik.htm). Milli Eğitim Bakanlığı. 3 Ocak 2015 tarihinde kaynağından (http://www.meb.gov.tr/belirligunler/10kasim/inkilaplari/siyasi/halifelik.htm) arşivlendi. Erişim tarihi: 25 Nisan 2011.
259. ^ "Sürgündeki Hanedan" (https://web.archive.org/web/20121103060701/http://www.osmanlikulubu.com/eng/tarih-hanedan.aspx). Osmanlı Kulübü. 3 Kasım 2012 tarihinde kaynağından (http://www.osmanlikulubu.com/eng/tarih-hanedan.aspx) arşivlendi. Erişim tarihi: 25 Nisan 2011.
260. ^ "*Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi*, "Aşar Vergisinin Kaldırılması", Prof. Dr. İlhan Güneş" (https://web.archive.org/web/20140916112445/http://books.google.com/books?id=EdiFsMEMP7MC&pg=PT364&dq=a%C5%9Far+atat%C3%BCrk&hl=en&ei=NptDToWkO5Hwsga32vDMBw&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=2&ved=0CDAQ6AEwAQ#v=onepage&q=a%C5%9Far%20atat%C3%BCrk&f=false). 16 Eylül 2014 tarihinde kaynağından (http://books.google.com/books?id=EdiFsMEMP7MC&pg=PT364&dq=a%C5%9Far+atat%C3%BCrk&hl=en&ei=NptDToWkO5Hwsga32vDMBw&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=2&ved=0CDAQ6AEwAQ#v=onepage&q=a%C5%9Far%20atat%C3%BCrk&f=false) arşivlendi. Erişim tarihi: 19 Ekim 2012.
261. ^ "Şapka İktisası Hakkında Kanun" (https://web.archive.org/web/20120810000927/http://www.mevzuat.adalet.gov.tr/html/389.html). Adalet Bakanlığı. 10 Ağustos 2012 tarihinde kaynağından (http://www.mevzuat.adalet.gov.tr/html/389.html) arşivlendi. Erişim tarihi: 9 Ağustos 2011.
262. ^ "677 sayılı Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklar ile Birtakım Unvanların Men ve İlgasına Dair Kanun" (https://web.archive.org/web/20190711061120/http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.677.pdf) (PDF). mevzuat.gov.tr. 11 Temmuz 2019 tarihinde kaynağından (https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.677.pdf) (PDF) arşivlendi. Erişim tarihi: 3 Haziran 2020.
263. ^ **a b c** "Takvim, saat ve ölçülerde değişiklik" (https://web.archive.org/web/20160305011924/http://www.meb.gov.tr/belirligunler/10kasim/inkilaplari/toplumsal/takvim_saat.htm). Millî Eğitim Bakanlığı. 5 Mart 2016 tarihinde kaynağından (http://www.meb.gov.tr/belirligunler/10kasim/inkilaplari/toplumsal/takvim_saat.htm) arşivlendi. Erişim tarihi: 11 Ağustos 2011.
264. ^ "Türk Medeni Kanunu ve Türk Ceza Kanunu" (https://web.archive.org/web/20160304193323/http://www.meb.gov.tr/belirligunler/10kasim/inkilaplari/hukuk/medeni_ceza.htm). Millî Eğitim Bakanlığı. 4 Mart 2016 tarihinde kaynağından (http://www.meb.gov.tr/belirligunler/10kasim/inkilaplari/hukuk/medeni_ceza.htm) arşivlendi. Erişim tarihi: 17 Temmuz 2011.
265. ^ "Mülga 765 sayılı Türk Ceza Kanunu (1926 TCK)" (https://web.archive.org/web/20120524003640/http://cezahukuku.istanbul.edu.tr/ders-gerecleri/turk-hukuk-reformu-ders-notu.htm). İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Ceza ve Ceza Muhakemesi Hukuku Anabilim Dalı. 24 Mayıs 2012 tarihinde kaynağından (http://cezahukuku.istanbul.edu.tr/ders-gerecleri/turk-hukuk-reformu-ders-notu.htm) arşivlendi. Erişim tarihi: 25 Nisan 2011.

36. ^ "Yeni Türk Harflerinin Kabulü" (https://web.archive.org/web/20150124222605/http://www.meb.gov.tr/belirligunler/10kasim/inkilaplari/egitim/yeni_harfler.htm). Millî Eğitim Bakanlığı. 24 Ocak 2015 tarihinde kaynağından (http://www.meb.gov.tr/belirligunler/10kasim/inkilaplari/egitim/yeni_harfler.htm) arşivlendi. Erişim tarihi: 26 Nisan 2011.
37. ^ *Toplumsal Yaşamda Kadın*, Yrd. Doç. Dr. Gürsel YAKTIL OĞUZ, s. 37 (http://books.google.com/books?id=iU0UpQCzGl0C&pg=PA37&dq=1930+1934+kad%C4%B1nlar+atat%C3%BCrk&hl=en&ei=z85DTuqOBsT4sgasxPDyBw&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=1&ved=0CCwQ6AEwAA#v=onepage&q=1930%201934%20kad%C4%B1nlar%20atat%C3%BCrk&f=false) 15 Eylül 2014 tarihinde Wayback Machine sitesinde arşivlendi (https://web.archive.org/web/20140915161520/http://books.google.com/books?id=iU0UpQCzGl0C&pg=PA37&dq=1930+1934+kad%C4%B1nlar+atat%C3%BCrk&hl=en&ei=z85DTuqOBsT4sgasxPDyBw&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=1&ved=0CCwQ6AEwAA#v=onepage&q=1930%201934%20kad%C4%B1nlar%20atat%C3%BCrk&f=false).
38. ^ "Tarihçe" (https://web.archive.org/web/20111228020631/http://www.tdk.gov.tr/TR/Genel/BelgeGoster.aspx?F6E10F8892433CFFAAF6AA849816B2EF2858DA18F4388CDD). Türk Dil Kurumu. 28 Aralık 2011 tarihinde kaynağından (http://www.tdk.gov.tr/TR/Genel/BelgeGoster.aspx?F6E10F8892433CFFAAF6AA849816B2EF2858DA18F4388CDD) arşivlendi. Erişim tarihi: 11 Ağustos 2011.
39. ^ Sofos, Umut Özkırımlı & Spyros A. (2008). *Tormented by history: nationalism in Greece and Turkey*. New York: Columbia University Press. s. 167. ISBN 9780231700528.
70. ^ Toktaş, Şule (2005). "Citizenship and Minorities: A Historical Overview of Turkey's Jewish Minority" (https://web.archive.org/web/20200503083439/https://www.academia.edu/761586/Citizenship_and_Minorities_A_Historical_Overview_of_Turkey_s_Jewish_Minority). *Journal of Historical Sociology*. **18** (4). 3 Mayıs 2020 tarihinde kaynağından (https://www.academia.edu/761586) arşivlendi. Erişim tarihi: 7 Ocak 2013.
71. ^ Jongerden, Joost; Verheij, Jelle, (Edl.) (18 Mart 2019). *Social relations in Ottoman Diyarbekir, 1870–1915*. Leiden: Brill. s. 300. ISBN 978-90-04-22518-3.
72. ^ Kieser, Hans-Lukas, (Ed.) (2006). *Turkey beyond nationalism: towards post-nationalist identities* (https://web.archive.org/web/20131013030412/http://books.google.com/books?id=VKVSHjjUT2UC) ([Online-Ausg.] bas.). Londra: Tauris. s. 45. ISBN 9781845111410. 13 Ekim 2013 tarihinde kaynağından (https://books.google.com/books?id=VKVSHjjUT2UC) arşivlendi. Erişim tarihi: 18 Mart 2019.
73. ^ Öktem, Kerem (2008). "The Nation's Imprint: Demographic Engineering and the Change of Toponymes in Republican Turkey" (https://web.archive.org/web/20121229074313/http://ejts.revues.org/index2243.html). *European Journal of Turkish Studies*, *7*. 29 Aralık 2012 tarihinde kaynağından (http://ejts.revues.org/index2243.html) arşivlendi. Erişim tarihi: 18 Mart 2019.
74. ^ "Türk Tarih Kurumu'nu tanıyalım" (https://web.archive.org/web/20130320152255/http://www.ttk.org.tr/index.php?Page=Sayfa&No=1). Türk Tarih Kurumu. 20 Mart 2013 tarihinde kaynağından (http://www.ttk.org.tr/index.php?Page=Sayfa&No=1) arşivlendi. Erişim tarihi: 11 Ağustos 2011.
75. ^ "Soyadı Kanunu" (https://web.archive.org/web/20150124102102/http://www.meb.gov.tr/belirligunler/10kasim/inkilaplari/toplumsal/soyadi.htm). Millî Eğitim Bakanlığı. 24 Ocak 2015 tarihinde kaynağından (http://www.meb.gov.tr/belirligunler/10kasim/inkilaplari/toplumsal/soyadi.htm) arşivlendi. Erişim tarihi: 11 Ağustos 2011.
76. ^ "Atatürk: Kemal özatlı önderimiz bu soyadını aldı". *Hâkimiyet-i Milliye*. 25 Kasım 1934. s. 1.
77. ^ "Efendi, bey, paşa gibi lakap ve unvanların kaldırılmasına dair kanun" (https://web.archive.org/web/20120603150801/http://www.mevzuat.adalet.gov.tr/html/579.html). Adalet Bakanlığı. 3 Haziran 2012 tarihinde kaynağından (http://www.mevzuat.adalet.gov.tr/html/579.html) arşivlendi. Erişim tarihi: 11 Ağustos 2011.
78. ^ "Bazı kisvelerin giyilemeyeceğine dair kanun" (https://web.archive.org/web/20120603150749/http://www.mevzuat.adalet.gov.tr/html/580.html). Adalet Bakanlığı. 3 Haziran 2012 tarihinde kaynağından (http://www.mevzuat.adalet.gov.tr/html/580.html) arşivlendi. Erişim tarihi: 12 Ağustos 2011.
79. ^ Atatürk 1 Kasım 1936'da, TBMM 5. dönem 2. yasama yılı açılış konuşmasında bu konuya ilişkin olarak şunları söyledi: "Toprak Kanunu'nun bir neticeye varmasını Kamutay'ın yüksek himmetinden beklerim. Her Türk çiftçi ailesinin geçineceği ve çalışacağı toprağa malik olması, behemehal lazımdır. Vatanın sağlam temeli ve imarı bu esastadır." (Millet Meclisi Tutanak Dergisi D. V, C. 13, Sa. 4)
280. ^ Atatürkçülük üzerine denemeler Ercüment Kuran s. 52 (http://books.google.com/books?ei=dOxDTtr7F4TMswa268nqBw&ct=result&id=nmgJAQAAIAAJ&dq=5+%C5%9Fubat+1937+atat%C3%BCrk+ilkeleri&q=5+%C5%9Fubat+1937+) 15 Eylül 2014 tarihinde Wayback Machine sitesinde arşivlendi (https://web.archive.org/web/20140915160654/http://books.google.com/books?ei=dOxDTtr7F4TMswa268nqBw&ct=result&id=nmgJAQAAIAAJ&dq=5+%C5%9Fubat+1937+atat%C3%BCrk+ilkeleri&q=5+%C5%9Fubat+1937+).
281. ^ Cemal Avcı. "İzmir Suikastı" (https://web.archive.org/web/20150509163445/http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-28/izmir-suikasti-2). Ankara: TC Başbakanlık Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu. 9 Mayıs 2015 tarihinde kaynağından (http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-28/izmir-suikasti-2) arşivlendi. Erişim tarihi: 25 Mayıs 2015.
282. ^ Prof. Dr. Yücel Özkaya. "İzmir Suikastı" (https://web.archive.org/web/20150529091348/http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-22/izmir-suikasti). Ankara: TC Başbakanlık Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu. 29 Mayıs 2015 tarihinde kaynağından (http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-22/izmir-suikasti) arşivlendi. Erişim tarihi: 29 Mayıs 2015.
283. ^ "CHP Kurultayları" (https://web.archive.org/web/20051014193056/https://www.chp.org.tr/index.php?module=content&page_id=456). 14 Ekim 2005 tarihinde kaynağından (https://www.chp.org.tr/index.php?module=content&page_id=456) arşivlendi. Erişim tarihi: 14 Ekim 2005.
284. ^ Söylev ve Demeçler, Uludağ Üniversitesi Yayınları, 2007
285. ^ Yılın Olayları (http://www.boyutpedia.com/default~ID~2352~aID~69054~link~1927_yili_olaylari.html) 12 Nisan 2012 tarihinde Wayback Machine sitesinde arşivlendi (https://web.archive.org/web/20120412031554/http://www.boyutpedia.com/default~ID~2352~aID~69054~link~1927_yili_olaylari.html)., 3 Mayıs 2010 tarihinde erişilmiştir
286. ^ atin.org (http://www.atin.org/detail.asp?cmd=articledetail&articleid=28) 3 Haziran 2020 tarihinde Wayback Machine sitesinde arşivlendi (https://web.archive.org/web/20200603051336/https://www.atin.org/detail.asp?cmd=articledetail&articleid=28)., 3 Mayıs 2010 tarihinde erişilmiştir
287. ^ Demirci, Fatih *Kadro Hareketi ve Kadrocular*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2006, sayı 15.
288. ^ Ergüder, J. *1927 Komünist Tevkifatı, "İstanbul Ağır Ceza Mahkemesindeki Duruşma"*, Birikim Yayınları, İstanbul, 1978
289. ^ Başvekalet Kararlar Dairesi Müdürlüğü 15 Aralık 1937 tarih, 7829 nolu kararname. (http://web.archive.org/save/_embed/http://www.wikisosyalizm.org/images/5/5f/K%C4%B1v%C4%B1lc%C4%B1m_yasak.jpg), Erişim tarihi: 7 Haziran 2016.
290. ^ "Atatürk ve Laiklik" (https://web.archive.org/web/20111210114614/http://www.atam.gov.tr/index.php?Page=DergiIcerik&IcerikNo=560). Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Sayı 24, Cilt: VIII. Temmuz 1992. 10 Aralık 2011 tarihinde kaynağından (http://www.atam.gov.tr/index.php?Page=DergiIcerik&IcerikNo=560) arşivlendi. Erişim tarihi: 26 Nisan 2011.
291. ^ Koçak, Cemil. *Belgelerle iktidar ve Serbest Cumhuriyet Fırkası: tarih yazımında Serbest Cumhuriyet Fırkası* (2006), İletişim Yayınları, s. 197
292. ^ Mavioğlu, E. (30 Mart 2004). "Türkiye'de Sol Nerede?...(01)" (http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=111374) 28 Mayıs 2009 tarihinde Wayback Machine sitesinde arşivlendi (https://web.archive.org/web/20090528202756/http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=111374). 25 Nisan 2011 tarihinde erişildi, paragraf 14
293. ^ Çavdar, T. (1995). "*Serbest Fırka*", Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 8. s. 2058. İletişim Yayınları, İstanbul
294. ^ TSK Genelkurmay ATASE Daire Başkanlığı, *Arşiv Belgeleriyle Menemen Olayı - TSK*, Ankara, s. 1-13
295. ^ Atatürk'ün Onuncu Yıl Nutku (https://www.youtube.com/watch?v=JBFV1xX4XhI)
296. ^ "Dünya Ekonomisi için Tarihsel İstatistikler" (https://web.archive.org/web/20090124142112/http://www.ggdc.net/maddison/Historical_Statistics/horizontal-file_03-2007.xls). 24 Ocak 2009 tarihinde kaynağından (http://www.ggdc.net/Maddison/Historical_Statistics/horizontal-file_03-2007.xls) arşivlendi. Erişim tarihi: 10 Kasım 2008.
297. ^ "ATATÜRK'ÜN EKONOMİK KALKINMA MODELİ, Prof. Dr. Mustafa A. Aysan, İ.Ü. İşletme Fakültesi" (https://web.archive.org/web/20040306085931/http://w3.balikesir.edu.tr/~metinay/aysan.htm). 6 Mart 2004 tarihinde kaynağından (http://w3.balikesir.edu.tr/~metinay/aysan.htm) arşivlendi. Erişim tarihi: 6 Mart 2004.
298. ^ Halil İnalcık, Osmanlı ve Modern Türkiye, Timaş yayınları, s. 178.
299. ^ "Afganistan'ın Modernleşmesinde Türkiye'nin Rolü, Abdullah MOHAMMADİ" (https://web.archive.org/web/20200603060550/http://openaccess.ardahan.edu.tr/xmlui/handle/20.500.12427/205#sthash.mON6tajz.dpbs). 3 Haziran 2020 tarihinde kaynağından (http://openaccess.ardahan.edu.tr/xmlui/handle/20.500.12427/205#sthash.mON6tajz.dpbs) arşivlendi. Erişim tarihi: 3 Haziran 2020.

00. ^ **a b c d e f** Bozkurt, Gülnihal (Temmuz 2003). "Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası". *ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ DERGİSİ*. **XIX** (56. Erişim tarihi: 14 Aralık 2009).
01. ^ 1923'te Arifiye'de yaptığı konuşma
02. ^ Kumkale, Tahir Tamer. *Atatürk'ün Ekonomi Mucizesi*. Pegasus Yayınları. s. 124. ISBN 9944326711. Erişim tarihi: Kasım 2011.
03. ^ Kumkale, Tahir Tamer (1 Ağustos 2009). "Neden Atatürk'ün dış politikasını örnek almalıyız?" (https://web.archive.org/web/20160311071414/http://www.kumkale.net/yazi.asp?id=617). 11 Mart 2016 tarihinde kaynağından (http://www.kumkale.net/yazi.asp?id=617) arşivlendi. - http://www.kumkale.net/yazi.asp?id=617 18 Ocak 2012 tarihinde Wayback Machine sitesinde arşivlendi (https://web.archive.org/web/20120118233209/http://www.kumkale.net/yazi.asp?id=617).
04. ^ "*Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi*, "Musul-Kerkük", Prof. Dr. İlhan Güneş" (https://web.archive.org/web/20140617200543/http://books.google.com/books?id=EdiFsMEMP7MC&pg=PT213&dq=musul+atat%C3%BCrk&hl=en&ei=IIRGTum_FsnCswblhMXfBw&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=7&sqi=2&ved=0CEMQ6AEwBg#v=onepage&q=musul%20atat%C3%BCrk&f=false). 17 Haziran 2014 tarihinde kaynağından (http://books.google.com/books?id=EdiFsMEMP7MC&pg=PT213&dq=musul+atat%C3%BCrk&hl=en&ei=IIRGTum_FsnCswblhMXfBw&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=7&sqi=2&ved=0CEMQ6AEwBg#v=onepage&q=musul%20atat%C3%BCrk&f=false) arşivlendi. Erişim tarihi: 13 Ağustos 2011.
05. ^ "Batı Trakya Türkleri" (https://web.archive.org/web/20160306143518/https://www.hrw.org/legacy/reports/1999/greece/Greec991-04.htm). www.hrw.org. 6 Mart 2016 tarihinde kaynağından (http://www.hrw.org/legacy/reports/1999/greece/Greec991-04.htm) arşivlendi. Erişim tarihi: 22 Haziran 2009.
06. ^ "SAMİMİ ANLAŞMA MİSAKI" (https://web.archive.org/web/20200602072813/https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d04/c020/b024/tbmm040200240047.pdf) (PDF). www.tbmm.gov.tr. 2 Haziran 2020 tarihinde kaynağından (https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d04/c020/b024/tbmm040200240047.pdf) (PDF) arşivlendi. Erişim tarihi: 2 Haziran 2020.
07. ^ "Kaynakçalı Türk dış politikası kronolojisi: (1918-1938)" (https://web.archive.org/web/20200602073727/https://books.google.com.tr/books?id=19lgDwAAQBAJ&pg=PA134&lpg=PA134&dq=samimi+anla%C5%9Fma+misak%C4%B1&source=bl&ots=hm3ccugaC4&sig=ACfU3U0ntWi9mAaJ9UUEdCNI49HXCZgJhg&hl=tr&sa=X&ved=2ahUKEwjpo4ffy-LpAhXPi1wKHUpZCgEQ6AEwB3oECAoQAQ#v=onepage&q=samimi%20anla%C5%9Fma%20misak%C4%B1&f=false). Mustafa Bıyıklı. 2 Haziran 2020 tarihinde kaynağından (https://books.google.com.tr/books?id=19lgDwAAQBAJ&pg=PA134&lpg=PA134&dq=samimi+anla%C5%9Fma+misak%C4%B1&source=bl&ots=hm3ccugaC4&sig=ACfU3U0ntWi9mAaJ9UUEdCNI49HXCZgJhg&hl=tr&sa=X&ved=2ahUKEwjpo4ffy-LpAhXPi1wKHUpZCgEQ6AEwB3oECAoQAQ#v=onepage&q=samimi%20anla%C5%9Fma%20misak%C4%B1&f=false) arşivlendi. Erişim tarihi: 2 Haziran 2020.
08. ^ Nobel Foundation. *The Nomination Database for the Nobel Prize in Peace, 1901–1955 (http://nobelprize.org/nomination/peace/nomination.php?action=show&showid=2046) 22 Mayıs 2008 tarihinde Wayback Machine sitesinde arşivlendi (https://web.archive.org/web/20080522163204/http://nobelprize.org/nomination/peace/nomination.php?action=show&showid=2046)*..
09. ^ "Ataturk on a Gallipoli pedestal" (https://web.archive.org/web/20200602080231/https://neoskosmos.com/en/29861/ataturk-on-a-gallipoli-pedestal/). www.neoskosmos.com. 2 Haziran 2020 tarihinde kaynağından (https://neoskosmos.com/en/29861/ataturk-on-a-gallipoli-pedestal/) arşivlendi. Erişim tarihi: 2 Haziran 2020.
10. ^ T.C. Millî Eğitim Bakanlığı Açık Öğretim Okulları (Açık Öğretim Lisesi- Meslekî Açık Öğretim Lisesi) İçin Hazırlanan 11. Sınıf Türkiye Cumhuriyeti İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük 2 Ders Notları, Alim ÖZTÜRK, s 76, 2007
11. ^ Soysal 1989, ss. 447-463.
12. ^ Soysal 1989, ss. 433-436.
13. ^ Soysal 1989, ss. 437-440.
14. ^ Soysal 1989, ss. 441-446.
15. ^ **a b c d e f g h i** "Montreux Boğazlar Sözleşmesi (20 Temmuz 1936)" (https://web.archive.org/web/20160129111218/http://www.tsk.tr/8_TARIHTEN_KESITLER/8_8_Turk_Tarihinde_Onemli_Gunler/montreux_bogazlar_sozlesmesi/montreux_bogazlar_sozlesmesi.html). Genelkurmay Başkanlığı. 29 Ocak 2016 tarihinde kaynağından (http://www.tsk.tr/8_TARIHTEN_KESITLER/8_8_Turk_Tarihinde_Onemli_Gunler/montreux_bogazlar_sozlesmesi/montreux_bogazlar_sozlesmesi.html) arşivlendi. Erişim tarihi: 18 Temmuz 2011.
16. ^ "Sadabad Paktı" (https://web.archive.org/web/20160304105722/http://www.ataturk.net/cumh/sadabat.html). 4 Mart 2016 tarihinde kaynağından (http://www.ataturk.net/cumh/sadabat.html) arşivlendi. Erişim tarihi: 18 Temmuz 2011.
17. ^ Tahsin Ünal, Türk Siyasî Tarihi, s. 575.
18. ^ "Hatay sorunu" (https://web.archive.org/web/20150904012228/http://www.ataturk.net/cumh/hty.html). 4 Eylül 2015 tarihinde kaynağından (http://www.ataturk.net/cumh/hty.html) arşivlendi. Erişim tarihi: 8 Ağustos 2011.
19. ^ Fahir Armaoğlu, XX. Yüzyıl Siyasî Tarihi, s. 323-324.
20. ^ Fahir Armaoğlu, XX. Yüzyıl Siyasî Tarihi, s. 348.
21. ^ Ruşen Eşref Ünaydın, Hatıralar, s. 5-6.
22. ^ Falih Rıfkı Atay, Atatürkçülük Nedir?, s. 44.
23. ^ Utkan Kocatürk, Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi, s. 597-598.
24. ^ Bekir Tünay ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ DERGİSİ, Sayı 5, Cilt: II, Mart 1986
25. ^ Millî Kütüphane internet sitesinde ilgili fotoğraflar (http://www.mkutup.gov.tr/ataturk/106) 14 Ağustos 2012 tarihinde Wayback Machine sitesinde arşivlendi (https://web.archive.org/web/20120814063309/http://www.mkutup.gov.tr/ataturk/106). 16 Ağustos 2012 tarihinde erişilmiştir
26. ^ **a b c d** "Doğum Yılı ve Doğum Günü" (https://web.archive.org/web/20110903120800/http://www.ahmetakyol.net/index.php?option=com_content&task=view&id=222&Itemid=45). 3 Eylül 2011 tarihinde kaynağından (http://www.ahmetakyol.net/index.php?option=com_content&task=view&id=222&Itemid=45) arşivlendi. Erişim tarihi: 10 Kasım 2007.
27. ^ Cebesoy 2000, s. 21.
28. ^ Şerafettin Turan, *Kendine Özgü Bir Yaşam ve Kişilik Mustafa Kemal Atatürk*, Bilgi Yayınevi, Şubat 2004, s. 16-17.
29. ^ **a b** "Kemal öz adlı Cümhur Reisimize verilen soyadı hakkında kanun" (https://web.archive.org/web/20200811083553/https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc014/kanuntbmmc014/kanuntbmmc01402587.pdf) (PDF). 11 Ağustos 2020 tarihinde kaynağından (https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc014/kanuntbmmc014/kanuntbmmc01402587.pdf) (PDF) arşivlendi. Erişim tarihi: 12 Ağustos 2020.
30. ^ **a b** "27.11.1934 tarihli T.C. Resmî Gazete" (https://web.archive.org/web/20190819141113/https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/2865.pdf) (PDF). 19 Ağustos 2019 tarihinde kaynağından (https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/2865.pdf) (PDF) arşivlendi. Erişim tarihi: 13 Ağustos 2020.
31. ^ "Dev Atatürk Kimliği" (https://web.archive.org/web/20170521144235/http://www.milliyet.com.tr/dev-ataturk-kimligi-gaziantep-yerelhaber-1161464/). Milliyet gazetesi, 13 Ocak 2016. 21 Mayıs 2017 tarihinde kaynağından (http://www.milliyet.com.tr/dev-ataturk-kimligi-gaziantep-yerelhaber-1161464/) arşivlendi. Erişim tarihi: 10 Mayıs 2017.
32. ^ "Şahinbey Hakkında, T.C. Millî Eğitim Bakanlığı Gaziantep - Şahinbey İlçe Millî Eğitim Müdürlüğü" (https://web.archive.org/web/20121209035252/http://sahinbey.meb.gov.tr/www/sahinbey-hakkinda/icerik/5). 9 Aralık 2012 tarihinde kaynağından (http://sahinbey.meb.gov.tr/www/sahinbey-hakkinda/icerik/5) arşivlendi. Erişim tarihi: 22 Kasım 2012.
33. ^ **a b** Kutay, Cemal (Kasım 1999). *Atatürk Bugün Olsaydı*. Aksoy yayıncılık. ISBN 975-312-125-3.
34. ^ Şerafettin Turan, a.g.e. s. 20.
35. ^ 'Atatürk'ün üvey kız kardeşi Ruhiye Hanım'ın torunu Ferhat Babür, ailesiyle ilgili bilinmeyen gerçekleri ilk kez anlattı' (http://arsiv.sabah.com.tr/2004/10/19/cp/gnc127-20041017-102.html) 11 Ekim 2008 tarihinde Wayback Machine sitesinde arşivlendi (https://web.archive.org/web/20081011023807/http://arsiv.sabah.com.tr/2004/10/19/cp/gnc127-20041017-102.html). gazetesi (19 Ekim 2004)
36. ^ Afyoncu, Erhan (19 Şubat 2017). "Atatürk'ün aile kayıtları ilk kez yayınlandı" (https://web.archive.org/web/20170219174509/http://www.sabah.com.tr/yazarlar/erhan-afyoncu/2017/02/19/ataturkun-aile-kayitlari-ilk-kez-yayinlandi). *Sabah*. 19 Şubat 2017 tarihinde kaynağından (http://www.sabah.com.tr/yazarlar/erhan-afyoncu/2017/02/19/ataturkun-aile-kayitlari-ilk-kez-yayinlandi) arşivlendi. Erişim tarihi: 19 Şubat 2017.

37. ^ Afet İnan, *Atatürk hakkında hâtıralar ve belgeler*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1959, s. 8 (http://books.google.com.tr/books?id=EWwaAAAAIAAJ&q=%22Matematik+%C3%B6%C4%9Fretmeni+Mustafa+Efendi%22&dq=%22Matematik+%C3%B6%C4%9Fretmeni+Mustafa+Efendi%22&hl=tr&ei=LC3ATIvwB4a8cM6EnewL&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=4&ved=0CDsQ6AEwAw) 21 Kasım 2011 tarihinde Wayback Machine sitesinde arşivlendi (https://web.archive.org/web/20111121165842/http://books.google.com.tr/books?id=EWwaAAAAIAAJ&q=%22Matematik+%C3%B6%C4%9Fretmeni+Mustafa+Efendi%22&dq=%22Matematik+%C3%B6%C4%9Fretmeni+Mustafa+Efendi%22&hl=tr&ei=LC3ATIvwB4a8cM6EnewL&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=4&ved=0CDsQ6AEwAw).
38. ^ Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf arkadaşım Atatürk: Okul ve genç subaylık hâtıraları*, İnkılâp ve Aka Kitabevleri, 1967, s. 6 (http://books.google.com.tr/books?id=-D4NAQAAIAAJ&q=%22Kemal+koyal%C4%B1m%22&dq=%22Kemal+koyal%C4%B1m%22&hl=tr&ei=kzHATNPbAYaHcdXrkJMM&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=1&ved=0CCcQ6AEwAA) 21 Kasım 2011 tarihinde Wayback Machine sitesinde arşivlendi (https://web.archive.org/web/20111121163554/http://books.google.com.tr/books?id=-D4NAQAAIAAJ&q=%22Kemal+koyal%C4%B1m%22&dq=%22Kemal+koyal%C4%B1m%22&hl=tr&ei=kzHATNPbAYaHcdXrkJMM&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=1&ved=0CCcQ6AEwAA).: "Benim adım Mustafa. Senin adın da Mustafa. Arada bir fark olmalı, ne dersin, senin adının sonuna bir de Kemal koyalım."
39. ^ Mango, Andrew (2004). *Atatürk*. Londra: John Murray. ISBN 978-0-7195-6592-2, s. 37.
40. ^ "Vikikaynak, *Atatürk soyisminin alınamayacağına dair kanun*" (https://web.archive.org/web/20100527020328/http://tr.wikisource.org/wiki/Atat%C3%BCrk_soyisminin_al%C4%B1namayaca%C4%9F%C4%B1na_dair_kanun). 27 Mayıs 2010 tarihinde kaynağından (https://tr.wikisource.org/wiki/Atat%C3%BCrk_soyisminin_al%C4%B1namayaca%C4%9F%C4%B1na_dair_kanun) arşivlendi. Erişim tarihi: 22 Mayıs 2010.
41. ^ Evren Aldemir, **Kültür (Milli Eğitim) Bakanlarından Saffet Arıkan'ın Çalışmaları**, *İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007* (http://acikerisim.istanbul.edu.tr/bitstream/handle/123456789/764/42384.pdf?sequence=1&isAllowed=y) 18 Şubat 2019 tarihinde Wayback Machine sitesinde arşivlendi (https://web.archive.org/web/20190218202245/http://acikerisim.istanbul.edu.tr/bitstream/handle/123456789/764/42384.pdf?sequence=1&isAllowed=y). Erişim tarihi: 18 Şubat 2019.
42. ^ Murat Belge, Tanıl Bora, Murat Gültekingil. *Milliyetçilik* (2002), İletişim Yayınları, s. 254 (http://books.google.com.tr/books?ei=K4GtTd6-JsvEsgav_5nXDA&ct=result&id=YBI_AQAAIAAJ&dq=Atat%C3%BCrk+Kam%C3%A2l+isim+de%C4%9Fi%C5%9Ftirme&q=Kam%C3%A2l#search_anchor) 4 Haziran 2012 tarihinde Wayback Machine sitesinde arşivlendi (https://web.archive.org/web/20120604114809/http://books.google.com.tr/books?ei=K4GtTd6-JsvEsgav_5nXDA&ct=result&id=YBI_AQAAIAAJ&dq=Atat%C3%BCrk+Kam%C3%A2l+isim+de%C4%9Fi%C5%9Ftirme&q=Kam%C3%A2l#search_anchor).
43. ^ *Türklük araştırmaları dergisi, 17-18. sayılar* (2005), Marmara Üniversitesi. Fen-Edebiyat Fakültesi, s. 152
44. ^ Niyazi Ahmet Banoğlu, Atatürk'ün İstanbul'daki Hayatı, 2. cilt, Millî Eğitim Matbaası, 1974, s. 131
45. ^ "Özbekçe-Türkçe sözlükte "qamal" " (https://web.archive.org/web/20180110175005/http://ctle.pau.edu.tr/uztr/?soz=qamal). 10 Ocak 2018 tarihinde kaynağından (http://ctle.pau.edu.tr/uztr/?soz=qamal) arşivlendi. Erişim tarihi: 10 Ocak 2018.
46. ^ "Kazakça-Türkçe sözlükte "qamal" " (https://web.archive.org/web/20180110174854/http://ctle.pau.edu.tr/kztr/?soz=qamal). 10 Ocak 2018 tarihinde kaynağından (http://ctle.pau.edu.tr/kztr/?soz=qamal) arşivlendi. Erişim tarihi: 10 Ocak 2018.
47. ^ Atatürk'ün Uşağı İdim, Hürriyet Yayınları, 1973, s. 267
48. ^ "Atatürk'ün Hayatı" (https://web.archive.org/web/20111228211832/http://www.kultur.gov.tr/TR/belge/1-359/ataturkun-hayati.html). Kültür Bakanlığı. 28 Aralık 2011 tarihinde kaynağından (http://www.kultur.gov.tr/TR/belge/1-359/ataturkun-hayati.html) arşivlendi. Erişim tarihi: 21 Ağustos 2011.
49. ^ Zafer Toprak, Darwin'den Dersim'e Cumhuriyet ve Antropoloji, Doğan Kitap, s. 102.
50. ^ Zafer Toprak, Darwin'den Dersim'e Cumhuriyet ve Antropoloji, Doğan Kitap, s. 104.
51. ^ Zaman Kaybolmaz, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006, s. 362.
52. ^ Orhan Soysal, *Büyük Nutuk'ta Kim Kimdir?*, Milenyum Yayınları, İstanbul, s. 13.
353. ^ Murat Bardakçı (18 Ocak 2006). "İşte, Atatürk'ün evlenmek istediği Osmanlı sultanı" (https://web.archive.org/web/20200520184556/https://www.hurriyet.com.tr/amp/iste-ataturk-un-evlenmek-istedigi-osmanli-sultani-3801750). Hürriyet. 20 Mayıs 2020 tarihinde kaynağından (https://www.hurriyet.com.tr/amp/iste-ataturk-un-evlenmek-istedigi-osmanli-sultani-3801750) arşivlendi. Erişim tarihi: 27 Haziran 2020.
354. ^ Abbas Hayri Özdinçer Röportajı (https://www.youtube.com/watch?v=RzXIqlaUHW8) 14 Şubat 2013 tarihinde Wayback Machine sitesinde arşivlendi (https://web.archive.org/web/20130214193706/http://www.youtube.com/watch?v=RzXIqlaUHW8). (haz. TCDD Basın Müşavirliği)
355. ^ Kılıç Ali (Der. Hulûsi Turgut), *Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, Ocak 2005, s. 535-540.
356. ^ Salih Bozok (Haz. Can Dündar), *Yaveri Atatürk'ü Anlatıyor*, Doğan Kitapçılık, İstanbul, Nisan 2001, s. 111-113.
357. ^ Bakınız: Ayrılık üzerine Lâtife Hanım'a verilecek para ve eşyalar hakkında yazı, *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, Cilt: 17 (1924-1925), s. 272 (aslı, Türk Dil Kurumu Arşivi Yurt içi ve Yurt dışı Şube Müdürlüğü, Dosya No: 108.)
358. ^ "Atatürk'ün Manevi Evlatları" (https://web.archive.org/web/20160319040457/http://www.isteataturk.com/haber/5502/falih-rifki-atay). 19 Mart 2016 tarihinde kaynağından (http://www.isteataturk.com/haber/5502/falih-rifki-atay) arşivlendi. Erişim tarihi: 23 Nisan 2011.
359. ^ "Orhan Karaveli, Hürriyet pazar eki, 17 Ekim 1998, *Sabiha Gökçen: O'nun erkek varisi yok*" (https://web.archive.org/web/20110415022901/http://webarsiv.hurriyet.com.tr/1998/10/17/72628.asp). 15 Nisan 2011 tarihinde kaynağından (http://webarsiv.hurriyet.com.tr/1998/10/17/72628.asp) arşivlendi. Erişim tarihi: 19 Nisan 2011.
360. ^ Küçük, Yalçın. *İsyan, 1. cilt* (2005), İthaki Yayınları, s. 237
361. ^ "HvKK resmî sitesi" (https://web.archive.org/web/20081021132150/http://www.hvkk.tsk.mil.tr/PageSub/Kurumumuz/Tarihce/TarihtenYansimalar.aspx?pid=031119829). 21 Ekim 2008 tarihinde kaynağından (http://www.hvkk.tsk.mil.tr/PageSub/Kurumumuz/Tarihce/TarihtenYansimalar.aspx?pid=031119829) arşivlendi. Erişim tarihi: 31 Ağustos 2011.
362. ^ Earliest female combat pilot (http://www.guinnessworldrecords.com/search/Details/Earliest-female-combat-pilot/69110.htm) 24 Eylül 2015 tarihinde Wayback Machine sitesinde arşivlendi (https://web.archive.org/web/20150924070146/http://www.guinnessworldrecords.com/search/Details/Earliest-female-combat-pilot/69110.htm). Guinnessworldrecords.com. Erişim: 11 Haziran 2011
363. ^ Düzel, Neşe (6 Şubat 2012). "Taha Akyol: Atatürk yargı bağımsızlığını reddediyor" (https://web.archive.org/web/20140520220406/http://www.taraf.com.tr/yazilar/nese-duzel/taha-akyol-ataturk-yargi-bagimsizligini/19831/). taraf. 20 Mayıs 2014 tarihinde kaynağından (http://www.taraf.com.tr/yazilar/nese-duzel/taha-akyol-ataturk-yargi-bagimsizligini/19831/) arşivlendi. Erişim tarihi: 20 Mayıs 2014.
364. ^ Political Islam in Turkey: Running West, Heading East? Author G. Jenkins, Publisher Springer, 2008, 0230612458, p. 84.
365. ^ Prof. Utkan Kocatürk, *Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri* (Atatürk ve Din Eğitimi, A. Gürtaş, p. 26), Atatürk Research Center, 2007; 9789751611741
366. ^ Prof. Ethem Ruhi Fığlalı, "Atatürk'ün Din ve Laiklik Anlayışı", Atatürk Research Center, 2012; 978-975-16-2490-1, p. 86
367. ^ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Ankara 1959, 2. Baskı, II, 66–67; s. 90. III, 70
368. ^ "Din konusunda aydınlar üçkağıtçı" (https://web.archive.org/web/20141216112247/http://www.aksam.com.tr/roportaj/din-konusunda-aydinlar-uckagitci--66283h/haber-66283). 16 Aralık 2014 tarihinde kaynağından (http://www.aksam.com.tr/roportaj/din-konusunda-aydinlar-uckagitci--66283h/haber-66283) arşivlendi. Erişim tarihi: 25 Mayıs 2014.
369. ^ Reşat Kasaba, "Atatürk", *The Cambridge history of Turkey: Volume 4: Turkey in the Modern World*, Cambridge University Press, 2008; 978-0-521-62096-3 p. 163 (https://books.google.com/books?id=iOoGH4GckQgC&pg=PA163). Retrieved 27 March 2015.
370. ^ *Political Islam in Turkey* by Gareth Jenkins, Palgrave Macmillan, 2008, p. 84 (https://books.google.com/books?id=kdXGAAAAQBAJ&pg=PA84); 0230612458
371. ^ *Atheism*, Brief Insights Series by Julian Baggini, Sterling Publishing Company, Inc., 2009; (https://books.google.com/books?id=DUal7eYmEnEC&pg=PA106)1402768826, p. 106.
372. ^ Islamism: A Documentary and Reference Guide, John Calvert John, Greenwood Publishing Group, 2008; (https://books.google.com/books?id=2gAjMuLivlQC&pg=PA19)0313338566, p. 19.

73. ^ ...Mustafa Kemal Atatürk, founder of the secular Turkish Republic. He said: *"I have no religion, and at times I wish all religions at the bottom of the sea..."* The Antipodean Philosopher: Interviews on Philosophy in Australia and New Zealand, Graham Oppy, Lexington Books, 2011, (https://books.google.com/books?id=oXxXxBXewzgC&pg=PA146)0739167936, p. 146.
74. ^ Phil Zuckerman, John R. *Shook*, The Oxford Handbook of Secularism, Oxford University Press, 2017, 0199988455, p. 167.
75. ^ Tariq Ramadan, Islam and the Arab Awakening, Oxford University Press, 2012, 0199933731, p. 76.
76. ^ **a b c** "Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri" (https://web.archive.org/web/20130827182730/http://atam.gov.tr/wp-content/uploads/ATAT%C3%9CRK%C3%9CN-F%C4%B0K%C4%B0R-VE-D%C3%9C%C5%9E%C3%9CNCELER%C4%B0-I.doc). T.C. Başbakanlık Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı. 27 Ağustos 2013 tarihinde kaynağından (http://atam.gov.tr/wp-content/uploads/ATATÜRKÜN-FİKİR-VE-DÜŞÜNCELERİ-I.doc) arşivlendi. Erişim tarihi: 22 Mayıs 2014.
77. ^ "Atatürk ve Din" (https://web.archive.org/web/20140525232312/http://www.meb.gov.tr/aok/Aok_Kitaplar/AolKitaplar/Din_4/6.pdf) (PDF). T.C. Millî Eğitim Bakanlığı. 25 Mayıs 2014 tarihinde kaynağından (http://www.meb.gov.tr/aok/Aok_Kitaplar/AolKitaplar/Din_4/6.pdf) (PDF) arşivlendi. Erişim tarihi: 25 Mayıs 2014.
78. ^ Kâzım Karabekir Anlatıyor, Uğur Mumcu, Tekin Yayınevi, 5. Basım, s. 40, 1993
79. ^ "Atatürk'ün Kur'an'a Bakışı" (https://web.archive.org/web/20140522180331/http://dergi.ilahiyat.omu.edu.tr/Makaleler/194213524_200316010129.pdf) (PDF). *Osman Zümrüt*. Ondokuz Mayıs Üniversitesi. 22 Mayıs 2014 tarihinde kaynağından (http://dergi.ilahiyat.omu.edu.tr/Makaleler/194213524_200316010129.pdf) (PDF) arşivlendi. Erişim tarihi: 22 Mayıs 2014.
80. ^ Kâzım Karabekir Anlatıyor, Uğur Mumcu, Tekin Yayınevi, 5. Basım, s. 46, 1993
81. ^ Dücane Cündioğlu, Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Din ve Siyaset, Kapı Yayınları, s. 49
82. ^ "Atatürk'ün doktorunun kurduğu Yeni İlaç, İtalyan Recordati'ye satıldı" (https://web.archive.org/web/20171223043007/http://www.radikal.com.tr/ekonomi/ataturkun-doktorunun-kurdugu-yeni-ilac-italyan-recordatiye-satildi-905789/). Radikal. 23 Aralık 2017 tarihinde kaynağından (http://www.radikal.com.tr/ekonomi/ataturkun-doktorunun-kurdugu-yeni-ilac-italyan-recordatiye-satildi-905789/) arşivlendi. Erişim tarihi: 23 Aralık 2017.
83. ^ "Vikikaynak, *Atatürk'ün vasiyeti*" (https://web.archive.org/web/20110717183321/http://tr.wikisource.org/wiki/Mustafa_Kemal_Atat%C3%BCrk%27%C3%BCn_vasiyeti). 17 Temmuz 2011 tarihinde kaynağından (https://tr.wikisource.org/wiki/Mustafa_Kemal_Atat%C3%BCrk%27%C3%BCn_vasiyeti) arşivlendi. Erişim tarihi: 22 Mayıs 2010.
84. ^ "İşte Atatürk'ün vasiyetnamesi" (https://web.archive.org/web/20190208093034/http://www.hurriyet.com.tr/gundem/iste-ataturkun-vasiyetnamesi-28433985). 8 Şubat 2019 tarihinde kaynağından (http://www.hurriyet.com.tr/gundem/iste-ataturkun-vasiyetnamesi-28433985) arşivlendi. Erişim tarihi: 8 Şubat 2019.
85. ^ Barton Barrack (20 Şubat 2016). *Teaching and Travelling in Turkey 2009 -2010: My Personal Observation* (http://books.google.com/books?id=b_uiCwAAQBAJ&pg=PT23). Xlibris Corporation. ss. 23-. ISBN 978-1-5144-4438-2.
86. ^ "Atatürk Aleyhine İşlenen Suçlar Hakkında Kanun" (https://web.archive.org/web/20120603150742/http://www.mevzuat.adalet.gov.tr/html/956.html). Adalet Bakanlığı. 3 Haziran 2012 tarihinde kaynağından (http://www.mevzuat.adalet.gov.tr/html/956.html) arşivlendi. Erişim tarihi: 9 Ağustos 2011.
87. ^ Atabarı (http://www.artvinansiklopedisi.com/index.php/Atabar%C4%B1) 14 Eylül 2011 tarihinde Wayback Machine sitesinde arşivlendi (https://web.archive.org/web/20110914005928/http://www.artvinansiklopedisi.com/index.php/Atabar%C4%B1). (Artvin Ansiklopedisi) Erişim tarihi: 11 Ağustos 2011
88. ^ Mahmut Ragıp Gazimihal; Türk Halk Oyunları Kataloğu I (yay. haz. Nail Tan), Ankara, 1991
89. ^ İzzet Varan; Artvin Yöresi Halk Oyunları, Artvin, Özel Sayı No: 9, 7 Mart 1988
90. ^ "Türk Lirası 80 yaşında" (https://web.archive.org/web/20160306111141/http://www.milliyet.com.tr/2007/12/03/pazar/paz01.html). Milliyet Pazar. 6 Mart 2016 tarihinde kaynağından (http://www.milliyet.com.tr/2007/12/03/pazar/paz01.html) arşivlendi. Erişim tarihi: 7 Eylül 2011.
391. ^ **a b** Ardıç, Engin (18 Nisan 2008). "Gül'lü para uyar mı?" (https://web.archive.org/web/20160304212355/http://www.sabah.com.tr/yazarlar/ardic/2008/04/16/gul_lu_para_uyar_mi). Sabah. 4 Mart 2016 tarihinde kaynağından (http://www.sabah.com.tr/yazarlar/ardic/2008/04/16/gul_lu_para_uyar_mi) arşivlendi. Erişim tarihi: 25 Haziran 2015.
392. ^ "Milli Şefin paradaki resim gerçeği" (https://web.archive.org/web/20180712121133/http://blog.milliyet.com.tr/milli-sefin-paradaki-resim-gercegi/Blog/?BlogNo=440632). 12 Temmuz 2018 tarihinde kaynağından (http://blog.milliyet.com.tr/milli-sefin-paradaki-resim-gercegi/Blog/?BlogNo=440632) arşivlendi. Erişim tarihi: 24 Ocak 2020.
393. ^ "İsmet İnönü Neden Paralara Kendi Resmini Bastırdı ?" (https://web.archive.org/web/20181101224820/http://tibbiyelihikmet.com/2015/05/25/ismet-inonu-neden-paralara-kendi-resmini-bastirdi/). 1 Kasım 2018 tarihinde kaynağından (http://www.tibbiyelihikmet.com/2015/05/25/ismet-inonu-neden-paralara-kendi-resmini-bastirdi/) arşivlendi. Erişim tarihi: 24 Ocak 2020.
394. ^ **a b c** M. Şükrü Hanioğlu (9 Mayıs 2011). *Atatürk: An Intellectual Biography* (https://web.archive.org/web/20151029132508/https://books.google.com/books?id=dNFhZzug6tMC&pg=PA128). Princeton University Press. s. 128. ISBN 978-1-4008-3817-2. 29 Ekim 2015 tarihinde kaynağından (https://books.google.com/books?id=dNFhZzug6tMC&pg=PA128) arşivlendi. Erişim tarihi: 5 Haziran 2013.
395. ^ 4 Mayıs 1941'de Reichstag'taki nutkunda Adolf Hitler şunları söyledi:

> "Türkiye Dünya Savaşı'nda müttefikimizdi. Harpteki talihsizliğimiz neticesinde Türkiye de bizim gibi çok sıkıntı çekti. Genç Türkiye'nin kurucusu olan büyük ve zeki lider korkunç acılar çeken ve kaderine terk edilmiş haldeki müttefiklerin tekrar ayağa kalkma çabalarının ilk ve harika bir örneği oldu. Türkiye, hükûmetinin akılcı hamleleriyle istiklalini muhafaza etmeyi başarırken Yugoslavya ise İngiliz entrikalarının kurbanı oldu."

396. ^ Bernd Rill: *Kemal Atatürk.* Rowohlt, Reinbek 1985, s. 147.
397. ^ Remarks on the 25th Anniversary of the Death of Kemal Atatürk, 4 Kasım 1963 (http://www.jfklibrary.org/Asset-Viewer/Archives/JFKWHA-237-001.aspx) 22 Eylül 2018 tarihinde Wayback Machine sitesinde arşivlendi (https://web.archive.org/web/20180922211930/https://www.jfklibrary.org/Asset-Viewer/Archives/JFKWHA-237-001.aspx).. jfklibrary.org.
398. ^ Bernd Rill: *Kemal Atatürk.* Rowohlt, Reinbek 1985, s. 146.
399. ^ Halil Gülbeyaz: *Mustafa Kemal Atatürk. Vom Staatsgründer zum Mythos.* Parthas-Verlag, Berlin, 2004, s. 228.
400. ^ Girbeau, Sabine (18 Ağustos 2003). "Habib Bourguiba ou la modernité inachevée" (https://web.archive.org/web/20180617070602/http://www.afrik.com/article6475.html). *Afrik.com*. 17 Haziran 2018 tarihinde kaynağından (http://www.afrik.com/article6475.html) arşivlendi. Erişim tarihi: 16 Mart 2020.
401. ^ Mustafa Özcan (6 Şubat 2008). "Başörtüsü kimin bidatı?" (https://web.archive.org/web/20150311072617/http://www.yeniasya.com.tr/2008/02/06/yazarlar/mozcan.htm). yeniasya.com.tr. 11 Mart 2015 tarihinde kaynağından (http://www.yeniasya.com.tr/2008/02/06/yazarlar/mozcan.htm) arşivlendi. Erişim tarihi: 26 Aralık 2018.
402. ^ "ATATURK: Creator of Modern Turkey" (https://web.archive.org/web/20180730171424/http://www.columbia.edu/~sss31/Turkiye/ata/hayati.html). *www.columbia.edu*. 30 Temmuz 2018 tarihinde kaynağından (http://www.columbia.edu/~sss31/Turkiye/ata/hayati.html) arşivlendi. Erişim tarihi: 18 Mart 2019.
403. ^ Landau, Jacob M. (1984). *Atatürk and the Modernization of Turkey* (https://web.archive.org/web/20200608060319/https://books.google.com/books?id=8_n93Kq5PwMC&pg=PR13&dq=1981+declared+ataturk+year&hl=en#v=onepage&q=1981%20declared%20ataturk%20year&f=false) (İngilizce). BRILL. ISBN 978-9004070707. 8 Haziran 2020 tarihinde kaynağından (https://books.google.com/?id=8_n93Kq5PwMC&pg=PR13&dq=1981+declared+ataturk+year#v=onepage&q=1981%20declared%20ataturk%20year&f=false) arşivlendi. Erişim tarihi: 18 Mart 2019.
404. ^ *THE TWO KEMALS; The Polished Aristocrat of European Circles in Contrast With the Ruthless Commander of Fanatical Turks*, New York Times, 1 Ekim 1922 (http://query.nytimes.com/gst/abstract.html?res=9E0CE7DE1F3CEE3ABC4953DFB6678389639EDE) 5 Mart 2016 tarihinde Wayback Machine sitesinde arşivlendi (https://web.archive.org/web/20160305162405/http://query.nytimes.com/gst/abstract.html?res=9E0CE7DE1F3CEE3ABC4953DFB6678389639EDE)..
405. ^ Umut Azak: *Islam and Secularism in Turkey: Kemalism, Religion and the Nation State.* I.B.Tauris, 2010, s. 134.

06. ^ "Atatürk'ün Okuma Tutkusu" (https://web.archive.org/web/20171018032820/http://en.calameo.com/read/002333863cfd130a7863c). 18 Ekim 2017 tarihinde kaynağından (http://en.calameo.com/read/002333863cfd130a7863c) arşivlendi. Erişim tarihi: 10 Eylül 2015.
407. ^ Mustafa Kemal Atatürk (http://www.biyografi.info/kisi/mustafa-kemal-ataturk) 25 Mayıs 2015 tarihinde Wayback Machine sitesinde arşivlendi (https://web.archive.org/web/20150525171303/http://www.biyografi.info/kisi/mustafa-kemal-ataturk). Biyografisi - Biyografi.info

Genel

- Cebesoy, Ali Fuat (2000). *Sınıf Arkadaşım Atatürk*. İstanbul: Temel Yayınları.
- Ekinci, Ekrem Buğra (2014). *Osmanlı'nın Çöküşü: İmparatorluk İttihatçıların Elinde*. İstanbul: Timaş Yayınları. ISBN 978-605-08-1626-6.
- Gawrych, George W. (2013). *The Young Atatürk: From Ottoman Soldier to Statesman of Turkey*. Londra: I. B. Tauris. ISBN 9781780763224.
- Mango, Andrew (1999). *Atatürk*. Doruker, Füsun tarafından çevrildi (Nisan 2000 bas.). İstanbul: Sabah Kitapları. ISBN 975-579-085-3.
- Ortaylı, İlber (2018). *Gazi Mustafa Kemal Atatürk* (1. bas.). İstanbul: Kronik Kitap. ISBN 978-975-2430-33-4.
- Ortaylı, İlber (2014). *İmparatorluğun Son Nefesi: Osmanlı'nın Yaşayan Mirası Cumhuriyet* (3. bas.). İstanbul: Timaş Yayınları. ISBN 978-605-08-1508-5.
- Roux, Jean-Paul (2017). *Histoire des Turcs* [*Türklerin Tarihi*]. Kazancıgil, Aykut tarafından çevrildi. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık. ISBN 978-605-9872-44-7.
- Soysal, İsmail (1989). *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları I. Cilt (1920-1945)*. Ankara: TTK - Türk Tarih Kurumu.
- Zürcher, Erik J. (2010). *The Young Turk Legacy and Nation Building: From the Ottoman Empire to Atatürk's Turkey*. Londra: I.B.Tauris. ISBN 978-1-84885-271-6.

Konuyla ilgili yayınlar

- Soyak, Hasan Rıza (2006). *Atatürk'ten Hatıralar*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları. ISBN 9750808827.

Dış bağlantılar

- Vikisöz'de **Mustafa Kemal Atatürk** ile ilgili sözler mevcuttur.
- Wikimedia Commons'ta **Mustafa Kemal Atatürk** (https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Mustafa_Kemal_Atat%C3%BCrk?uselang=tr) ile ilgili çoklu ortam kategorisi bulunur.
- Vikikaynak'ta **Mustafa Kemal Atatürk** ile ilgili metin bulabilirsiniz.
- Mustafa Kemal Atatürk'ün Hayatı, Türk Tarih Kurumu (http://www.ttk.gov.tr/index.php?Page=Sayfa&No=87)23 Mayıs 2016 tarihinde Wayback Machine sitesinde arşivlendi (https://web.archive.org/web/20160523060835/http://www.ttk.gov.tr/index.php?Page=Sayfa&No=87).
- Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı (http://www.atam.gov.tr/)8 Eylül 2012 tarihinde Wayback Machine sitesinde arşivlendi (https://web.archive.org/web/20120908093709/http://atam.gov.tr/).
- Genelkurmay Başkanlığı'ndaki öz geçmişi (https://web.archive.org/web/20051215111837/http://www.tsk.mil.tr/anitkabir/hayati.html)

Siyasi görevi		
Önce gelen: **Önce gelen yoktur.**	**1. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı** 29 Ekim 1923 - 10 Kasım 1938	Sonra gelen: **İsmet İnönü**
Önce gelen: **Önce gelen yoktur.**	**1. Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı** 24 Nisan 1920 - 29 Ekim 1923	Sonra gelen: **Fethi Okyar**
Önce gelen: **Önce gelen yoktur.**	**TBMM İcra Vekilleri Heyeti Başkanı** 3 Mayıs 1920 - 24 Ocak 1921	Sonra gelen: **Fevzi Çakmak**
Parti siyasi görevi		
Önce gelen: **Önce gelen yoktur.**	**Cumhuriyet Halk Partisi Genel Başkanı** 9 Eylül 1923 - 10 Kasım 1938	Sonra gelen: **Celâl Bayar** ***(vekaleten)***
Askerî görevi		
Önce gelen: **Önce gelen yoktur.**	**Türk Ordusu Başkomutanı** 5 Ağustos 1921 - 29 Ekim 1923	Sonra gelen: **Sonra gelen yoktur.**
Önce gelen: **Önce gelen yoktur.**	**9. Ordu Genel Müfettişi** 16 Mayıs 1919 - 9 Temmuz 1919	Sonra gelen: **Sonra gelen yoktur.**
Önce gelen: **Müşîr Otto Liman von Sanders**	**Yıldırım Ordular Grubu Komutanı** 31 Ekim 1918 - 7 Kasım 1918	Sonra gelen: **Sonra gelen yoktur.**
Önce gelen: **Ferik Fevzi Paşa**	**7. Ordu Komutanı** 7 Ağustos 1918 - 7 Kasım 1918	Sonra gelen: **Sonra gelen yoktur.**
Önce gelen: **Müşîr Ahmed İzzet Paşa**	**2. Ordu Komutanı** 7 Mart 1917 - 5 Temmuz 1917	Sonra gelen: **Ferik Fevzi Paşa**
Önce gelen: **Miralay Hans Kannengiesser**	**16. Kolordu Komutanı** 19 Ağustos 1915 - 7 Mart 1917	Sonra gelen: **Sonra gelen yoktur.**
Önce gelen: **Önce gelen yoktur.**	**Anafartalar Grup Komutanı** 8 Ağustos 1915 - 19 Ağustos 1915	Sonra gelen: **Sonra gelen yoktur.**
Önce gelen: **Önce gelen yoktur.**	**19. Tümen Komutanı** 23 Ocak 1915 - 8 Ağustos 1915	Sonra gelen: **Miralay Mehmed Şefik Bey**
Onursal unvanlar		
Önce gelen: **Önce gelen yoktur.**	**Padişahın Onursal Yaveri** 15 Ağustos 1918 - 9 Temmuz 1919	Sonra gelen: **Sonra gelen yoktur.**

G · T · D (https://tr.wikipedia.org/w/index.php?title=%C5%9Eablon:Mustafa_Kemal_Atat%C3%BCrk&action=edit) **Mustafa Kemal Atatürk**

Yaşamı	İzmir Suikastı · Ölümü ve devlet cenaze töreni · Zaman çizelgesi · Ödülleri
Ailesi ve yakınları	Ali Rıza Efendi · Zübeyde Hanım · Makbule Atadan · Latife Hanım · Mecdi Boysan · Ülkü Adatepe · Sabiha Gökçen · Zehra Aylin · Rukiye Erkin · Nebile İrdelp · Abdurrahim Tuncak · Fikriye · Afet İnan · Mustafa Demir · Dişçibaşı Sami Bey · Foks (köpek)
Yaverleri	Salih Bozok · Cevat Abbas Gürer · Muzaffer Kılıç · Şükrü Tezer · Rüsuhi Savaşçı · Sami Yanardağ · Mahmut Celalettin Üner · Cevdet Tolgay · Ahmet Naşit Mengü · Şükrü Özer
Söylevleri	Gençliğe Hitabe · Onuncu Yıl Nutku · Bursa Nutku
Düşünsel	Atatürkçülük · Atatürk İlkeleri · Atatürk Devrimleri · Atatürk milliyetçiliği
Yapıtları	*Nutuk* · *Geometri* · *Yurttaşlık Bilgileri* · *Cumalı Ordugâhı* · *Taktik Tatbikat ve Seyahati* · *Takımın Muharebe Talimi* · *Zabit ve Kumandan ile Hasbihal*
Kurumsal	Vatan ve Hürriyet Cemiyeti · Cumhuriyet Halk Partisi · Türk Dil Kurumu · Türk Tarih Kurumu
Anıt ve müzeler	Anıtkabir (Tarihi) · Artvin Atatürk Heykeli · Atlı Atatürk Anıtı, Ankara · Atatürk ve Kurtuluş Savaşı Müzesi · Atatürk Anıtı (Canberra) · İzmir Atatürk Anıtı · Konya Atatürk Anıtı · Mareşal Atatürk Anıtı, Ankara · ODTÜ Atatürk Anıtı · Onur Anıtı, Samsun · Sarayburnu Atatürk Anıtı · Taksim Cumhuriyet Anıtı · Mustafa Kemal Atatürk heykeli (Bakü) · Mustafa Kemal Atatürk Heykeli (Meksiko)
Diğer	Popüler kültürdeki yeri · Adını taşıyan şeyler · Damal'daki Atatürk silüeti · 1981 Atatürk Yılı · Güneş-Dil Teorisi

G · T · D (https://tr.wikipedia.org/w/index.php?title=%C5%9Eablon:T%C3%BCrkiye_cumhurba%C5%9Fkanlar%C4%B1&action=edit)

Türkiye cumhurbaşkanları

1 Mustafa Kemal Atatürk (1923–1938) · 2 İsmet İnönü (1938–1950) · 3 Celâl Bayar (1950–1960) · 4 Cemal Gürsel (1961–1966) · 5 Cevdet Sunay (1966–1973) · 6 Fahri Korutürk (1973–1980) · 7 Kenan Evren (1982–1989) · 8 Turgut Özal (1989–1993) · 9 Süleyman Demirel (1993–2000) · 10 Ahmet Necdet Sezer (2000–2007) · 11 Abdullah Gül (2007–2014) · 12 Recep Tayyip Erdoğan (2014–)

G · T · D (https://tr.wikipedia.org/w/index.php?title=%C5%9Eablon:T%C3%BCrkiye_ba%C5%9Fbakanlar%C4%B1&action=edit)

Türkiye başbakanları

Kurtuluş Savaşı dönemi (1920–1923)	Mustafa Kemal Atatürk · Fevzi Çakmak · Rauf Orbay · Fethi Okyar
Cumhuriyet dönemi (1923–2018)	İsmet İnönü · Fethi Okyar · İsmet İnönü · Celâl Bayar · Refik Saydam · Ahmet Fikri Tüzer (vekil) · Şükrü Saracoğlu · Recep Peker · Hasan Saka · Şemsettin Günaltay · Adnan Menderes · Cemal Gürsel · Emin Fahrettin Özdilek (vekil) ·

	İsmet İnönü · Suat Hayri Ürgüplü · Süleyman Demirel · Nihat Erim · Ferit Melen · Naim Talu · Bülent Ecevit · Sadi Irmak · Süleyman Demirel · Bülent Ecevit · Süleyman Demirel · Bülent Ecevit · Süleyman Demirel · Bülend Ulusu · Turgut Özal · Ali Bozer (vekil) · Yıldırım Akbulut · Mesut Yılmaz · Süleyman Demirel · Erdal İnönü (vekil) · Tansu Çiller · Mesut Yılmaz · Necmettin Erbakan · Mesut Yılmaz · Bülent Ecevit · Abdullah Gül · Recep Tayyip Erdoğan · Ahmet Davutoğlu · Binali Yıldırım

G · T · D (https://tr.wikipedia.org/w/index.php?title=%C5%9Eablon:TBMM_ba%C5%9Fkanlar%C4%B1&action=edit)

Türkiye Büyük Millet Meclisi başkanları

Büyük Millet Meclisi (1920–1960)	Mustafa Kemal Atatürk · Fethi Okyar · Kâzım Özalp · Abdülhalik Renda · Kâzım Karabekir · Ali Fuat Cebesoy · Şükrü Saracoğlu · Refik Koraltan
Temsilciler Meclisi (1961)	Kâzım Orbay
Millet Meclisi (1961–1980)	Fuat Sirmen · Ferruh Bozbeyli · Sabit Osman Avcı · Kemal Güven · Cahit Karakaş
Danışma Meclisi (1981–1983)	Sadi Irmak
Büyük Millet Meclisi (1983–)	Necmettin Karaduman · Yıldırım Akbulut · Kaya Erdem · Hüsamettin Cindoruk · İsmet Sezgin · Mustafa Kalemli · Hikmet Çetin · Yıldırım Akbulut · Ömer İzgi · Bülent Arınç · Köksal Toptan · Mehmet Ali Şahin · Cemil Çiçek · İsmet Yılmaz · İsmail Kahraman · Binali Yıldırım · Mustafa Şentop

G · T · D (https://tr.wikipedia.org/w/index.php?title=%C5%9Eablon:Osmanl%C4%B1_ve_T%C3%BCrkiye_mare%C5%9Falleri&action=edit)

Osmanlı ve Türkiye mareşalleri

Osmanlı **Müşîr (1826-1922)**	Hasan Rıza Paşa · Topçubaşızade Mahmud Paşa · Eneste Haseki Mehmed Selim Paşa · Gözlüklü Mehmed Reşid Paşa · Hafız Mehmed Paşa · Süleyman Refet Paşa · Darbhor Mehmed Reşid Paşa · Mehmed Vasıf Paşa · Mehmed Namık Paşa · Keçecizade Fuat Paşa · Mütercim Mehmed Rüşdi Paşa · Hüseyin Avni Paşa · Mehmed Rıza Paşa · Abdülkerim Nadir Paşa · Süleyman Hüsnü Paşa · Ömer Lütfi Paşa · İstanbullu Mehmed İzzet Paşa · Mehmed Ali Paşa · Ahmed Esad Paşa · Mehmed Redif Paşa · Derviş İbrahim Paşa · İsmail Hakkı Paşa · Mehmed Rauf Paşa · İbrahim Halil Paşa · Ahmed Eyüb Paşa · İbrahim Edhem Paşa · Yedi Sekiz Hasan Paşa · Kâzım Paşa · Mehmed Yaver Paşa · Ahmed Muhtar Paşa · Gazi Osman Paşa · Ali Saib Paşa · Deli Fuad Paşa · Mustafa Zeki Paşa · Mehmed Zeki Paşa · Sadettin Paşa · Recep Paşa · Ethem Paşa · Mehmed Şakir Paşa · Mahmud Şevket Paşa · Mehmed Şükrü Paşa · Ahmet İzzet Paşa · Ali Rıza Paşa · Salih Hulusi Paşa · Zeki Paşa
Türkiye **Müşîr (1923-1934)** **Mareşal (1934-günümüz)**	Mustafa Kemal Atatürk · Fevzi Çakmak

G · T · D (https://tr.wikipedia.org/w/index.php?title=%C5%9Eablon:CHP_Ba%C5%9Fkanlar%C4%B1&action=edit)

Cumhuriyet Halk Partisi Genel Başkanları

Mustafa Kemal Atatürk (1923-1938) · Celâl Bayar (vekil, 1938) · İsmet İnönü (1938-1972) · Kâmil Kırıkoğlu (vekil, 1972) · Bülent Ecevit (1972-1980) · Mustafa Üstündağ (vekil, 1980-1981) · *1981-1992 yılları arası kapalıydı.* · Deniz Baykal (1992-1995) · Hikmet Çetin (1995) · Deniz Baykal (1995-1999) · *Cevdet Selvi* (vekil, 1999) · Altan Öymen (1999-2000) · Deniz Baykal (2000-2010) · *Cevdet Selvi* (vekil, 2010) · Kemal Kılıçdaroğlu (2010-günümüz)

G · T · D (https://tr.wikipedia.org/w/index.php?title=%C5%9Eablon:I._%C4%B0cra_Vekilleri_Heyeti&action=edit)

I. TBMM İcra Vekilleri Heyeti

3 Mayıs 1920 - 24 Ocak 1921

Vekiller Heyeti Reisi	Mustafa Kemal Atatürk
Umuru Şer'iye ve Evkaf (Diyanet ve Vakıflar) Vekili	Mustafa Fehmi Gerçeker
Adliye (Adalet) Vekili	Celalettin Arif → Zekai Apaydın
Erkân-ı Harbiye-i Umumiye (Genelkurmay) Vekili	İsmet İnönü
Müdafaa-i Millîye (Millî Savunma) Vekili	Fevzi Çakmak
Dahiliye Umuru (İçişleri) Vekili	Cami Baykut → Hakkı Behiç Bayiç → Nazım Resmor → Refet Bele
Hariciye (Dışişleri) Vekili	Bekir Sami Kunduh
İktisat (Ekonomi) Vekili	Yusuf Kemal Tengirşenk
Maliye Vekili	Hakkı Behiç Bayiç → Ahmet Ferit Tek
Maarif (Eğitim) Vekili	Rıza Nur → Hamdullah Suphi Tanrıöver
Nafia (Bayındırlık) Vekili	İsmail Fazıl Paşa → Ömer Lütfi Argeşo
Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye (Sağlık ve Sosyal Yardım) Vekili	Abdülhak Adnan Adıvar

G · T · D (https://tr.wikipedia.org/w/index.php?title=%C5%9Eablon:An%C4%B1tkabir&action=edit)

Anıtkabir

Tarihi

Yapı	Proje yarışması · Atatürk ve Kurtuluş Savaşı Müzesi · Ziyaretçiler · Düzenlenen miting ve protestolar (Cumhuriyet Mitingleri) · 1998 saldırı girişimi
Defnedilenler	Mustafa Kemal Atatürk · İsmet İnönü · Cemal Gürsel (önceden) · Turan Emeksiz (önceden)

Otorite kontrolü

BIBSYS: 90197069 (https://authority.bibsys.no/authority/rest/authorities/html/90197069) ·
BNC: 000160182 (http://www.bncatalogo.cl/F?func=direct&local_base=red10&doc_number=000160182) ·
BNE: XX882889 (http://catalogo.bne.es/uhtbin/authoritybrowse.cgi?action=display&authority_id=XX882889) ·
BNF: cb12055367s (https://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb12055367s) (data) (https://data.bnf.fr/ark:/12148/cb12055367s) ·
CANTIC: a11581335 (http://cantic.bnc.cat/registres/CUCId/a11581335) · CiNii: DA03725848 (https://ci.nii.ac.jp/author/DA03725848?l=en) ·
GND: 118650793 (https://d-nb.info/gnd/118650793) · ISNI: 0000 0001 2282 6864 (http://isni.org/isni/0000000122826864) ·
LCCN: n80044800 (https://id.loc.gov/authorities/names/n80044800) ·

	LNB: 000129362 (https://kopkatalogs.lv/F?func=direct&local_base=lnc10&doc_number=000129362&P_CON_LNG=ENG) · MusicBrainz: 86eae395-572b-4d81-84b7-4aaa957b206e (https://musicbrainz.org/artist/86eae395-572b-4d81-84b7-4aaa957b206e) · NCL: 000217319 (http://aleweb.ncl.edu.tw/F/?func=accref&acc_sequence=000217319&CON_LNG=ENG) · NDL: 00620292 (https://id.ndl.go.jp/auth/ndlna/00620292) · NKC: jo20010084749 (https://aleph.nkp.cz/F/?func=find-c&local_base=aut&ccl_term=ica=jo20010084749&CON_LNG=ENG) · NLA: 35009723 (https://nla.gov.au/anbd.aut-an35009723) · NLG: 78264 (https://data.nlg.gr/resource/authority/record78264) · NLI: 001786120 (http://uli.nli.org.il/F/?func=direct&doc_number=001786120&local_base=nlx10) · NLK: KAC201710181 (https://nl.go.kr/authorities/resource/KAC201710181) · NLP: A11781269 (https://tools.wmflabs.org/wikidata-externalid-url?p=1695&id=A11781269) · NLR: 000010654 (http://alephnew.bibnat.ro:8991/F?func=find-b&request=000010654&find_code=SYS&adjacent=Y&local_base=NLR10) · NSK: 000009268 (http://katalog.nsk.hr/F/?func=direct&doc_number=000009268&local_base=nsk10) · NTA: 068926839 (http://data.bibliotheken.nl/id/thes/p068926839) · RERO: 02-A000013725 (http://data.rero.ch/02-A000013725) · RSL: 000082905 (http://aleph.rsl.ru/F?func=find-b&find_code=SYS&adjacent=Y&local_base=RSL11&request=000082905&CON_LNG=ENG) · SELIBR: 175902 (https://libris.kb.se/auth/175902) · SNAC: w6x06bk7 (https://snaccooperative.org/ark:/99166/w6x06bk7) · SUDOC: 028790952 (https://www.idref.fr/028790952) · S2AuthorId: 122016902 (https://www.semanticscholar.org/author/122016902) · TDVİA: mustafa-kemal-ataturk (https://islamansiklopedisi.org.tr/mustafa-kemal-ataturk) · Trove: 1445807 (https://trove.nla.gov.au/people/1445807) · VIAF: 87758727 (https://viaf.org/viaf/87758727) · WorldCat: lccn-n80044800 (https://www.worldcat.org/identities/lccn-n80044800)

"https://tr.wikipedia.org/w/index.php?title=Mustafa_Kemal_Atatürk&oldid=25190407" sayfasından alınmıştır

Sayfa en son 11.42, 26 Mart 2021 tarihinde değiştirildi.

Metin Creative Commons Atıf-BenzerPaylaşım Lisansı altındadır; ek koşullar uygulanabilir. Bu siteyi kullanarak, Kullanım Şartlarını ve Gizlilik Politikasını kabul etmiş olursunuz. Vikipedi® (ve Wikipedia®) kâr amacı gütmeyen kuruluş olan Wikimedia Foundation, Inc. tescilli markasıdır.